

**«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҮНҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫ
БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

А. Кастанье, Б. Глаудинов

ҚАЗАҚСТАН
Архитектурасы

7 том

А. Кастанье, Б. Глаудинов

Архитектура
КАЗАХСТАНА

том 7

УДК 72
ББК 85.11
Қ 18

Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Құрастырушылар: А.Қ. Қапанов, А.И. Рүстембеков
Жауапты редакторлар: А.И. Кастанье, Б.А. Глаудинов

Қ 18 Қазақстан архитектурасы – Архитектура Казахстана. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2012.
Т. 7. – 192 б. – қазақша, орысша.

ISBN 978-601-209-192-2

Ғалым А.И. Кастаньенің жазбалары енгізілген бұл кітапта – көне дәуірлердегі тарихи жәдігерлердің құрылысы, архитектуралық жағы өзінің өн бойына тұнып тұрған тарихи оқиғаларымен байланыстырылып суреттелсе, сәулетші-ғалым Б.А. Глаудиновтың ғылыми мақалалары қамтылған бөлімінде – кеңестік Қазақстанның әртүрлі қалаларында бой көтерген қоғамдық, өнеркәсіптік ғимараттар мен нысандардың салынуы, 1930–1961 жылдардағы архитектураның даму тарихы сөз болады. Қазақстан архитектурасының жеткен жетістіктері мен даму мүмкіндіктері баяндалады.

Кітап сәулет және құрылыс саласының мамандары мен ізденушілеріне арналады.

В предлагаемой книге представлены рукописи ученого-исследователя А.И. Кастанье, который зримо обрисовал построения исторических памятников древности, где архитектурная сторона тесно взаимосвязана с историческими событиями. Далее в научных статьях ученого-архитектора Б.А. Глаудинова рассказывается о строительстве в различных городах Советского Казахстана общественных, производственных зданий и объектов, об истории развития архитектуры в нашей стране в 1930–1961 годы. Также излагаются достижения и возможности развития казахстанской архитектуры.

Книга предназначена для архитекторов и строителей, а также всем любителям архитектуры.

УДК 72
ББК 85.11

© Кастанье А.И., 1910
© Глаудинов Б., 1974
© Рүстембеков А.И., 2012
© «Өнер», 2012
© Көпіш Ә., (безендіру) 2012

ISBN 978-601-209-192-2 (т. 7)
ISBN 978-601-209-139-7 (общ.)

ҚЫРҒЫЗ ДАЛАСЫНЫҢ ҚЫСҚАША ТАРИХИ ОЧЕРКІ

Қырғыз даласында жүргізілген археологиялық зерттеулер мен көне мекендерден табылған тас дәуірінің әртүрлі заттары мәселен: тас құралдары, балға, балта, жебе және металдан жасалған ауыр бұйымдар¹ алғашқы адамдардың сол жерлерді мекендегенін көрсетеді. Ежелгі ескерткіштер – обалар мен көне қалалардың орындарын *чудилерге* жатқызуға болды.

Бұл халық балшықтан, ағаштан немесе тастан салынған кішігірім бекіністі қалаларда тұрған. Ондай көне қала орындары Қырғыз даласының Орал, Елек, Тобыл, Есіл, Ертіс жағалаулары немесе басқа көлдердің жағалауларынан әлденеше рет ашылып жатты. Көне қала орындарынан мыс пен қоладан жасалған құралдар мен саздан жасалған әртүрлі ыдыс-аяқтар табылып жатты. Демек, *чудь* халқы Қырғыз даласында елеулі бір кезең болып есептелетін қола мен мыс дәуірі арқылы біртіндеп темір дәуіріне өту үшін Тас дәуіріне кіретін кезеңде өмір сүрді деп шамалауға болады.

¹ Тас дәуірінің Еділбайға жақын қонысы Орск қаласынан солтүстік-шығысқа қарай жатыр. Златоустовск орманды саябағының жерлерінде шөп-шалам қоқыстарының үйіндісі тола. Тас дәуірінің Бестабындағы, Торғай болысындағы қоныстар т.с.с.

Бытырап тірлік кешкен *чудь* (*чудь* деп атаған) халқының күнделікті тұрмыста ұстанған діні, белгілі бір әдет-ғұрпы, салт жоралғысынан бастап өз өнері мен өндірісіне дейін болды. Бәрінен бұрын олардың арасында «Чудтіктердің кені» деген кен ісі айрықша дамып, Ақмола өңірі (Қарқаралы уезі), Оренбург губерниясы (Қарғалы кеніші), Торғай облыстарында кеңінен таралып жатты.

Біздің заманымызға дейін бес ғасыр бұрын Геродот Сақтарды суреттей отырып (IV кітап, 21 тарау) былай деп келтіреді: «Танайс өзенінен өткен соң, әрі қарай енді Сақтың жері емес, сарваттарға тиесілі Метей өзенінің алыс түкпірінен солтүстік желді жаққа қарай 15 күншілік қашықтықта жатқан, жабайы және құнарлы ағаштардың қай-қайсысынан да бөлініп қалған аймақтың бірінші бөлігі басталады; ал, екінші алабынан жоғары қарай жатқан (яғни солтүстіктік жағы) тығыз орман жыныстары басып қалған мекенді (22 тарау) *Вудиндер* иемденген. Ал, Вудиндерден жоғары солтүстікке қарай әуелі 7 күншілік шөлді аймақ жатса, бұл шөлдің сыртқы жағында шығысқа қарай саны, сапасы жағынан айрықша болып есептелетін, аңмен қоректенетін *Пасагеттер*

өмір сүрді. Олармен бірге сол жерлерде олар да аңмен қоректенетін *Иирке* деп аталатын адамдар тұрды... Бұлардан жоғарырақ шығысқа қарай жылыстай отырып, Виссагеттерден әрі, патшалық сақтардан оқшауланып осы елге келіп қосылған Сақтар (23-тарау) тұрады... Бұл сақтардың жеріне дейін барлық елдер жазық және шұқыр топырақты, ал, сырт жағы тасты, айқұш-ұйқыш болып келеді. Ал, сол ойлы-қырлы елдің келесі жағында биік таулардың (Орал) бөктерінде туа бітті таздар деп айтылатын, аты *Аргиппейлер* (Жүйрікаттылар – 24-тарау)... деп аталған адамдар тұрды. Егер, Сақтардан біреулер оларға дейін жету керек болса, жанына жеті аудармашы алуы не жеті тіл білуі қажет болған.

Аргиппейлерден шығысқа қарай қазіргі Семей өңірінің¹ шет жағына жақын маңда исседондар тұрды. Олардан жоғарырақ алтын қорыған *аримастар* мен *гриппилер* тұрды. Ал, *массагеттер*² Оренбург аймағының оңтүстік жағын Орал өңірінің бойын және одан шығысқа қарай Яқсартқа дейінгі жерлерді алып жатты.

Қытай жылнамасы бойынша, біздің заманымызға дейін 200 жыл бұрын қырғыз даласының шет аймақтарында тибет тайпасынан «*юэ-чии*» деп аталатын халық пайда болған және олармен бірге көкшіл көзді, ақ сары шашты «*үйсін*» деген, көне қырғыз тілінде «*Хэу-сун*» деп аталатын тайпа пайда болады. Тарихи деректер бойынша Ғұндардан ығысқан юэ-чжи батысқа, Арал-Каспий көліне қарай қашып барса, үйсіндер Есіккөлдің өзі мен Балқаштың маңайына орналасты. Қытай жылнамашыларының айтуы бойынша Есіккөлдің салқын жаңбырлы аңғарында бай жайылымда үйсіндер *Чи-гу-чин* деген, яғни

¹ Әкесінің өлімінен кейін ұлы оның бас сүйегін алтынмен аптап, кейін оған табынатын болған. Забелиннің сөзі бойынша бас сүйек сусын ішетін тостағанға ауысқан.

² Массагеттер күнге табынушылар болатын: олар үскірік аяздан құтқарушы құдайға арнап өз аттарын құрбандыққа шалатын.

«*Қызыл аңғардағы қала*» деп аталған қаланың негізін салды. Үйсіндердің қаласы Чи-гу-чин V ғасырда әлі де болса өмір сүріп тұрды. Олар Есіккөл өлкелерін иемденді, бірақ, ол кезден әрі қарай қытай тарихшылары не қала туралы, не үйсіндер туралы тіс жармайды. Негізі, *Чи-гу-чин* қаласының көлге батып жоғалуы VI ғасырдың айналасында болуы мүмкін деп болжауға болады. VII ғасырдың бірінші жартысында буддизмнің қытайлық миссионері Хюн-цзан көлдің жанынан өтсе де, неге екені белгісіз, Чи-гу-чин қаласы туралы жақ ашпаған.

Біздің заманымыздың 119 жылынан бастап, үйсін халқы түрік тайпаларымен араласа бастады. Сол уақыттан бастап, үйсіндер тарих сахнасынан көрінбей кетеді. Б.з. 177 жылы үйсіндер, юэ-чжи мен қырғыз даласының шығыс жағын мекендеген басқа да түрік тайпалары қытайлық шеткі аумақтардан шыққан *ғұндардың* тықсыруымен батысқа қарай ығысқан немесе құрып кеткен, бәлкім ассимиляцияланған немесе өмір сүрген. Егер, «патшалық» деген сөздің аясына ұйымдасқан, тығыз біріктірілген деген ұғымды енгізетін болсақ, б.з. II ғасырынан V ғасырға дейін қырғыз далаларынан біз ғұндардың патшалығын көреміз, әрине.

V ғасырдан бастап, *хунь-хе* немесе *ұйғыр* тайпаларынан құралған жаңа моңғол халықтары Алтайдан қырғыз даласына түсіп, ғұндарды бағындыра отырып, олармен тұтасып кетті. Ал, VII ғасырға дейін *буддизмге*³ кірген көп түрік тайпаларының үздіксіз қозғалыстары сахара бойында жалғасып отырды.

Қырғыз даласындағы тайпалардың этнографиялық араласуына VII және IX ғасырларда кейіннен *торкалар* келіп, қазіргі Орал өңірінен Волгаға дейін ығыстырған *печенектер* келіп араласты.

³ Түрік-ұйғыр, қаңлы, қыпшақтармен іргелес қарлықтар тұрды. Шыңғыс ханның кезінде қарлықтардың патшасы Арслан болатын. Түркі-ұйғырлар Балқаш өзенінің бойында көшіп-қонып жүрді.

Торкалар мен печенектер өз кезегінде жаңа көшпенді тайпалар *половтардың* тықсыруымен басқа түрік тайпаларына ығысып, ақырында олармен тұтасып, батысқа, оңтүстік орыс даласына қарай бет алады.

Осы уақыт шамасында оңтүстік Оралда түрік башқұрлар көбейіп, бұл екі ортада кейіннен «*қырғыз қазақтар*» немесе «*қайсақтар*» деген ортақ атаумен мәлім болған жаңа түрік тайпалары тарих сахнасына шықты¹.

Тарихи деректер бойынша қырғыздар бірнеше түрік тайпаларының араласуынан, атап айтқанда, бір кездері *керей*, *найман*, *қыпшақ*, *алшын*, *арғын* болып бөлініп шыққан тайпалардан пайда болған. Керейлер Шыңғыс ханның Отаны – Керулен мен Ононды ежелден бері моңғолдармен алма-кезек жайлап-қыстап отырды. Наймандар XII ғасырда-ақ, Орхон мен Ертіс өзендерінің аралығында керейлермен көршілесе көше-қонып жүрді. Ал, қыпшақтар мен алшындар қазіргі Семей және Ақмола өңіріне² қарасты сахараның солтүстік-батыс бөлігінде көшіп қонып жүрді. Шыңғыс хан мен Батудың жорықтары кезінде моңғол жаугерлерінің тобыры түріктермен араласып кетті. Наймандар мен арғындар Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың ұлысына кіріп, XII ғасырда Еміл өзенінен оңтүстік-батысқа, Қараталға дейін және Нұра өзенінің батысына дейін көшсе, керейлер Қара Ертісте өсіп-өніп, ал қыпшақтар мен алшындар Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұлысына кірді. Сөйтіп, Алтын Орда немесе Қыпшақ ордаларының³ өзегі қалыптасып жатты.

¹ «Қырғыз» сөзі ең көне түрік тайпаларының бірінің атауы болған.

² Басқа мәліметтер бойынша қыпшақ, найман, уақ-керейлер моңғол жерінде өмір сүрген, қазіргі Жетісу облысы..

³ XIX ғасырдың басында мұсылман діні қырғыз сахарасында зор қарқынмен таралады, ол кезде елдің оңтүстік бөлігі мен негізінен Есіккөлде XIII ғасырдан бастап христиан-несториан діні әлдеқашан еніп кеткен еді.

Алтын орданың құлауы және Шағатай мен Жошы ұлыстарының ыдырауы кезінде XV ғасырдың бірінші жартысында қырғыздар басқа түрік тайпаларын бірінші болып алып үлгерді. Қырғыз-қайсақтардың немесе қазақтың бірінші ханы болып, Жошы әулетінен тараған Керей мен Жәнібек сайланды.

Жәнібектің ұлы Қасым хан иелігі Қытай шекараларынан Орал үстірттеріне дейін созылып жатқан барлық қырғыз халқын біріктірді. Қасым хан өлімінен кейін 1520 жылдар шамасында қырғыз-қазақ одағы бөлшектеніп, 200 жылдан кейін тарихқа белгілі: Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз деген атпен мәлім үш саяси одаққа бөлініп тынды. Олардың барлығынан да Орта жүздің күші басым болды; Хан ордасының орталығы Ташкент қаласында орналасты.

Тарихтың осы шамасында қалмақтардың пайда болуын айтуға болады. Қалмақтар XVI ғасырдың соңында қырғыз даласының оңтүстік бөлігінде қырғыздарды солтүстік-батысқа тықсыра бастаған кезінде көріне бастады. Бұл халық өз ішінен «ойрат одағы» деген атпен мәлім торғауыт, хонзы, қошуыт, жоңғарлардың одағын құрды, ал, орыстардан «қалмақтар»⁴ деген атпен одақ құрды.

XVII ғасырда моңғолдардың ішкі өзара алауыздығы мен күрес-тартысы ойраттар одағын әлсіретіп, кешікпей ыдыратып, одақтан бөлініп шыққан торғауыттар Тобыл мен Оралдың жоғарғы жағымен батысқа қарай, сосын 1630 жылы Волгаға қарай жөңкіді. Қалған жоңғар тайпасы басқа қалмақ тайпаларымен бірігіп, бұрынғы одақ енді «Жоңғария» деген атпен атала бастады.

Ежелгі Жетісу облысының несториан молалары Жетісу жерін қарақытайлар билеп тұрған, сол дәуірдегі 1249 жылдарға жатады. Ең соңғы мола Ақсақ Темірдің билік еткен кезімен тұстас келеді.

⁴ Қалмақтардың діні – ламаизм.

XVII ғасырдың басында Жоңғар хандығы Алтайдан Арал теңізіне дейін Семей, Ақмола, Торғай облыстарының оңтүстік бөлігін иемдене отырып, жазыла-жайылып қоныстанды. 1739 жылы жоңғарлар қырғыздарға басып кіріп, оларды Орал өзеніне дейін тықсырып шығарды.

Жоңғар хандығын қытайлар талқандағаннан кейін енді, қырғыздар Ресейдің ықпалына түсе бастаған еді.

Қырғыз даласындағы көшпенді халықтардың ежелден бүгінге дейінгі саяси тарихын жалпылай айтқанда осындай. Байқағанымыздай, осы бір

ұлан-байтақ жазира-жазықта азиялық ондаған халықтар бірінен соң бірі жөңкіле жылжып отырған. Сондықтан да бұл алқапты жазиралар «халықтардың тарихи жағалауы» деген атауға ие болды. Әрине, олардың әрқайсысы басып өткен іздерін өзінен кейін қалдырып отыруға тиісті болды. Ал, бұл іздер – обалар мен мазарлар, тас мүсіндер мен тасжазулар, қалалардың қалдығы, бекіністер мен ғимараттар, әртүрлі дәуірлердің басқа да не түрлі ұсақ ескерткіштері ақсамайлы ежелгі заманның тілсіз куәлары болып болып қала бермек.

ҚАЗБАЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Ташкент маңындағы оба қазбалары. 1887 жылы Императорлық Археологиялық Комиссияның тапсырмасымен Н.П. Остроумов Ташкенттің маңында Никифоров қаласында қазба жұмысын жүргізді. Бұл қазба жұмыстары туралы есептеме Түркістан Хабаршысының 1982 жылғы №42 мәліметтер жинағында көрсетілген.

Әулиеата уезіндегі оба қазбалары. «Императорлық Археологиялық Комиссияның 1890 жылғы есептемесінен» біз 1889 жылы көктемде қырғыздардың жабайы түрде аяусыз қопарыстырып тастаған қазбасын таптық. Қазба жұмыстары 1) Күйік тауларында, Теріс өзенінің сол жақ жағалауындағы Үңгірлі Сайда, Әулиеатадан 60 шақырым жерде және 2) Кіші Бөрілінің оңтүстік ылдиында Әулиеатадан Солтүстікке қарай 8 шақырым жерде жүргізілген. Сол жерлерден табылған заттардан қола айна, белдіктерден қалған алтын жиынтығын, күміс сауыт т.б. заттарды көрсете аламыз.

Императорлық Археологиялық Комиссия қызметкері Калемнің берген мәліметтері бойынша жүзден асатын обалар немесе мазарлар жергілікті адамдардың қолымен бағалы заттарды іздеу мақсатында

ақтарылған. Кәлемнің Бөрілі даласының беткейінде және жоғарғы жағында жүргізген қазба жұмыстары оңды нәтиже бере алмады.

Шымкент уезіндегі оба қазбалары. 1893 жылы шілдеде Н.П. Остроумовтың Мамаевтағы және Шымкент маңындағы обаларға жүргізген қазбасында (Түркістан үйірмесінің қазба есептемесінің Хаттамасын қараңыз. 1898–1899 ж., 118-137 бет және Түркістан Хабаршысы, 1893 ж., №50 және 52) Мамаевқа жақын бірнеше кішігірім мола төмпешіктері қопарылып жатты. Қопарылған молалардан екіден, төрттен үйіліп қойылған адам қаңқалары табылды. Адам қаңқаларының бастары солтүстікке және шығысқа бұрылып, бет сүйектері жоғары жаққа қаратылған. Бірнеше молада қаңқалар бір деңгейде емес, жер қабаттарының әртүрлі қабатында жатты. Остроумов мырзаның айтуынша, қаңқа өзінің пошыммен қайтыс болған адамның моңғолдық тектен шыққандығын күмәнсіз көрсетеді. Қаңқалардың бірінен еріксіз қызықтыра түсетіндей аномалияны көруге болады. Мәселен, бас сүйектен адам маңдайын байқау мүлде мүмкін емес, ал, қасының үстіндегі дөңгелек бөлігі жоғарыға қарай бағытталаып барып, сосын

ақырындап шүйдеге қарай құлдилайды. Сондай-ақ, бірнеше ұсақ моншақтар мен мыс бұйымдарының сынығы табылды. Молалардан құмыралар мен тостаған табылмады. Барлық қаңқалар жан-жағынан балшық басып қалған төртбұрышты жабық кірпіштермен қоршалған.

Мамаев ауылына жақын Н.П. Остроумов Жуантүп немесе Таяқсалды обаларына қазба сынағын жүргізіп көрді. Бұл оба пирамида сынығы бейнесінде 8 биіктікте орнатылған. Бұл пирамиданы салу кезінде әрбір жағында 50 құрым, ал, жоғарғы кесігінде 25 құрым қоса салынғаны байқалады. Жуантүп (Таяқсалды) обасының ішінде екі жасанды білікпен олардың арасында жалпағынан үш жырық жатыр. Обаның 1½ аршын тереңдікте жатқан биігінде сол 1893 жылдың мамыр айына дейін межелеуші Баронин үш аяқшасы бар және екі қол диірментасының сынығы бар дөңгелек балшықтан жасалған үстелді қазған. Сонымен қоса, бұл жерде саздан жасалған ыдыс-аяқтар мен адам сүйектерінің сынықтары табылған. Ал үстелдің астында шіріп кеткен киім қалдығы көрінеді. Жуантүптің үлкен төбе үйіндісінің бірнеше жерінде және оның айналасында Остроумов мырза қазбалар жүргізген. Жердің барлығы үйме-жүйме секілді көрінеді. Төбелерде жуан саздан жасалған ыдыстардың бастары да кездеседі. Үймектің екі жерінде бір ұзындықтың түбінде қыш ыдыстардың бас жағының сынықтары шашылып жатқан, ал, жоғарғы жағын ұсақ жұмыртастар басып қалған дөңгелек шұқырлардың диаметрлік аршынын байқауға болады.

Жуантүптің маңында Н.П. Остроумов Қарауылтөбе деген атпен мәлім, Баронин көмбе табатын¹ басқа төбені қарап шықты.

Остроумов мырзаның пікірінше, бұл көмбеден табылған теңгелер онда жазылған жазбалардың әрпі-

¹ Бұл олжа туралы баяндауларды әрі қарай қараңыз.

не қарап, көне екендігін сөзсіз көруге болады, бірақ, ол көмбенің ашылуын әртүрлі кездейсоқ фактілерге де теңеуге де болады. Мысалы, «көмбенің иесі теңгені әлдебір жаудан қашу кезінде немесе сахара барымташысы көне Отырар саудагерінен тонап алғанын жасырғысы келіп, ұрланған байлықты даладағы төбеге тығып, сосын өзі көшке қайтып келуі де мүмкін. Немесе содан кейін өзі де әлдекімдердің қолынан қаза тауып, байлық төбеде қалуы мүмкін. Остроумов мырза Шымкенттің маңының Бадам өзенінің жағасында одан басқа да қазбалар жүргізді. Бұл жерде «Алуан Кент» деген атпен мәлім төбе де бар. 1888 жылы Остроумов мырза келіп кеткен бұл төбеде 25 ұзындықтан өрнектелетін 3 ұзындық бар; бірақ, қазіргі күнде төбеден (яғни, 1893 ж.) оның бұрынғы көлемінің жартысы ғана қалды деп болжауға болады. Қазба кезінде көптеген бас сүйектері, қазіргі күнде де жергілікті халық қолданатын үлкен қыш құмыралардың сынықтары табылды.

Шымкенттегі Алуан Кент обасы қандай бір ғимаратқа қатысты мақсаттың шешімін табуға көмектесетін ешбір оңды нәтиже бермеді. Обаны қазу соңына дейін жеткен жоқ.

М.А. Кирхгофтың мәліметі бойынша (қараңыз: Түркістан үйірмесінің Хаттамасы және хабарламасы. 1906/7 ж., 58-59 беттер), обаларды жабайы қопарылыстырулардың іздері Бесарықтың теміржол станциясынан солтүстікке қарай Ақүйік шатқалы бойымен жүргенде, өзеннің шатқалға кіреберісіне шамамен 2 шақырымдық жерде көзге түседі.

Әлгінде Остроумов еске салған, жоғары жағынан Баронин көмбе тауып алатын Шымкент уезінің обалары және Қарауылтөбе обасы туралы (Қазан. унив. XI т., 4-шығ.) мынадай мәліме келтірілген: «Осы жылдың мамыр айында шаруа егістігінен көмбе табылды. Көне Отырардың қалдығынан 25 шақырым биіктікте, Арыс өзенінің сол жақ жағалауы мен

өзеннің оң жағында жатқан із әлдебір жұмбақ сыр жасырып жатқандай, екі биік текшеленіп үйіліп қалған оба бар. Олардың бірінің бұрыш астынан бөлініп шыққан екі тіп-тік кішкентай обалардың сызығы көне қабырғалардың ізін көрсететіндей. Обалардың Арыспен қатар жатқан сызығы 8 шақырымға дейін тартылады. Сосын біртіндеп, басқа обалардың үйіндісі басып қалған, биіктігі 15 ұзындыққа жететін төбешіктердің ортасында жоғалып кетеді. Ең соңғысы абажадай зор дуалмен қоршалған немесе бұл іздер магистральды арықтың ізі болуы да мүмкін. Жер өлшеуші Барониннің межелеу жұмысы кезінде бірінші обада межеленген белгіні қоя отырып, жұмысшыларға шұқырды қазуды бұйырған. Сөйтіп, міне, бірнеше құлаш кетпеннен кейін жұмысшылар саз ыдыстың сынып түскен дыбысын естиді. Жұмыс әрі қарай сақтықпен жүріліп, кешікпей металмен айнала қапталған қышқұмыра табылды. Ыдыста: 1800 күміс пен 4000 мыс теңгелер, бірнеше інжу-моншақтың бауы, ақық тастың сынықтары, екі немесе үш кішкентай теңіз қабыршақтары, қола үзеңгі, 2 күміс білезік және басқа да әртүрлі әшекейлер табылды.

Дәл сондай жағдайдағы басқа да қорғанда үлкен өртелген қыштан жасалған дөңгелек үстел, астында безендірулер жүрілген аласа аяқты қол диірмен, ал олардың бірнешеуі крест тәрізді пішінде көрінеді.

Табылған теңгедегі жазбаны оқыған әлдебір сауатты қырғыздың айтуы бойынша, теңге тимуридтықтардың бірі Барур сұлтанның дәуіріне жатуы мүмкін.

Мерке маңындағы обалар қазбасы. Түркістан үйірмесінің Хаттамасынан, 1898 ж. №3, 129-131 беттерден біз И.Аничковтың хабарламасынан Мерке маңындағы бір обаның қазбасы туралы оқимыз. Мола (оба болуы да мүмкін) томпақ төбешік секілді көрінеді. Оны қазған қырғыздар. Асем-төре ақсақалдың айтуы бойынша, мола қырғыздардың Қарағыстан болысының жайлауында, Қарағыстан таулы аңғарында орналасқан. Ақ-тастан (Александровский төбесі) адам бойына тең келетін әлдеқашан шіріп, шашылып кеткен сүйектер табылды. Олардың жанында ер-тоқым құралдарының металды сынықтары, жебелер, күміс тостаған т.б. әртүрлі заттар табылды. Бұл мәліметтің авторы бұл жерде ат мінген адамның жерленуі мүмкін деген болжам айтады.

ҚЫШ СҮЙЕКСАУЫТТАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Археология әуесқойларының түркістан үйіресі мүшелерінің жиыны мен хаттамаларында аталған ұйымның жұмыс жасауына 11 жыл толғанда Н.П. Остроумовтың қыш сүйексауыттар туралы мақаласы жарияланды. Мақаланың авторы қыш сүйексауыттар Ташкент төңірегінде табылғанын есептей келе, оған Самарқандта табылған олжалардың да ұқсайтындығын айтады¹.

Н.П. Остроумовтың жазуы бойынша: «Қазіргі күнде Ташкент мұражайында Ташкенттің маңынан әртүрлі уақыттарда табылған 11 қыш сүйексауыт сақтаулы тұр. 12-нің үлкен ақауы болса, 13-де бір қолына шокпар ұстап тұрған батырдың тұлғасы бейнеленген қабырғаны бойлай түскен сызат бар. Бірінші қышсауыт 1886 жылы бұрынғы Ниязбаш пошта

¹ 1908 ж., 19 желтоқсан, «Түркістан Курьерінде» Археология әуесқойларының түркістан үйіресінің мүшесі Калмыковтың Самарқандтан В.Н. Кастальский тапқан қыш сауыттарға қатысты баяндамасына қатысты ескертпе бар. Қоғамның мүшесі Калмыков табылған олжаны б.з. IV–VII ғасырға жатқызды. Табыттың қақпағындағы ойып салынған суреттерден баяндамашы табыт аңызда айтылатын өсімдік «Гаома» или «Сомаға» табынатын тайпаларға жатқызған қорытынды жасайды. «Гаома» діні туралы «Зенд-Авестада» еске алынады.

станциясына жақын, Самарқандқа барар жолда, Ташкенттен 22 шақырым қашықтықта отставкадағы жауынгер Ваулиннің үйінен табылды.

Содан кейін Н.М. Никифоровтың Ташкенттен 2 шақырымдық бұрынғы жерінде, Никольский қыстағының жоғарғы жағында Алтынтөбе обасына жақын жерде жұмысшылар арық жүргізген жерде тұтастай бір қыш сүйексауыттар табылды.

Үшінші олжа 1889 жылы үйірменің қайтыс болған мүшесі, генерал Жорабектің Ташкенттен 2 шақырым, Күйлік жолының бойындағы, қала сыртындағы бақшасынан табылады. Сондай-ақ, Александрлық саябақты салу кезінде Ташкенттің қысқы театрына жақын жерде адам сүйегі салынған қыш табыт табылған. Және де 1896 жылы Ташкенттен 6 шақырымда Самарқандтың ескі пошта жолының бойында сарт Рахметолла Латыпбаеваның ауласында жер астынан адам сүйегіне толы қыш қақпақтармен жабылған қыш сүйексауыттар табылады.

1897 жылы Н.П. Остроумовтың және үйірменің екі мүшесінің қатысуымен Ташкент сарты Ақбар-

ханның бақшасындағы жерден 2 аршын тереңдіктен құрғақ жерге сіңіп кеткен адам сүйегіне толы қыш сүйексауыт табылады.

1904 жылы 12 қарашада өткен үйірме мүшелерінің отырысында, үйірме мүшесі Мырза-Абдулла Иса-Мухаммедов мұражайға Ангрен аңғарында қырғыздар тапқан екі сүйексауытын сыйға тартты.

Осы 1904 жылы үйірме мүшесі Каллаур Н.П. Остроумовқа Әулиеата қаласында ойпаң жерді қазу кезінде бір қыш табыт пен адам сүйегіне толы құмыра табылғанын хат арқылы хабарлайды. Бұл табыттың табылған жерінің бір жағы – қаланың өзіндегі Николаевский әскери шіркеуінің шіркеу алаңының маңы, екінші жағы – нан базары.

БАЛБАЛ ТАСТАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі мүшелерінің хаттамаларында (1897 ж., №1) Каллаурдың өте қызықты мақаласы жарық көрді. Әрине, Түркістанда бірінші болып балбал тас тақырыбын ашқан В.А. Каллаур екендігіне талас жоқ. Бірінші балбал тас Меркеге жақын орналасқан Сомтөбе обасында, Мерке¹ ауылынан орыстарға жер бөліп беру кезінде табылған. Екінші балбал тас 1889 жылы Шымкент уезінің шет жағында Қаратау тауларында, Көк-Талда табылды. Тағы да бірнеше балбал тас 1893 жылы Каллаур мырзаның қазба жұмысы кезінде Меркеге қарсы беттегі Жалаңашта, Александровск бөктерінің тау етегінде, 1896 жылы Ұрмарал жағасынан, Дмитриевка ауылынан жоғарырақта; соңғысы 1897 жылы Сандық аңғарында, Шымбұлақта, Жайсаңды бұлақта және Әулиеатадан 10 шақырымдық Жетітөбеге жақын жерден табылды.

Бұдан кейін балбалдар сондай-ақ, Александровск жотасының тау етегінде де 1896 жылы И.В. Аничковскийдің атсалысуымен табылады. Бұл балбалдардың барлығы да тау жынысының тасынан

¹ Бұл балбал тас Ташкенттегі үйірме мұражайында сақтаулы (қараңыз: XIV кесте, 1–7 суреттер).

жасалған, оның біразы айбатты баскиім немесе дулығаны елесететін сүп-сүйір бас сүйектерінен тұрады. Басқаларының басы дөңгелектеніп келеді. Барлығының да қарнында қолға ұстап тұрған тостағандар бейнеленген. Балбал тастардың көбісі обаларда бір-бірден немесе екіден, тіпті, үш-үштен орнатылған.

Бұл сапарында Каллаур мырза көрген балбал тастар: 1) Николаевский қыстағында, 2) Қарабалтық қыстағында екі балбал.

1898 жылы В.Каллаур тапқан екі балбал тастар табылған жерлер—Әулиеата қаласынан 60 шақырымда Тасбастау қорғандарының бірінен, №6 қырғыз қыстағының маңы, Тас-Төбе болысы, Шешенқара Жангелдиннен.

Тағы бір балбал тас табылған жер қырғыздар қопарыстырып тастаған Қыш-Қоңыр аймағының Көк-Тал өзенінің бойында. Ер адамды бейнесі іспетті көрінетін балбал тастың сұлбасы басқа Талас өзенінің жоғары жағынан табылған балбал тастан өзгешелеу; ал басқа екі балбал тас – Бештаста, екеуі – Урмолада, Романовка қыстағында, Михайловск қыстағынан төмен Талас өзенінің бойында.

1, 2, 3, 4, 5, 6 және 7 суреттер. Ташкент мұражайындағы Сыр-Дария облысының балбал тастары

Ақырында, қырғыздар Каллаур мырзаға Бадам өзенінің жоғарғы жағында бірі ересек, бірі жас бала екі балбалтастың табылғанын хабарлайды.

1897 жылы Каллаур мырза Әулиеатаға археологиялық сапарға шығады. Алатау тауларындағы Боқайыр шатқалының Ақтайлақ мазарына дейін 30 адым жетпей, шатқалдың оң жағынан Каллаур мырза безендірілген кішігірім балбал тасты табады. Балбал тас батысқа қарата қойылған. Бұл балбал тасты олар осы жолы алып кетіп, уез басшысының үйінің жанындағы баққа әкеліп орнатады. 1901 жылы В.Коловский тапқан балбал тас Қаратаудың шығыс жағындағы Өсектас шатқалынан табылды.

Бұл таулардың Көк-Тал шатқалынан Каллаур 1889 жылы бұрын да балбал тас тапқан болатын.

Каллаур 1904 жылы Биік-Шақпақ қыстағынан Грозный қыстағына шығатын жолда Черчекбай Нар-

бушиннің қыстағы маңынан қызыл тастан жасалған балбал тас тұрған кішігірім обаны көрген (қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің Хаттамасына қосымша, 1904 ж., 55 бет).

Аничков мырзаның анықтауы бойынша балбал тастардың таралуы аймағы тұрғысында Александровск жоталары мен Сусамыр аңғары айрықша маңызды; Меркеден әрі қарай Ахыр-Ташқа қарай ешбір балбал тас кездеспейді.

Мақала авторының хабарлауында құлпытасқа қатысты мынадай да қызғылықты ой айтылады. Яғни, бұл бейнелерден қырғыз даласында кездесетін адамдардың бұрынғы кескіндерінің әбден мүжілген формасын көруге болады екен (қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің хаттамасындағы Мустафиннің мақаласы, 11 желтоқсан, 1897–1899 жж.).

ТАСЖАЗУЛАР

ӘУЛИЕАТА УЕЗИ

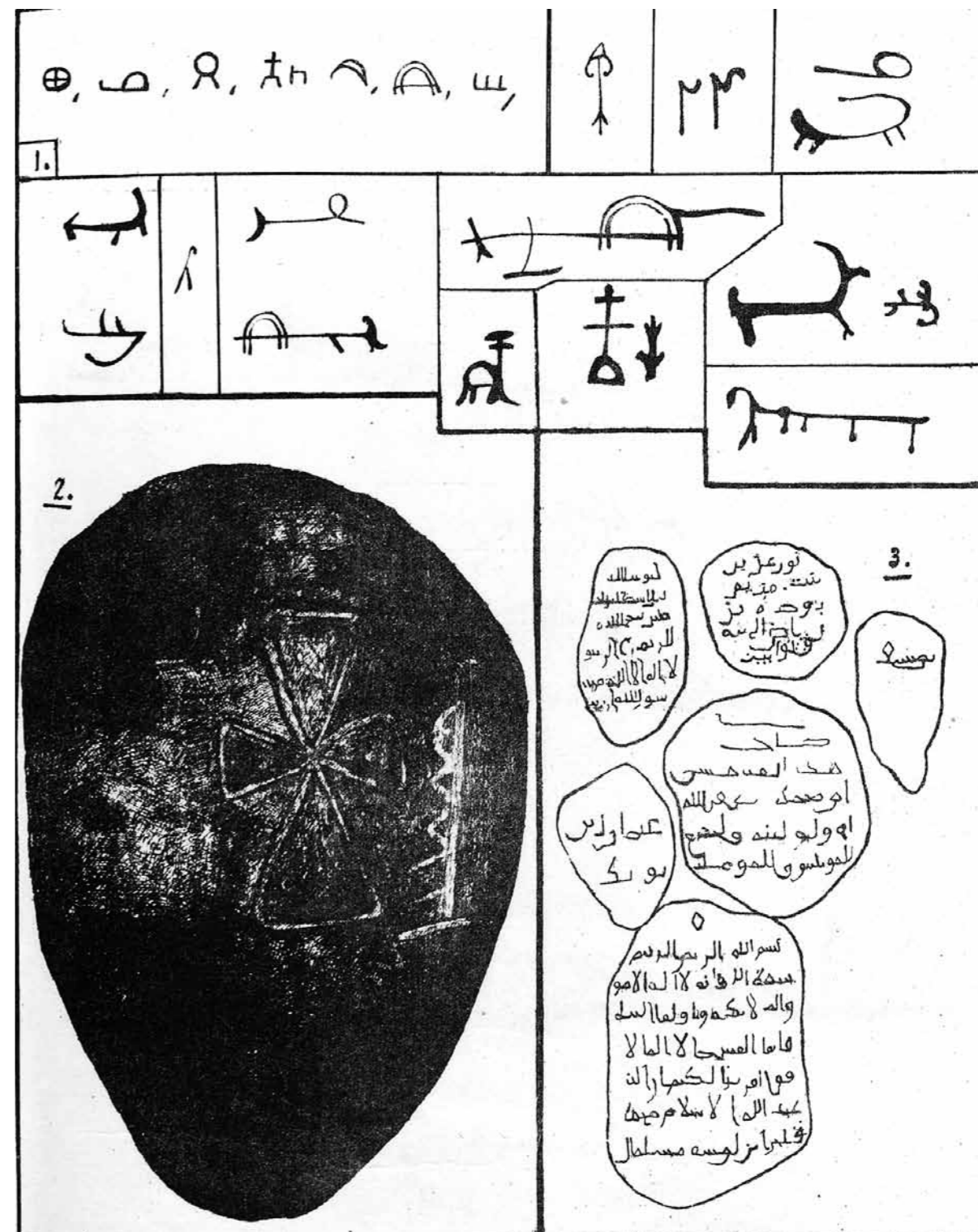
1897 жылы В.Каллаур Әулиеатаға уезіне ішінара Талас өзенінің таулы аңғарына да археологиялық сапарға шығады. Терексай шатқалында тапқан тасжазулар Каллаурдың пікірінше, ұйғыр тілінде жазылған. Осы жолы тасжазулардың төртеуі суретке түсіріліп алынады. Әрі қарай Каллаур Құлан-Сай шатқалына жақын Шымтастағы ұйғыр жазуын еске түсірген тасжазуды да қарап шығады. 1898 жылы Каллаур Айыртам-Ой шатқалына Орхон жазуын көру үшін барады. Бұл жерден басқа да Орхон жазулары табылады (қараңыз: Императорлық орыс археологиялық қоғамы шығыс бөлімшесінің жазбалары. XI т.).

Боралдай жазбалары. Түркістандық мәліметтер жинағының 1905 жыл, 4 қыркүйекте, №130 санында П.Комаровтың мақаласы жарияланды. Қайта басылған мақаланың қосымшасы Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің 1905 жылғы «Боралдай жазбалары туралы» мәліметтеріне арналған. Мақала авторының хабарлауынша, «Теректі жылға-

сының сағасынан аздаған жоғарырақ, Боралдай өзенінің сол жағына құйылатын, бас жағы Боралдайдың сол жақ тарауының арасындағы су айырықтың бас жағында, Қара Тастыбұлақ пен Қызылбұлақта құз бар екен де, ал, онда жазулар мен суреттер¹ бар. Бұларды да, өзгелерді де қырғыздар қалмақтарға жатқызады.

Ал, Комаровтың пікірінше, бұл жазулардың кескінінде қалмаққа жататын ештеңе жоқ. Боралдайдың жағалауларынан Үлкен-Төр зеңгіріне қарай қиялай көтерілген тастарда жылқы, арқар, (Ovis argali), бұғы марал, (Cervus tarandus или elaphus), тазы ит, қасқыр секілді жануарлар мен адамдардың кескіні ойып салынған. Былайша айтқанда, таутекелерді қуып бара жатқан садақ ұстаған салт аттылар мен ерттелген аттар бейнеленген. Кейбір суреттер мейлінше әдемі салынған десе де болады. Тастағы бейнелерден басқа Орхон жазуларына немесе қырғыз таңбаларына ұқсайтын, кейбір бөлігі Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің №2 Хаттамасы 61-бетінде келтірілген несториандық мола-

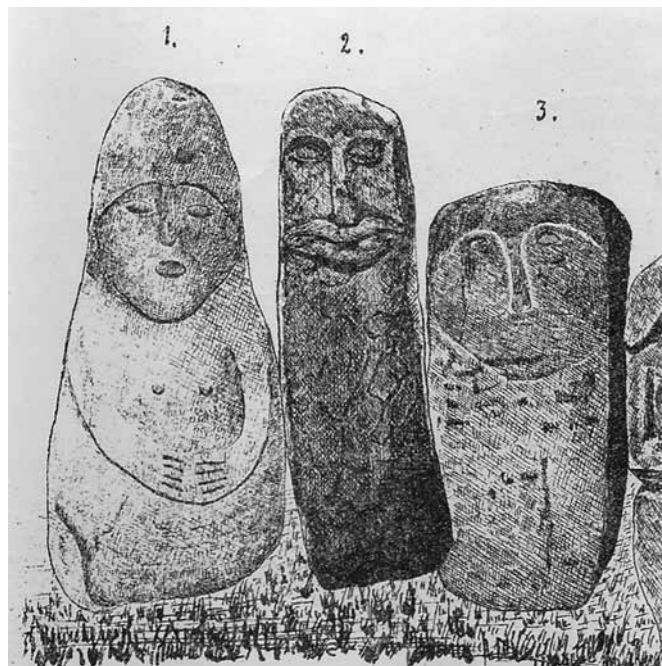
¹ Шымкент уезінің Боралдай болыстығы.

1-сурет. Әулиеата уезі Сыр-Дария облысындағы Боралдай жазбалары

2-сурет. Жетісу облысы Токмақ қаласы маңындағы Христиан-Несториан қабір үсті ескерткіші

3-сурет. Жетісу облысы Ыстық-Көл маңындағы көне мұсылман қабір үсті жазбаларының ескерткіштері

1-сурет. Жетісу облысындағы Пантусовтың суретінен көшірілген балбал тас, Верный қаласында сақтаулы
2-3-сурет. Жетісу облысындағы Пантусовтың суретінен көшірілген балбас тастар, Сергиопол қаласындағы жекеменшік үйде сақтаулы

лардағы құлпытас жазуларын еске түсіретін әлдебір таңбалар айқышталған. Суреттердің кей бөлігі Н.Г. Хлудов пен И.Т. Пославскийдің¹, мақаласына қосымша ретінде ұсынылған, сондай-ақ, В.В. Бартольдтың² шығармасына Нарын мен Есіккөл тастарымен қоса ұсынылған (қараңыз: V кесте, 1-сурет) Саймалытас суреттеріне ұқсайды.

¹ Қараңыз. Түрк. арх. әуес. үйір. мүшелері хабары мен отырыс хаттамасы. 7-ші жыл, хаттама №2 бет. 40–48, 8-ші жыл, бет. 75–83.

² Орта Азияға 1893/4 ж. жасалған ғылыми мақсаттағы сапардың есебі. XIII Кесте, сур. 1-3.

ШЫМКЕНТ УЕЗИ

Жануарларды бейнелеген тастар мен қандай да бір анықталмаған суреттер мен кескіндер тасжазуы Түркістан қаласының солтүстігінде топограф М.А. Кирхгофтың зерттеуінде табылған еді. Бұл табылған заттар туралы мәліметтер мен хабарламалар Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі мүшелерінің Хаттамасына (1906/7 ж., 57-60 бет) түскен. М.А. Кирхгоф Бес-Арық станциясы теміржолынан солтүстікке қарай жүргізілген топографиялық жұмыстар кезінде бірнеше кескіндемелер бар тастарды қарап шығады. Қара және жалтыр түстес, дәл бір майға бөктірілгендей сурет Қара-Жарық жылғасынан құйылған, кішкентай кеуіп қалған арықтың сағасынан 2 шақырымда орналасқан, атауы жоқ жартастың текшесінде салынған. Кескіндеме әртүрлі аң-жануарларды жабайы түрде бейнелеуден тұрады.

Дәл сондай, бірақ, бар болғаны екі немесе үш бейнеленен тұратын кескіндеме Бес-арық³ өзенінің орта ағысында да орналасқан.

Сол секілді жануарлар кескіндемесі мен сол секілді жазуға ұқсас суреттер, негізі, Бес-Арық аңғарының ортасында, Бура диірменінен солтүстік-шығысқа қарай, сондай-ақ, Әбзел-Баба мазарынан сәл-пәл солға қарай, көзге бірден және оңай түсетін жерде де кездеседі. Олар да қара, жалтыр тастардың үстірт жағынан көкшіл тартып көрініп тұрады.

³ Кирхгоф тапқан тас жебелер осы мекенде табылған.

ЖАРТАСТАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

ТАШКЕНТ УЕЗИ

Угама өзенінің жағасында Хұмсан қышлағынан 25 шақырымда жергілікті тұрғындардың қиял-ғажайыбын көрсететін маңызды мәнге ие археологиялық және геологиялық түрде қызықты жартас орналасқан¹. Жұрттың айтуынша, жартастардың дәлізі тура Ташкентке апаратын көрінеді; жергілікті аңыз бойынша жартастарда әлдебір тайпалар жасырған ұлан-ғайыр қазына жасырылған. Ал қазірде онда түнде тауларға аң аулауға шығатын құбыжықтар тұрады делінеді. Жол көрсетушінің нұсқауымен сол жартасқа жолы түскен бір саяхатшының айтуынша: «Жартастың кіреберісі біз қолайлы жүре алатын адам бойындай қақпаны бейнелейді. Жартасқа кіре бере бізді тасқараңғы басып, ауа құрғақ әрі адам тұншықтырарлықтай тарылып кетті. Жоғарыдан аққан судың тырсылдап біркелкі тамған әуенді дыбысы жартасты билеп алған өлі тыныштықты бұзғандай. Біз алып келген шырағымызды жаққан кезде түнек аздап сейілгендей болды да, біздің

¹ Аударм. St.-Pet. Zet. 9 наурыз 1902 . №68.

жүзімізге жазықтығы 60 аршынға жуықтайтын түп-түзу күмбез түсті. Бұл күмбездің биіктігінен саңылау арқылы астыңғы жағынан 15–18 аршынға жететін екінші бір күмбезді көрдік. Қабырғалар мәрмәр секілді әдемі қызыл тастан жасалған. Сыздан дымқылданған жартастар шырақтың жалынын қайыра үрлеген кезде үңгір әлдебір қиял-ғажайып әсерге бөлейтіндей. Тура кіреберіс алдында соған ұқсайтын басқа бір саңылау бар. Біз онда кірген соң жоғарғы жағынан баяу тырсылдап тамып тұрған мөлдір сүнгіміз асылған, сызды және қаракөлеңке дәлізге тап болдық. Дәліздің мұзды қабырғалары сондай-ақ, біздің шамымыздың жарығын қайыра үрлеп, кемпіркосақ түстес әртүрлі жарыққа бөледі. Дәліз ақырындап жоғарылап барып, еденін жалтыр мұз жапқан дөңгелек саңылаумен аяқталды. Сондықтан, оған жетпес бұрын біз өзімізбен бірге ала келген балталармен мұздарды тесе бастадық. Әрі қарай біз бұл жерден жіңішке және тар дәлізге тап болып едік, бұған дейін тыныш жанып тұрған шамымыз жыпылықтай бастап, сосын сөніп қалды. Жолбасшы қырғыз бұл дәліз Ташкентке алып баратын жерасты

жолының басы екендігін, әрі қарай биік қабырғалармен жүру қауіпті екенін айтып, жол көрсетуден бас тартты. Біздің шамымыздың жартысы жанып кеткендіктен, әрі ары қарай абайламасақ оңай болмайтындығын түсініп, қайтуға тиісті болдық. Біз кішкентай дәліздің еденінде біразы қойлардың сүйегіне ұқсайтын сүйек үйінділерінің үстінен түстік. Бұл сүйектердің қайдан пайда болғанын түсіндіру қиын; жолбасшының болжауынша, олар жартаста өмір сүретін жұмбақ құбыжықтардың сүйегі болуы мүмкін. Қалай болғанда да, жартастар археологтар мен геологтардың зерттеуіне игілікті дәйек бола алатыны сөзсіз.

Әулиеата УЕЗІ

Сұғыты шатқалындағы жартастар. «Императорлық Орыс географиялық қоғамының» 1885 ж. 3 шығ., XXI томында Д.Л. Иванов Түркістан өлкесінің жартастары туралы бірнеше мәліметтер береді. Ивановтың барлық сапарларынан жартастың археологиялық маңыздылығына ғана назар аударта алады. Бұл жартастар Сұғыты шатқалында Әулиеата өткелдерінің бірінде Александровск бұғауының солтүстік еңісінде жатыр. Онда Иванов қалмақтардың немесе моңғолдардың ойылып жасалған таңбасын кездестірген.

ШЫМКЕНТ УЕЗІ

Боралдай жартастары. П.Комаров өзінің «Боралдай жазулары туралы» мақаласында (қараңыз: «Түркістан Хабаршысы». 4 қыркүйек, 1905 ж., №130) былай дейді: «Бұл орынның басқа назар аударарлық жағы – ағаш сатылы, металл қазандықты жұмбақ жартастар (қырғыздардың айтуы бойынша), Боралдайға құятын Тәтті өзенге қарай, Үлкен-Төртін шығыс

бөктерінде орналасқан. Бұл жартастар тек Жайлаушы қыратымен, Сарыбұлақ, Қараүңгір, Қайыршақтының бас жағымен ғана баруға болады. Жартастың ішіне кірудің сәті түспеді, онда тек арқанмен ғана түсуге болады» – дейді.

Тас ғасырдағы қоныстар. Арал теңізінде Николай аралында қырғыздар тапқан шақпақ жебе¹ мұнда бір кездері тас ғасырдың қоныстары болғандығына негіз бола алады. Негізі, Сыр-Дария өңірінің шет жақтарынан табылған тас құралдары туралы Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі мүшелері 1906/7 ж. хабарлаған болатын, мысалы, 57-бетте М.А. Кирхгофтың Түркістаннан солтүстікке қарай, Бесарық өзені арнасының малтатастарының арасынан, жердің үстіңгі қабатынан екі кішігірім тасқұралдың табылғаны туралы хабарлаған болатын.

«Түркістан Хабаршысы», №180 А.И. Симонов Тум-ботин есімді капитанның Түркістан маңындағы тауларда аң аулау кезінде тауып алған тас найзаның ұшы туралы ескертеді. Тас жебелерді негізі Қаратау тауларында да қырғыздардың тапқандығы айтылады; А.И. Смирновтың Қазалының бір қырғыз әйелінің өзімен бірге бойтұмар ретінде алып жүрген төрт тас жебені көргендігін атап өткендігі белгілі. Ол әйелдің айтуына қарағанда, әйелдің әкесі 50 жыл бұрын Қаратау тауына жақындау, Желек сыртындағы әлдебір моланы кездейсоқ қопару кезінде тауып алыпты.

¹ Қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі мүшелерінің хаттамасы мен хабарламасы. 1906/7 ж., 57-80 бб. (бұл шақпақ жебе П.С. Назаровта сақтаулы).

ҚОРИМДАР, ҚЫРҒЫЗ ӘУЛИЕЛЕРІ, АҢЫЗДАР ЖӘНЕ СЫРДАРИЯ ӨҢІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Сырдариядағы көне қалалардың іздері. Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің 1900 жылғы 27 наурыздағы отырысында Н.П. Остроумов Н.В. Рудневтің «Заброшенный угол» («Ұмыт қалған түкпір») атты *Ұзын-ата, Сүткент, Жар-төбе, Рабат, Қажан-ата, Артық-ата және Разды-ата* секілді көне қалаларды атайтын мақаласынан («Түркістан Хабаршысы», №15, 16 және 17) үзінді оқыды. Бұл қалалардың орны қазіргі Түркістандық аумақтың шет аймағында және Перовск уезінде орналасқан. Рудневтің мақаласынан үзінді үйірме басқармасының құптауымен жоғарыда көрсетілген Хаттамада, 57–62 бетінде жарияланады. Мен төменде бұл қала орындарының сипаты туралы қысқаша баяндаймын.

«Түркістан өңірінің астанасы Ташкент қаласында білетін адамдардың мұқият зерттеуімен көптеген қызықты әрі пайдалы мәліметтер бере алатын, назардан мүлдем тыс, ұмыт қалған түкпір бар. Менің айтып отырғаным, өткен жылы мен Шардараның

(Шыназ қыстағынан төмен 60–70 шақырым) бұрынғы бекінісінің қорымынан Үш қайықтың өткеліне (Түркістан аумағының Перовск уезімен шекарасына жақын маң) дейін жүріп өткен Жазық уезі мен Шымкент уезінің Түркістандағы аумағымен бірге жатқан, Сырдария өзенінің айналасын, дәлірек айтқанда оның сол жағалауын түгел алып жатқан жер.

Бәрінен бұрын бұл жерде көзіне бірден түсетіні Сырдарияның сол жағалауында жатқан, Сасықкөлге жақын, Шардараның бұрынғы бекінісінің қорымы. Бұл бекіністер Ташкенттің сол кездегі жауы Бұхарлықтар басып кіруінен қорғауда алдыңғы шеп ретінде айтарлықтай көп қызмет ете қоймаған, қазіргі өзеннің екі ұзындығынан құралады.

Бұрынғы Шардара бекінісі мен Үш-Қайық өткелінің қорымынан 350 шақырымда жатқан Сырдария тоғайының жанында жатқан дала алқабында кең де бай мәдениет сыйған: күні бүгінге дейін көне қалалардан қалған бекіністер, кенттер және ескі арықтардың тұтастай бір тарауы... Кет шатқалынан

(Шардара шатқалының төмен жағынан 30 шақырым шамалы) және Түркістан шекарасына дейін бір-бірінен әртүрлі сызық бойындағы қашықтықта жатқан он бір көне қала бар. Оксусты қоспағанда (Үшқайық өткелінен 45 шақырым жоғары жатқан, сондықтан, Ешкіөлместің өткелдері Түркістан қаласының жолында жатыр), неге екені белгісіз, өзінің ежелгі атауын сақтап қалса да, барлық қалалар жергіліктілердің тілімен, бұрынғы атауларын естен шығаратындай қайтадан қойылған атаумен аталып келген. Мысалы: *Кеты, Ұзын-ата, Сют-кет, Байракум, Ичкеге, Ожар-төбе, Рабат, Казан-ата, Артық-ата және Разды-ата* т.б. Ежелгі қалалардың біртіндеп қараусыз қалуы Сырдарияның шікәмшіл әрі тұрақсыз тасқындарынан және құмды дауыл үйінділерінен жиі болып тұратын атмосфералық өзгерістерге көп уақыт төзіп келуіне қатысты. Көне қалалардың көбісі үнемі жөңкіле жылжып жататын Қызыл-Құмның құмдағына көміліп қалуы да әбден мүмкін. Немесе өзен толқындарымен шайылып, әлде өзеннің тереңіне батып кетуі де ғажап емес.

Он бір көне қаланың қорымынан басқалармен салыстырғанда, Сүт-Кент қаласының қорымы жақсы сақталған (қала Қара-Көл өзенінен жоғары 2 шақырымда орналасқан).

Сүт-Кент қаласының қорымы. Сүт-Кент қаласы Рудневтің сипаттауынша, ертеректе өте сұсты қабырғалармен қоршалған, көпбұрышты дөңгелек сипатқа ие болса керек. Қала қабырғаларының салынуы кең-молынан үйілген қорғандардан құйылғандығын, ал жоғарғы жағы аршылмаған кірпіштермен және кесек балшықтан қаланған. Қаланың әр жағынан қойылған төрт қақпасы; соның ішінде бәрінен де жақсы сақталғаны батыс жағындағы жоғарыға қаратылған күмбездері; соңғы тұсы терең жырыққа айналған үлкен қамал. Қақпадан қала орталығына апаратын тік жолмен қиылысатын екі

негізгі көше шығарылған. Қала орталығы қазір де тұзу жерде жатқан көтеріңкі жерді көрсетеді; әрі мұнда көптеген құрылыстар шоғыры болғаны анық. Қала орталығынан дұрыс қиыстырылған көшелер шығады; олардың арасында, кеңінен жатқан терең қазылған жерлер де бар, бәлкім, бақша болуы мүмкін. Қалалардың ортасындағы негізгі жолда Сырдария өзенінен бөлініп шығатын арықтардың шығарысында, Қызыл-Құм жағында, төртбұрышты шеп бекіністер салынған секілді. Одан басқа, қалалардың ортасында қарауыл бекетіне ұқсайтын сирек байқалатын дөңдер басып қалған: ақырғы дөң мен бірнеше шепте ыдыстардың сынықтары шашылып қалған...».

ШЫМКЕНТ УЕЗИ

Отырар қаласының қорымы. Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің 1898 жылғы №4 хаттамасында «Отырар қаласының күйреуі» деген №37 Ресей Түркістанының 1898 ж. Хаттамасына қайта басылған мақала енген. Отырардың күйреуі туралы әдеби материалға қызықты болатындықтан, мен оны *in extenso* қалпында келтіре аламын.

«Біз жақында Арыс өзенінің Сырдарияға құятын жерінен тым алыс емес жерде көне Отырар қаласының қираған орнында болдық.

Біздің өлкеміздің көбісінің белгілі қалалары салыну тарихы IX–XIII ғасырлар аралығындағы парсылар мен арабтардың жасампаздық қайраткерлігін көрсетеді.

Отырар қаласының өмір сүруі тарихтың ең қария қапасына бүркенген, егер қателеспесек, ол туралы Птоломей де Яқсартыда тұрған Фарабиді еске сала отырып, айтады. Қолымызда ешбір тарихи анықтама болмағандықтан, осы бір құпия бір кездері ерекше гүлденген қала туралы бір нәрсе деп анық

айтуды дұрыс деп санамаймыз. Анық білетініміз, Шыңғыс ханның 1279 жылы Отырарды жаулап алғандығы.

Біздің білуімізше, әрі қарай Орта Азияның ұлы «ойрандаушысы» Ақсақ Темір Хазіреттен¹ діни сиынурәсімін жасап келе жатқан әр сапары сайын мезгілдің ең бір күйіп тұрған шағында Отырарда арнайы тоқтап, 40 күн уақытын өткізетін болған. Осындай бір діни сапарында сырқаттанып қалған Ақсақ Темір 1405 жылдың 18 ақпанында, Хижраның 807 жылы 17 шабалында қайтыс болады. Әйгілі қанішер әрі Түркі империясының талқанын шығарған басқыншының қайтыс болуы туралы хабар тұрғылықты халыққа соншалықты әсер еткендігі сондай, тіпті, олардың көбі үрейден тауға қашып, тығылып қалған деседі. Қазіргі күнде жазық кеңістікте бұрынғы қаланың айбатты сипатынан қалған бір ғана еңгезердей төбелі бұрынғы қаланың қамалын көруге болады. Жергілікті жердегі обалар мен қорғандарды шыр айнала қоршап жатқан кішігірім төбелермен терең таныса келе, көне Отырар, басқа да ортаазиялық қалалар секілді бау-бақшалармен көмкерілген 100 шаршы метрге дейін жететін бекіністерден тұрғандығын түсінуге болады. Қамалдан бірнеше шақырым Арыс жағында сақталып қалған көне мазар күні бүгінге дейін жерлеуге қолданылады және Арыстан-баба² әулиенің мазарына жақын орналасқан. Кейіннен жанынан мешіт ашылып, таза су атқылаған құдық қазылады. Қазірде ол жерде сарттар өз отбасымен өмір сүруде. Біздің молдаларға қойған сұрағымызға орай бұл Ақсақ Темірдің қолымен жасалған іс деген қисынға келетін жауап алдық.

Мұнаралары, қақпалары бар қала қабырғаларына көмек болып келе жатқан жағалай жатқан шеңбер сипатты төбелердің бірнешеуі жергілікті ха-

¹ Түркістан қаласы.

² Кейбір авторлар «Арслан-Баба» деп жазады. И. К. ескертпесі.

лықтың арасында біздің тері, көпестік т.б. әртүрлі өндірістік даму кезімізден хабар бере алатындай өз атауларын сақтап қалған. Қала орталығында оның сырт жағындағы айбатты бекіністе кішігірім жыра арқылы төмендегі белгілі жерасты жолына түсіп, қарауға болады.

Жұрттың айтуынша, осы жерде бір жыл бұрын мұнда көмілген сансыз қазына бар екендігін кітаптан оқыдым деп нандырған бір диуана пайда болған деседі. Шынында да, ол осы айтылған жолмен түсіп, онда екі ай бойы күні-түні жұмыс жасап, сосын қайтадан тығылып қалған. Ол сонда көмбе тапты ма, жоқ па ол туралы ешкім білмейді, бірақ, ол тақуаның өзімен бірге бірде-бір археологиялық қазына алып кетпегендігіне кім кепіл?

Жер астындағы көрме бірнеше ондық ұзындыққа созылады және біртіндеп жіңішкере отырып, ақырында тоқталады. Кіріп қарауға болатын бекіністің әжептәуір көлемді соқпақ үстінде болған дөрекі қопарылыстың таяу маңда болғандығын көрсететін көптеген іздер жатыр. Шашылып жатқан қазынаның ішінде ыдыс сынықтары, кейі тығыз, кейі жұқа кірпіштер мен гүлді әшекейлер, сүйектер мен қоқыстар бар. Елдің айтуынша, мұнда юэчжи халқы жасаған әйнектер болған, «Түркістан хабаршысы», 1899 ж., №94, Түркістан үйірмесінің Хаттамасында 1898–1899 ж., 171–174 беттерінде қайта басылған «Отырардың өткені туралы болжам» атты кіріспемен мақала жарияланады. Мақаланың авторы Г.Н. Лыколиннің хабарлауынша: Әжептәуір үлкен көне қаланың астан-кестен күйреуі Арыс өзенінің Сырдарияға құятын маңға (Түркістан қаласынан 45 шақырым, Ақмола станциясынан 40 шақырым) келген кез келген адамның назар аудармауы мүмкін емес.

Ал, мына бір жерде мұсылман ғұламасы Арслан-баба³ мазарынан 2 шақырым жерде жан-жағынан

³ Кейбір авторлар «Арстан-баба» деп жазады. И. К.

дуалдар мен жыралар жабысып, айнала қоршалған үлкен төртбұрыш төбе көрініп тұр; орталық төбеден алыс жаққа шашырай тараған айбатты төбелер жергіліктілер үшін Отырар қаласының бір бөлігі; ал төңіректегі барлық шақырымдар тұрмыстық мәдениеттің бір кездегі белгілерін көрсететін көрсетеді.

Жердің жоғарғы қабатын әшекейлі ыдыс сынықтары басып қалған және жыра түкпірлерінен жергілікті бір адамның табуымен кірпішті көмбенің ізі жатқан жерасты жолы табылған дейді. Бұл жергілікті қария қазір 70-тен асқан, Түркістанда тұрады. Төңіректегі қырғыздардың арасында археологиялық еңбектер туралы бірнеше естеліктер сақталып қалған. Кейбір деректер бойынша, Иртышқан ишан (көмбе іздеушінің лақап аты) парсыдан шыққан деседі.

Ол алдымен, Түркістанға келген, бірақ, оның айналасы әлдебір жағымсыз кесір мінезге бейімділігін байқап¹ қала тұрғындары қуып шығып, ол жақын маңдағы бір ауылға кетеді. Шелек ауылында біраз тұрған соң, ол қайтадан кінәлі болып, тағы да тұрғылықты жерін ауыстыруға мәжбүр болады. Сол кезде оған Отырар қорымының ішіне орналасу туралы ой келеді. Анығында, ишан әлдебір көне кітаптардан ескі қаланың әлдебір түкпірінде ашылмаған қазына жасырылғаны туралы оқыды ма екен, әлде, бұл жай айла немесе алдамкөстік па екен – бірақ, Иртышқан ишан Шелектен кеткен соң өзінің сопы шәкірттерінің біразын алып, оларды көмбе туралы әңгімелерімен айналдырып, солардың көмегімен Отырардың маңында тек құдық қана қазып қойған жоқ, тіпті, жер астында айтарлықтай қазба жұмыстарын да жүргізген. Ишан сол жерде де өзінің мүриттерімен екі жыл тұрып жұмыс жасайды. Бірақ, көмбе бәрібір алынбады, ал ишан, сол аралықта тағы да өзінің мүриттері арасындағы әдепсіз жасырын ниетін

¹ Автор қуақылықты мегзеп отыр. (Редакция ескертпесі).

көрсетіп, ақырында мүриттер қашып кеткен соң, ол өзін жақтырмайтын, арбаушы жәдігөй санайтын Түркістанға қайтадан барады.

...Қаланың салынуы туралы жергіліктілер «Ною»² деп аталатын дүние жазды, ал, оның жоғалуын қалмақтардың басқыншылығы мен өртке қатысты түсіндіреді.

Халықтың жадында ең бір жақсы сақталып қалған фактілердің бірі әйгілі басқыншы Ақсақ Темірдің Қытайға бара жатқан сапарында Отырарда қайтыс болғанын мақұлдайды. Бірақ, бұл фактіні тарих нақтылағанмен, ол Отырардың өткені туралы ештеңе айтпайды.

Егер қолында айтарлықтай мәлімет болмаса, амалсыз, болжамдар жасауға немесе қаперге алып отырған ескертпелерге қатысты әлдебіреулер қолында бар дүниелермен мәліметтер айтып қалар немесе жоққа шығарар деп үміттенуге де тура келеді.

Амудария өзенінің жағасында Бұқар³ қаласы пайда болғаннан бері өз атауын жоғалтпаған Фараб деген қыстақ бар. Бұқардың алғашқы әмірі *Абруне* үкіметі жүргізген аяусыз катігездіктен әртүрлі толқулар орын алып, бұрындары билік еткен әулеттің ұрпақтары бар жер аристократиясының өкілдері мен бай көпестер бұл арадан Түркістан мен Таразға (Әулиеата маңындағы) кетіп, «Хамукат» деп аталған қала салып, (көшіп кеткендердің ішіндегі жолбасшысының есімі «Хамук» деп аталған, оған «кат» деген жалғау қосылғанда «інжу қала» деген мағына береді). Қаланың аты сондықтан «Хамукат қаласы»⁴ деп аталған.

Кейін жеңімпаз Аброя Шер Қишуар Бұқарды иемденіп, Хамукатқа Бұқардан қашқып кеткендер-

² Түркістанның қаншама қалалары өздерінің ештеңеге негізделмеген генеалогиясын осы патриархтан алады!

³ Бұқар тарихы, Мұхаммед Наршахи. Парсыдан ауд. Н.Лыкошин, 12-бет.

⁴ Бұқар тарихы, Мұхаммед Наршахи. Парсыдан ауд. Н.Лыкошин. Ташкент 1897 ж. 12-бет.

дің барлығына елші жіберіп, қайтып келетіндердің барлығын өзіне жақын адамдар етуге уәде беріп хат жолдайды. Оның себебі, қаладан барлық байлар мен белгілі құрметті адамдар көшіп кетіп, Бұқарда қалғандардың көбі кедейлер мен төменгі топтан еді. Осыдан кейін Хамукатқа кеткендер отандарына...¹ қайтып оралады.

«Раузат-уль-абрар» кітабында 292-беттен біз мынадай жолдарды оқимыз: «807 жылы Әмір Темір өзіне Қытай мен Хотанды бағындырғысы келіп, Самарқандтан шыққан кезде, көне кітаптарда Фараб деген атпен мәлім *Утрат* деп аталатын қалада қайтыс болады (бетімен отты шұқырға құлаған)».

Міне, деректер. Енді болжамға көшемін, Отырар немесе жергілікті атауы бойынша *Утрат*, Бұқар көсемі Хамуттың да жоғарыда Бұқар тарихында айтылып өткендей баспанасы болған. Қаланың негізін салған кезде оның негізін салушы Хамуттың атымен Хамукат деп атады. Ал, Шир Қишуардың шақыруымен қайтып барғанда, бұқарлықтар олармен бірге әрине, Хамук та қайтып барғаны белгілі, сондықтан Хамук кетіп қалған соң, оның атымен аталған қаланың атауы да қала үшін маңызын жоғалтқан болуы керек.

Әрі қарай, Бұқардың елеусіз бір қыстағының аты болуы мүмкін «Фараб» атауымен Хамукатта қалған тұрғындар оны өз қыстақтарының атымен атап кетуі де мүмкін. Соңында жергілікті халық айтқандай, қала кімдер болса да, көшпенділердің тарапынан ойранға түскен...Сөйтіп, қала отқа оранған күл қоқыр *Утрат* («ут» – от) атауын алуы мүмкін.

Отырар мен Түркістан жолдарының арасында *Ут-рабат* деген атпен мәлім тағы да бір қорым бар. Мұнда да «Ут» деген сөз жүр.

Осы мақаланың ізімен «Түркістан Хабаршысы» 1900 ж. №3 Лыкошиннің (Түркістан үйірмесінің

¹ Бұқар тарихы, 12–13 бет.

хаттамасы, 1898–1899 жж., 175 б.) мақаласына қатысты басқа бір мақала пайда болды. Мақаланың авторы² В.Бартольд былай дейді: «Түркістан хабаршысы», 1899 ж., №94 Н.Лыкошиннің тарихшы Нершахидің Бұқарға қоныстанушылардың әңгімесіне сүйенген дерекке негізделген Отырарды Хамукатпен теңбе-тең қалаға болжаған мақаласы жарияланды. Автордың болжалы Отырардың басқа бір атауы қазіргі Амудария жағасындағы Фараб қыстағының атауымен аталған деген пікірді білдіргісі келеді...».

Хамукет Х ғасырдың соңында географ Макдусидің айтуынша, Фараб аймағындағы қалалардың қатарында емес, Талас аңғарының ортасында болған; Макдусидің хабарламасы менің «Орта Азияға сапар туралы есеп» жазбамда (16 бет) келтірілген. Фараб немесе Бараб атауы Х ғасырдың географтарының еңбегінде Сырдарияның екі жағын алып жатқан, Исфиджабтан солтүстік-батысқа қарай өңірдің атауын алады. Бұл төңіректің қалалары туралы менің әлі шықпаған «Моңғол басқыншылығы» атты еңбегімде (177-179 беттер) мынадай мәліметтермен баяндалған:

«Истахри мен Ибн-Хаукаль Кедер аумағының негізгі қаласы болып аталады және Сырдария жағалауынан $\frac{1}{2}$ фарсах қашықтықта жатыр. Макдусидің сөзі бойынша, қала төңіректің атауын иемденген; Қаланың аумағы тіпті, 70000 әскерге (?) дейін сыйдыратындай. Сол географтың айтуы бойынша Кедер жаңа қала болған; Онда салынған шіркеулер тұрғындардың арасында қақтығыстар тудырады. Осындай қарама-қайшы хабарлардан кейін Кедер кейінгі Фарабқа немесе Отырарға қайсысына жататын, жатпайтындығын анықтау қиын. *Отырар*, атауы Отырарбенде қаласының әміршісі, Ма-муна халифаның жауларының ортасында Табари деп аталатын қаланың туралы.

² В.Бартольдтың «Отырардың өткені туралы болжам» мақаласы туралы.

да да кездеседі. Фараб қалаларынан Сырдарияның сол жағалауында ислам дінін қабылдаған түріктер мен қарлықтар қоныстанған *Сүткент* қаласы және «күшті әмірші» тұрған шіркеуі бар бекіністі *Весидж* қыстағы болды. Весидж әйгілі философ Әбу Насыр-әл-Фарабидің Отаны болған; бекініс XIII ғасырда да өмір сүрген... Кедерден *Шавгарға* дейін базардың маңында *Сауранға өтетін* тағы да бір өткел болған. Сауранның артына Макдиси тағы да бір кішігірім бекіністі қала *Турарды* орналастырады және оның болыстығына *Зерах* қыстағын енгізеді. Кейіннен қала *Турар-Зерах* деп те аталған. Атауларының ұқсастығына қарамастан, көрсетілген орындарды Отырармен теңдестіруге болмайды».

Отырар қаласы ірі сауда орталығы ретінде алғаш рет XIII ғасырда Мұхаммед Хорезмшахтың тарихына қатысты, кейін Шыңғыс ханның жорығына қатысты айтылады. Моңғол билігі кезінде Отырар Хорезмнен Алмалыға (Кұлжа өңірі) баратын маңызды сауда бекеті болды. Осы уақытқа немесе Ақсақ Темірдің дәуірі кезінде күйреген қаланың жер үсті қабатынан табылған теңгелер туралы ойлауға тура келуі ықтимал. Қалай болғанда да Отырар атауы Табаридің дерегі бойынша елдің арийлік дәуір кезеңіне қатысты болуы мүмкін, сондықтан, оны түріктің «*ут*» (*от*) сөзінен шыққандығымен байланыстыруға болады; бірақ, солай еткен күннің өзінде де, қала атауының екінші бөлігі «*рар*» сөзіне қатысты қанағаттанарлықтай жауап ала алмаймыз.

Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің вице-президенті Н.П. Остроумовтың тапсырмасымен А.Черкасов пен А.К. Кларе көне Отырардың қорымын қарап шықты. Бұл сапар туралы есеп Түркістан үйірмесінің Хаттамасында жазылған (1902/3 ж., 70-74 бет).

А.Черкасовтың жазуы бойынша Отырарға бару екі бөлімнен тұрады: «Темір» станциясынан неме-

се 205 разъезден. Біріншісінен Отырарға дейін 13 сағат, ал екіншісінен – 11 сағат.

«Темір» станциясынан апаратын жол алдымен батысқа барады, сосын, үлкенді-кішілі ескі су құбырларының арасынан қамалдарға қарай солтүстікке бұрылады... Жолдың жиегінде және одан сыртқары да ұзындығы 6 аршынға жететін адырлар ойқастайды. Бұл адырларға көз тастағанда, солтүстіктен оңтүстікке адаспай алып баратындай екі түзу қатар жатқанын ұғуға болады. Түркістанның маңынан бастап, адырлардың бірі Арыс өзені арқылы батыс Отырарды басып өтіп, әрі қарай сол жағалауға қарай жалғасады; Шығыс Түркістаннан басталатын екінші адыр Арыстың оң жағалауы арқылы шығыс Отырарды басып өтеді.

Түркістанның батыс жағынан шығатын бірінші адырлардың атаулары: Жұмалақ-той-төбе, Үш-төбе, Жалғыз-төбе, Алтын-төбе, Арыстанбаб; ал Арыстың ар жағындағы адырлар: Үлкен-төбе, Мардан, Жеті-төбе, Берден, Сеткін және Бес-қара-құм деп аталады. Екінші шығыс қанаты: Қарауыл, Қисық, Майтөбе, Жамана, Ақжалпақ, Шақшақ-ой, Жеті, Айдарлы, ал Арыстың ар жағындағылары Қара-үңгір, Ишім.

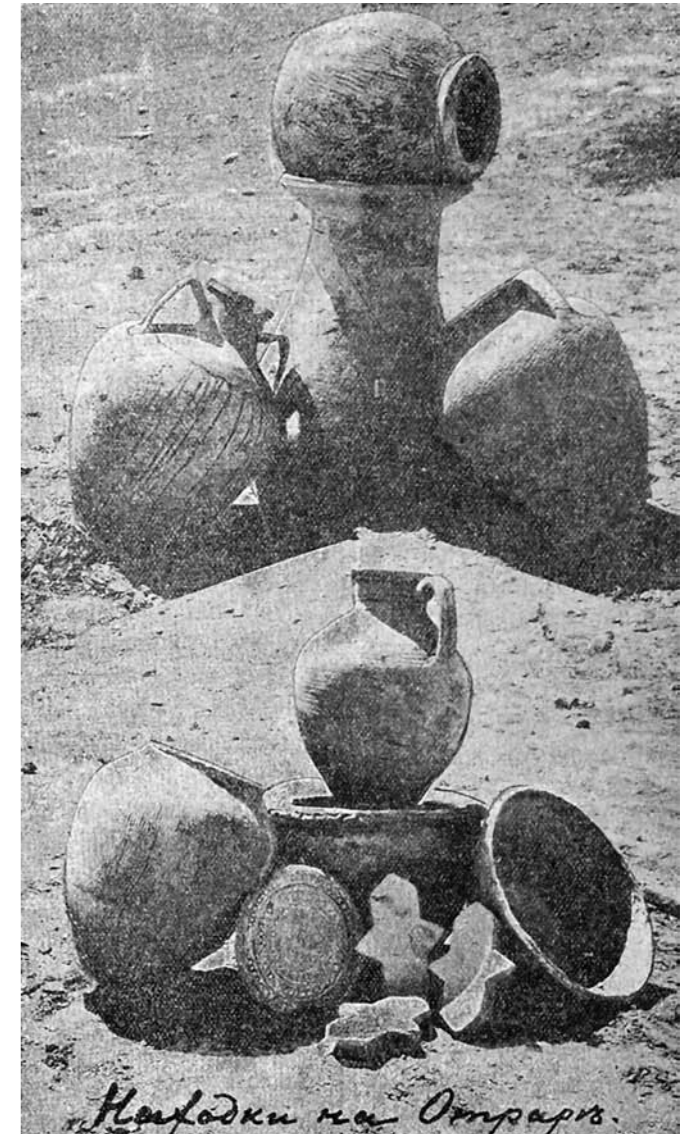
Осы бір адастырмас жолдардан қалайша баяғыдағы ұлы Самарқандқа барған ұлы жаулап алушылардың іздерін көрмеуге болады? Екінші жағынан, біраз адырларда тұрғын қоныстардың іздері де бар (ыдыстар, кірпіштер) және жергілікті тұрғындар Отырардың шеберлері болған жер екендігін, олардың атауларымен байланыстырып түсіндіреді. Мысалы, Алтынтөбе белін тұрғындарға қаржы тарататын қазына сарайына теңейді; Қара-күншік – тері илеушілердің; Арыстанбаб 3½ – жергілікті әулие Арыстанбабтың құрметіне арналған негізгі мешіт орны т.с.с. көне қаланың қорымы осы Арыстанбаб сияқты жерлерімен және қамалдарымен еріксіз на-

зар аудартады. Қалғандарының көбісін жер мен жел мүжіп кеткен.

Қамалдан 1 шақырымда орналасқан мешіт оңтүстік батысқа қарай, мұсылман ғұламасы Арыстанбабтың мазарының үстіне салынған. Бұл мешіт кейіннен молда Нар-Мұхаммет Әзіз-Арсланбаевтың айтуымен 40 жылдай бұрын салынған. Ақсақ Темір салдырған көне мешіт жер сілкінісінен қираған.

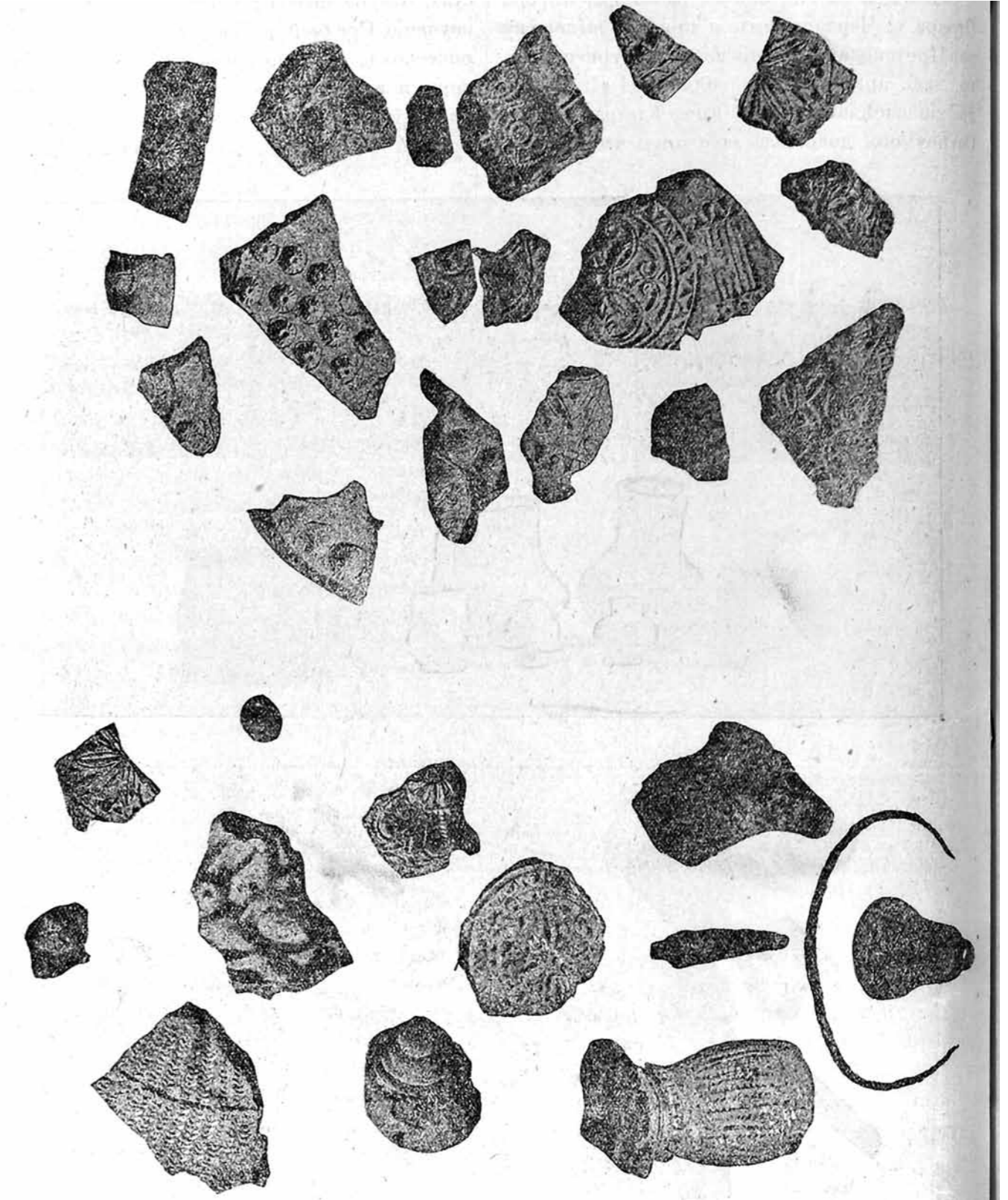
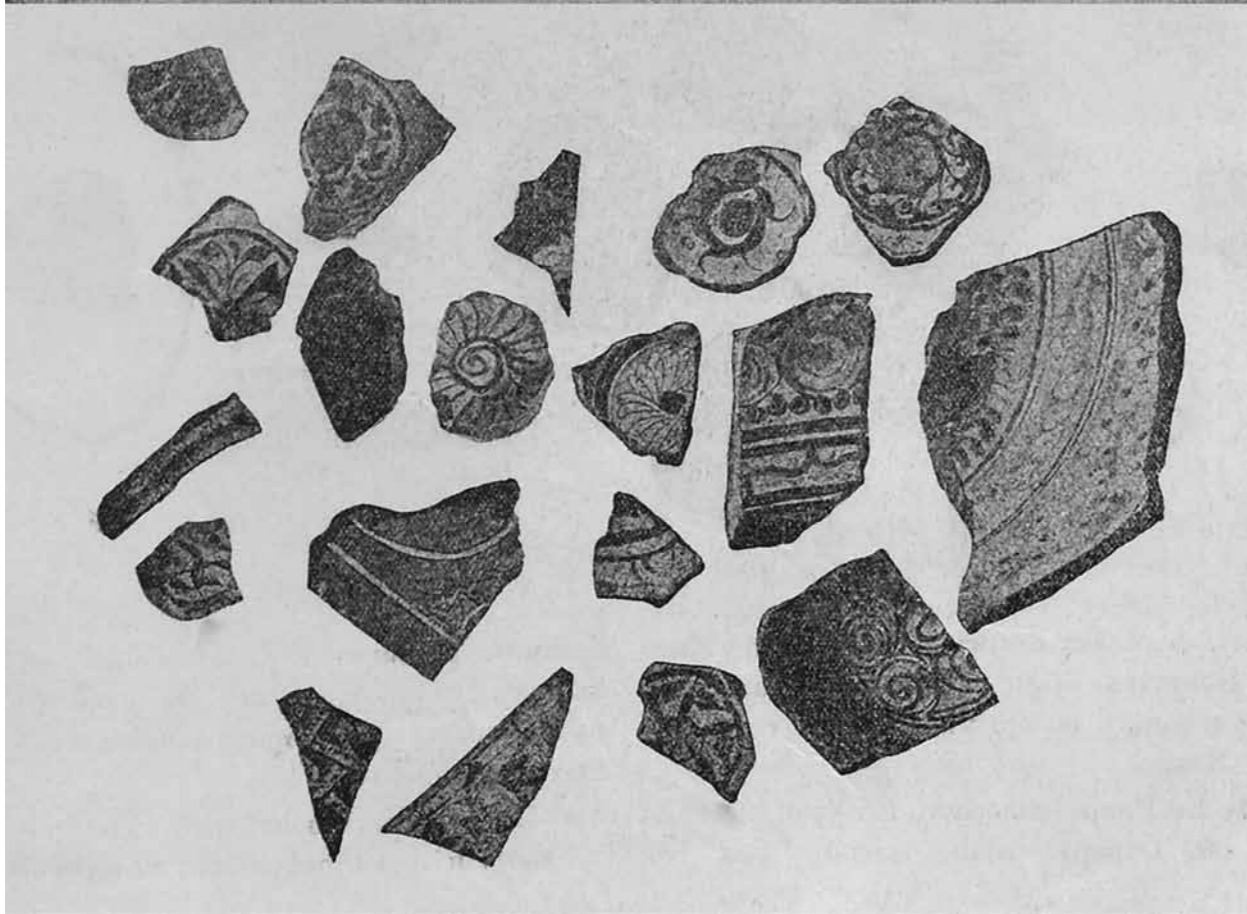
Мешіттің қазіргі құрылысы айтарлықтай қызықтыра қоймайды; күйдірілген кірпіштен салынған, сопақ сипатта. Мүмкін Отырардың, қамалдың қиранды қалдықтары да қазіргі күнде де сол көлемде, сол деңгейде сақталған шығар. Мешіт әдеттегідей екі күмбезден тұрады – төбесі үшбұрыштанып тоқтайтын киіз үй сипатында. Мешіттің есігі көрер көзге өте ескі көрінетін екі ағаш бағанадан тұрады. Бұл бағаналардың жоғары жағында және төменде ауаның былғануынан сақтанып тұру үшін жасалған ойып жасалған әдемі нақыштардың алғашқы сипаты сақталған іздері қалған; негізінен құрылыс табиғи қалпын сақтаған. Мешіттің іші екі бөліктен тұрады: бірінші үлкен бөлмесінде – ғибадатхана және Арыстанбаб шәкірттерінің мазарлары; екінші кішкене бөлігінде әулиенің өзінің мазары орналасқан. Мешітте де, ескерткіштерде де ешқандай жазулар жоқ. Мешіттің екінші жартысына кірер жерде Мұхаммедтің аяқкімі бейнеленген және діни сөздер жазылған нақыштар бар.

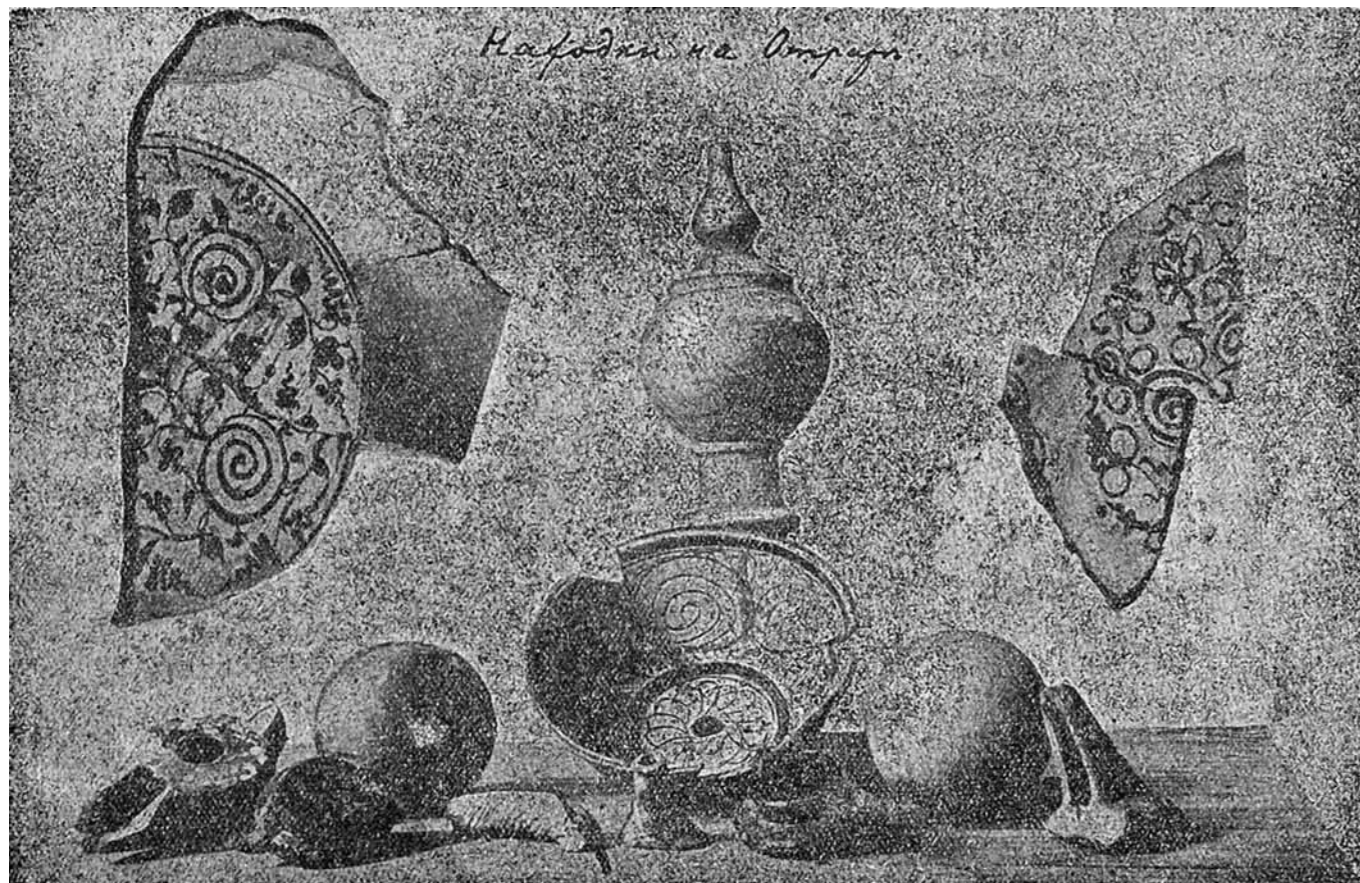
Арыстан-Баб құлпытасы да басқалары секілді ақ матамен жамылған және ұзындығы таңғаларлықтай. Шейхтің айтуынша, әулиенің өзі де тірісінде сондай ұзын бойлы, оған сай денелі болыпты. Сондай-ақ, қазірде Түркістанның Хазірет мешітінде тұрған әйгілі тайқазан бұрын Арыстанбабқа тиесілі болғандай, Отырардан алынып, Түркістанға жеткізілген.

Арыстанбаб Мұхаммедтің тірі кезінде өмірге келген және оған өз қолымен топырақ салған. Ол Мұхаммедтен құрма алған және Хазіреттің туатыны туралы пайғамбарлық алған. Арыстанбаб алған құрманы Хазіретке Мұхаммедтің атынан беруге тиісті болған аманатты орындап барып, туғанына 900 жыл өткен соң қайтыс болған (?!), Хазірет оны өз қолымен жерлеген дейді ¹.

¹ Мұхаммед пайғамбар б.з. 632 ж. қайтыс болды. Ал, түркістандық Хазірет б.ж.с 1166 ж. Мешіт шейхі Арыстанбаб өз жебеушісіне 900 жыл қосып есептеп, хронологияның шегіне шығып кетті.

Отырардың айналасындағы барлық кеңістік ескі арықтармен кескіленген, бірақ, қазірде олардан тіпті, судың да ізі қалмаған. Көптеген арықтар 2 шақырым ұзындыққа ғана жетеді.

Отырар қаласының қирандылары арасында оның солтүстік-шығыс бөлігінде бес бұрышты, әртүрлі профильді бекініс бар. Оңтүстік жағының биіктігі солтүстік жағынан әжептеуір биік. Бекініс әрине саздан емес, бірақ, жерге нық сіңіп тұрғанына қарап, түп жағы балшықтан мықтап қаланған болар деп ойлауға болады.

Бекіністің үш кіреберісі бар: оңтүстік-шығысынан, оңтүстік батысынан және солтүстік жағынан. Бұл кіреберістер бекіністі үш жаққа шашырата бөліп тастайды. Әр жағының өз ерекшелігі бар.

Оңтүстік-батыс түзу бұрышты үшбұрыш, арасындағы ең биігі үстіңгі жағы ыдыстардың баста-

рымен, әйнектелген немесе қарапайым ыдыстармен көмкерілген. Әйнектелген ыдыстардың бастары көзге гүл секілді көрінеді.

Бекіністің бұл бөлігінен бөлініп шығатын түкпірі айналасы үймектермен қоршалып жатқан ең биік дуалды көрсетеді. Бекіністің солтүстік-батыс бөлігі алдыңғысынан аздап бөлініп шығады да, үстіңгі жағында біраз ыдыс сынықтары кездесетін ылдиға айналады.

Бекіністің шығыс бөлігі солтүстіктен оңтүстікке қарай алдымен шұбалаңдап көтеріле түседі де, аумақтардың маңындағы ортада кішігірім төбеге жетіп, сосын солға қарай түкпірге тартады. Бұл жағындағы үйіліп жатқан үйіндінің ортасы желдің күшті соғуы салдарынан төменге қарай болымсыз батып жатыр. Бекіністің барлық үстіңгі жағы бұ-

зылған сазбалшық тамдарынан қалған дөңдермен қоршалған.

Черкасовтың Отырардың күйреуі туралы баяндауынан соң мен Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі мүшелерінің 12 қараша 1904 жылғы отырысының хаттамасынан үзінді келтіремін: «Отырысты ашқан вице-төраға Н.П. Остроумов жиынға Орыс Комитетінің Орта және Шығыс Азияны зерттеуге бөлген қаржыға тарихи, археологиялық, лингвистикалық және этнографиялық тұрғыда (600 руб.) осы жылдың жазында, көне Отырар қонысына үйірменің мүшелері А.К. Кларе және А.А. Черкасовтар Императорлық Археологиялық Комиссияның шешімімен қазба жұмыстары жасалғанын айтады.

А.К. Кларе Отырар туралы тарихи мәліметтерді келтіреді. Бұл мәліметтер орыс немесе шет елдік зерттеушілердің ортазияттықшығыстан, жергіліктілерден қандай мәлімет алуы мүмкін болатындығына сай екендігі белгілі.

Соңғы деректер бойынша, Отырардың мәдениетіне орасан апат әкелген тасқындар, қалмақтардың жорығы. XVII, XVIII жүзжылдықтардағы қалмақтармен соғыс – қырғыз халқынан бізге дейін санамызда жатталып қалған бірден бір тарихи оқиға.

Баяндаманың екінші жартысы Отырарды қазуға байланысты баяндауға арналды. Зерттеушілерге нан пісіруші пештер мен крест бейнелі табиғи кірпіштерден жасалған жолдардың қалдығына кездесуге мүмкіндік туыпты. Сондай-ақ, қамалға төбелердің құлап кетуінен сақтап, арқа болып тұратын жаппай қабырғалар да назар аударуға тұрады. Баяндаманың осы бөлігін оқу кезінде археологиялық ең бір құнды көзқарас бойынша қатысушыларға қазба кезінде кездестірген заттар: бірнеше теңге және әйелдің әшекей құрал сынықтары, жалаңаш сүйектер мен әйнектердің сынықтары т.б. Бұдан басқа, жердің жоғарғы қабатынан табылған алтын теңге не-

месе баскиімдегі бастың бейнесі бар медальондар¹ көрсетілді.

Баба-Ата көне қорғанының қорымы. Қаратау тауларының шығыс жақ бөлігінде қорғауға алынған жерде қазірде бір кездері әйгілі Ысқақбаб² атты арабтың тұрған жері болған бекіністің қалдығы ғана жатыр. Бұл қорымдар туралы В.Колосовскийдің баяндамасы Түркістан үйірмесінің 1901 жылғы №3 хаттамасында жарияланды. Мен Колосовскийдің осы қоныс және оның қорымы туралы жазғандарынан үзінді келтіремін. «Мекендеген жерінің сырт пішініне байланысты қала әйгілі болуы мүмкін емес, жабық қала іспеттес болған. Қазіргі күнде одан тауға қарап тұрған бір шаршы мұнара ғана. Берік құйылған ұсақ кірпіштен және өзінің екі өткір ұшымен аспанға қалқып жабырқаңқы қарап тұрған мұнара ғасырлар бойы арабтық ғажайып сәулет өнерінің өткеніне куә бола алады. Төменде мейлінше әдемі мешіт көзге шалынады. Археологиялық тұрғыда айтарлықтай маңызға ие бола алмайтын ол Түркістандағы Хазірет-Сұлтан мешіті секілді сегіз жыл бұрын, жергілікті таулықтардың жер үйінің орнына салынған. Қазірде сом тастардан жасалған екі бүлінген бағана ғана аман қалған. Маған мешітте тұрған шейх өзін Ысқақ Бабаның тікелей ұрпағы санайтын секілді көрінді. Бұл монолитті сегіз қырлы тіреуіштер мейлінше көне сипатта, ескі сипатымен үнді немесе ассиро-вавилондық ғидабатханаларды елестетеді. Олардың бірінің майда жағында жартылай сақталған араб жазуы мұқият ойып жазылған бөлек-бөлек сөздер дәл бір бірдене түсіндіретіндей, бірақ, өзара онша үйлесе бермейтіндей.

¹ Көне Отырарды қазу жұмыстары туралы Черкасов пен Кларенің есебі, Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің хаттамасына қосымша 1903–1904 жж., 13-48 беттер; онда суреттер де салынған.

² Бап-Ата мазары туралы сипаттаманы қараңыз.

Баба-Атаның көне мазары. «Егер сен Шах Ысқақтың моласын іздесең, ендеше, оны Талас дейтін ғажайып жерден табасың», – деп келетін «Насаб-нама» шығармасында тамаша жолдар бар. Бұл – М.С. Андреевтің аудармасы.

Расында да, Қаратау тауларының солтүстік суағарларындағы суармалы жерлердегі шұқырлардың бірінде баяғыда жоғалып кеткен Құмкент пен Сауда-кенттен алыс емес жерде, жергіліктілерге белгілі Баба-Ата шатқалында Ысқақ-Бабаның мазары орналасқан. Ысқақ-баба жергілікті жерде Баба-Ата деген атаумен белгілі және 1025 жыл болып есептеледі. Баба-Атаның шығу тегі туралы деректі В.Колосовскийдің Түркістан үйірмесінің 1901 жылғы №3 Хаттамасында көрсетілген мәліметінен келтіреміз. Мұхаммедтің қызы Фатимаға үйленген Әли одан Шамда, Сирияда әмірлік еткен әулетті алады. Патшалыққа Әлидің тікелей жетінші ұрпағы Ысқақбаб өз әкесі Әбдірахман-Бабадан кейін мұрагер болып қалады.

VIII жүзжылдықтың екінші жартысында Ысқақбаб 150 мың қол жинап, 360 араб қолбасшысының бастауымен, сол кезде Теменнің әміршісі болған ағасы Әбдіжәлелмен бірге солтүстікке аттанады. Шамнан Бағдатқа, Исфакан, Мазандеран, Серахс, Балкы, Бұқар, Шахрисаб, Самарқанд, Өзкент, Қасан, Ошқа аттанады. Ферғананы басқарған екі жерді бағындырып, онда мұсылман дінін орнатып, әрі қарай арабтар үшке бөлінеді: бірі – Қашғар мен Жаркентке, қалғандары – Сырдың сол жақ жағалауымен Жетікент пен Отырарға, үшіншісі – Ысқақбабтың өз қолбасшылығымен Дарияның оң жағалауымен Шаш (Ташкент) пен Исфиджапқа (Шымкент аймағы) аттанады. Ташкентке, жергілікті тұрғындар арасында мұсылмандықты тереңдете орнықтыру үшін имам Бехреддинді қалдырады. Содан кейін Ысқақбаб қалған күшінің басын қосып, 160 мың үй, 30 мың

бақшасы бар бай қалалар Сарай мен Сайрамға аттанады. Онда ол кезде христиан Байғұттин әмірлік ететін. Ол Ысқақбабтың оған мұсылмандықты қабылдап, қантөгіссіз берілуді талап еткен ұсынысына ол өзінің жетпіс жеті атасынан бері тарсылар болғандығын сондықтан, ол соңғы бір тамшы қанына дейін соғысатынын жеткізді.

Ақыры 300 күндік қоршаудан кейін Сайрам құлады, Байғұттин Суалханға, яғни Ысқақбаб кәпірлердің қалған әскерлерін жойған жерге қашып шығады.

Ысқақбаб бұл жеңісінен кейін Қарғалыға аттанып бара жатқан жолда ағасы Әбдіжәлелдің Хожакентті қоршау кезінде өлтірілгенін естиді. Сосын ол өзінің жеңімпаз қолын Хожакентке бұрып, қаланы шауып алып, Өтеміш әмірін өлтіріп, тұрғындарды мұсылман дінін қабылдауға мәжбүр етті. Содан кейін өзіне рухани тынығу қажеттігін сезінген Ысқақбаб Меккеге қажылыққа аттанады. Ол жерден ол Сайрамға қайтып келіп, әйгілі Меккедегі көрген үлгідегідей Жуабыр мешітін салады. Тауқыметті шайқастардан қажыған Ысқақбаб ендігі қалған өмірін бейбіт еңбектенуге арнайды. Қаратау тауындағы орманмен қоршалған көрікті шатқалды таңдап, өзен жағасына өзіне сарай салдырып, бағынышты халықты ұзақ жылдар бойы көрегенділікпен басқарды. Баба-Ата мазарының қазіргі шейхі оның тікелей 30-ұрпағы болып есептеледі.

Сауда-Кент қорымы. Сауда-Кент В.Колосовский баяндаған Қаратау тауларының шығысындағы Құмкенттің орны секілді. Көне Құмкенттен 30 шақырымда, Колосовскийдің 1901 жылы қарап шыққан Сауда-Кент қаласының орны Құмкенттің¹ орнынан әлдеқайда көлемді екендігін байқауға болады. Биік әрі қалың бекініс дуалының артқы жағында Шабақты өзенінің көпіре аққан суы толып

¹ Қараңыз: В.Колосовскийдің 1901 жылғы №3 Хаттамасы.

қалған шұқыр жатыр (Қаратау тауының солтүстік бөктерінде). Бұл шұқырдың арт жағында бөлек тұрған сыртқы қабырғалардың белгісі сақталып қалған; әрі қарай қазір де тек қырғыздардың қабірлері басып жатқан одыр-шодыр орны ғана қалған көне қаланың бұрынғы аумағы кеңінен көсіліп жатыр. Бекіністің ішінде өзіне назар аудартып тұрған төрт-бұрышты үстірт – ішкі қақпаның ізін немесе жергілікті әміршінің кең сарайы болғандығын байқауға болады. Колосовскийді таңғалдырғаны – жердің үстіңгі қабатында пәлендей бір заттардың болмауы.

Батысқа қарай 600 қадам жерде бекіністің кішігірім көлемді орындары қалған. Колосовскийдің жазуынша, бұл берік қорғанша, бір-біріне үш жағынан жабыстырыла салынған екі мұнаралы биік қабырғадан тұрады. Қорғанша шамасы, бұрынғы орыстар отырған өлкені бағындырып, мұсылмандық үстемдік еткен кезеңде қоқандық жергілікті билеушінің резиденциясы болуы керек. Әлбетте, Ысқақбаб дәуірінен сақталып қалғандарды қоқандықтар өздерінің күнделікті үйреншікті қажеттіліктері үшін құртқаны анық. Сырттай бақылаған адамға Ферғананың ескі үкімет билеушісі мұнда өз Отанының дәстүрлері мен талаптарын алып келгендігін байқау қиын емес. Қорғанша шамасы, ресми және әйелдерге арналған екі бөлікке бөлінген, кезінде екі хауызға қарап, ағаштар отырғызылғандығын, арнайы жолдар салынып, атқоралар ұстағандығын көруге болады. Бұл жерде археологиялық еңбекке жарамды орын табылуы екіталай.

Құмкент қорымы. Қаратау тауларының шығыс жағында бір кездері гүлденіп тұрған қала Құмкенттің ескі бекіністерінің орны шашылып жатыр. Бұл қорым туралы мәліметтерді біз Түркістан үйірмесінің 1901 ж. хаттамасынан (№3 Хаттамаға қосымша) табамыз. Мақаланың авторы Колосовский. Бір кездері Құмкент жердің қабырғалармен қоршалған

айтарлықтай үлкен бөлігін иемденген. Көшелердің бірі бізге қамал кездескен қала орталығына алып келді; қабырға біткен соң үлкен дөңгеленген аумақ басталады: бір жағынан Шу өзені қарайып көзге шалынса, екінші жағынан биік таулар кербездене мұнартып көрінеді, ал бүйір жағынан кеңістікпен жымдасып жатқан жазықтар көрінеді. Квадрат формалы күйдірілген ірі кірпіштердің төсі дарбазалы мұнара болғанын көрсетеді; осы жерден баурайдан өте ірі, әрі мұқият қойылған жұмыртастың фундаменті көрініп тұр.

Барлық төңірек гүлді ыдыстардың бастарымен, сынған құмыралармен, қоқысқа көмілген жұқа кірпіштермен толып кеткен. Қазіргі сақталғандардың барлығы да – дала жыртқыштары мен қатігез басқыншылардың қылышынан, қанды замандардың сойқанынан қалғандар. Жерде жатқан адамдар мен жануарлардың сүйектері әбден сарғайып кеткен.

«Қырғыздардың айтуынша, олар Қаратау тауларына өткен жүзжылдықтың басында келген және сол кезде осы жерден құмда жатқан екі зор қорымды тапқан. Бұл қалдықтар аборигендердің осы жерден тауып алған немесе өздері көне ескерткіштердің әлдебір белгілеріне қарап солай атады ма, оның Құмкент және Сауда-Кент атауларын қабылдады ма, ол жағы белгісіз.

Қаһарлы жиһангер Темірлан өзінің көрсоқыр аяусыздығына құтыра мастанып, бүкіл түркістандықты ойсыратып кеткендігі сондай – Құмкент, Сауда-Кент секілді гүлденген қалаларды қиратып кеткен. Қырғыздардың жеткізуі бойынша мыңдаған жылдар бұрын бұл еңселі шаһарлар сол кездегі ең бір күшті болып есептелетін қалмақтардың аталары қоныстанған атамекен болған. Бұл қалалардың тұрғындары қалай тұрып, қалай басқарылғаны туралы тарих бізге ештеңе қалдырмағаны сондай – Мұхаммедтің әулеті Ысқақбабтың қазіргі Түркістанға басып кіріп,

тұрғындарды қылыштың күшімен исламды қабылдауға көндірген халифат дәуірімен салыстыратын ештеңе таппаймыз. Бұл өлке шамасы, оған ұнаған секілді. Ол кезде таулар, ормандар ит тұмсығы өткізгісіз қалың болған деседі.

Таңғы шоқгүл секілді сәулелі де саялы шоқтоғай, мөлдір су мен саумал бұлтқа уездеген отар, төбеден төнген құзда шырқаған жабайы құстар әуені күнге қызған шөлден қажыған арабты еліктіріп, ол көп адамдар тұратын жерден 35 шақырымдық алыстан, жан-жағы таумен қорғалған шұңқырды өз резиденциясы ретінде таңдап алды.

Ысқақбаб ұзақ жылдар бойы билік етіп, қайтыс болады. Өмірден өткен соң, өзінің жақтастарына деген құрметімен бірге «Мазар-Баб-Ата» әулетін қалдырып, өз сарайынан алыс емес жерде жерленеді.

Түркістан қаласының көне кезі. Императорлық Орыс географиялық қоғамының хабарларында (1856 ж. 262-б.) «Потаниннің Қоқан хандығы туралы, Савельевтің ескертпелері бар жазбаларында» кейін Әзірет Сұлтан аталатын Түркістанның облыстық қаласы мұсылмандар үшін қасиетті жер болып есептеледі, өйткені, онда әулие бабалардың топырағын жамылған табыттар мен ескерткіштер бар. Бұл жаққа Азияның барлық көршілес аймақтарынан тақуаларға бас ию, сиыну үшін адамдар ағылып келіп жатады, ал дәулеттілер қайтыс болған туысқандарының денесін олармен қатар қою үшін алып келетіндігі айтылады.

Императорлық Археологиялық Комиссиясының 1867 ж. есебінде Түркістан қаласының көне мешіттері туралы мәліметтері бар¹. П.Лерхтің жазуы бойынша 1404 ж. салынған әйгілі мешіт әулие Ахмед Иасауидің мазарының үстіне салынған. Бұл мешіт – барлық Орта Азия бойынша ең елеулі мешіт². Мұнда

¹ П.Лерхтің Орта Азияға сапары туралы француз тіліндегі есебі

² Қараңыз: Түркістан Хабаршысы. 1897 ж. №44.

даңқты Темірдің шөбересі, әйгілі Ұлықбектің қызы Раб'ия-Бегімнің сүйегі жатыр (б.з. 880 ж. қайтыс болған (хижраның 1475–1476), Әбілхайр-Сүйін-Қажыхан 931 ж. қайтыс болған (хижраның 1524–1525) және оның екі ұлының мазары, шөберелері мен қыздары, Түркістан мен қырғыз сұлтандары мен шейхтары жатқан жер. Табыттың жазуларын Лерх түсіріп алған.

Сауран қаласының қорымы. Сауран қаласының орны Түркістаннан 21 шақырым жерде теміржол станциясына жақын маңда орналасқан. Бұл орындар туралы мәліметтер Императорлық Археологиялық Комиссиясының 1867 ж., XXIX б. есебінде³. Мақаланың авторы П.Лерхтің айтуынша, айтулы бекіністің дуалы қабырғалары саз балшықтан салынғаны көрініп тұрады. Төбелердің көбісі солтүстік-батыс және оңтүстік-шығысқа қарай шашылып қалған.

Бекініс археологтың назарын аударса да, қасына жұмысшылар алмағандықтан, дуалдың тек ішкі жағын кішігірім қазудан ары аса алмапты. Ол осы мақсатта биіктігі 7 аршын бір үлкен мұнаның түбін таңдап алды. Бұл мұнарадан 16 фут қашықтықта 1867 ж. басқа бір бұзылған мұнара шықты. Қабырғаның беріктігіне қарамастан, мұнара кешікпей бұзылып тынатын түрі бар. Себебі, қырғыздар мұнарадан бекіністің маңындағы молаларға қою үшін үсті-үстіне кірпіштер алуда.

Қазба жұмыстары бір аршын тереңдіктен мұнаның түбін табады. Бұл екі мұнара бір кезде тағантасы әлі де болса көрініп жатқан медресенің кіреберісінен жоғары орналасқан. Қырғыздардың молаларынан алыс емес жерде қаланың көптеген табыт тақтайшалары бар көне молалардың ізі көрінеді. Жақсы сақталып қалған жазуларды түсіріп алған Лерх Саураннан 6 шақырым жердегі «Мир» деп ата-

³ П.Лерх, Француз тіліндегі мәтінде.

латын көне бекініске аттанып, сол жерден Түркістан қаласына кетеді.

Сауран мұнарасы. Сауран мұнарасы туралы мәліметтер В.М. Флоринскийдің еңбегінде де («Первобытные славяне». 1-т., 297-бет) бар. Мұнаның сипаты туралы мәліметті мен осы түпнұсқадан келтіремін.

«Мұндай мұнаралар немесе бағаналар (Жетісу облысындағы Бұран мұнарасы) көне ғимараттардан қалған естелік секілді басқа орындардан да табылады. Біз олардан Түркістаннан¹ 50 шақырымда орналасқан Сырдариядағы Сауранның көне қалаларын көрсетеміз. Сауранның сақталып қалған мұнарасы жеті аршын биіктікте. Онымен қатар 16 фут қашықтықта 1878 ж. көктемде бұзылған екінші мұнара тұр. 1866 ж. фотограф Приоров суретке түсіріп алған бұл мұнаралардың көрінісі Пашинаның «1866–1878 жылдар аралығындағы Түркістан» атты шығармасының 63 бетіндегі безендіруде берілген. Пашинаның баяндауында мұнаралар күйдірілген кірпіштен салынған бағана іспеттес, аршыны 6 диаметр, ішкі жағынан жоғарыға дейін әдеміше сатылармен көтеріледі. Пашиннің айтуынша, мұнаралардың бірінің желке жағы көгілдір алтын түстес безерлермен безендірілген (59-бет). Бұл ғимаратқа кіру үшін бір жағынан кіру керек, шағын төртбұрышты саңылауша секілді есік бұрама сатыларға апарды. Саты кішігірім қабырғаларға жасалған төртбұрышты желдеткіштерге шағылысып тұрады.

Сауранның мұнараларын Лерх мырза бұрынғы мұсылманша ғимараттардың қалдығы ретінде, XVI жүзжылдықтың бірінші жартысында салынған деп қабылдайды. Ондай болжам жасауға парсының қолжазбасынан аударылған «Оқиғалар таңғажайыптары» атты түрікше аударма негіз болған. Лерхтің цитатаға алғандары осы баяндалған мұнараларға қаты-

¹ Саураннан Түркістанға дейін тек 27 шақырым.

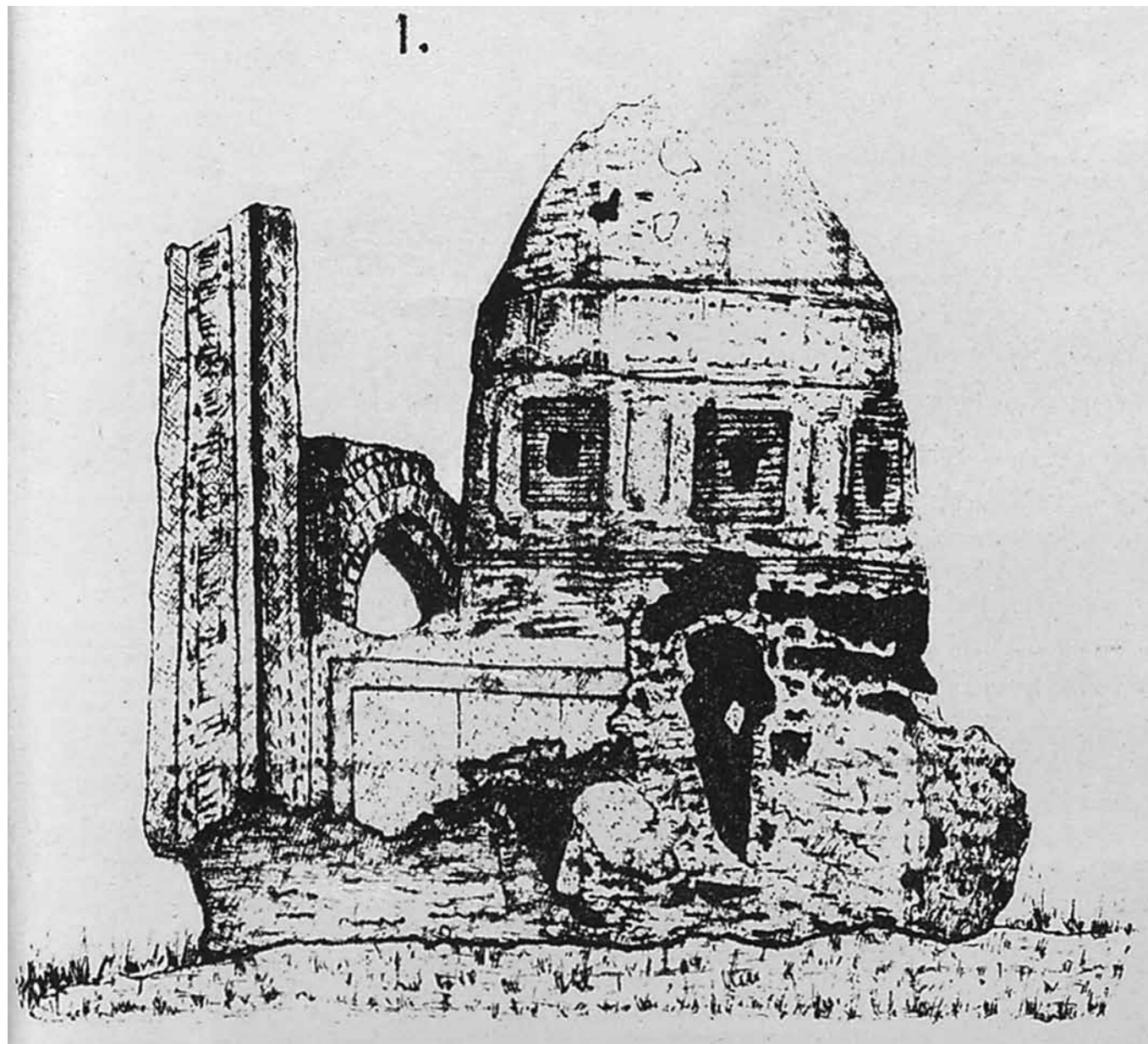
сы бар ма, жоқ па, әлде басқа бір бұзылған қаланың мұнараларына қатысты ма? Ол туралы шығармада нақтылы бір көрсетілген деректер жоқ. Мұнаралардың бұрынғы медресе ғимараты екендігі де анық көрсетілмеген. Бұл жерде де күні бүгінге дейін барлық мұсылман мешіттерінің мұнараларына қатысты мысалы, болгар бағаналарына қатысты қаншама рет кездескен сол бір құрғақ болжамдар кездеспейді ме?. Г.Флоринский өз ойын бұл құрылыстың салынуы және салу туралы ұсыныста Болгариядағы мұнараларды тұрғызушылармен арада ортақтық бар деп түйеді.

ПЕРОВ УЕЗІ

Көк-кесене құрылысы. «Көк Кесене» құлпытас мұражайы туралы мәліметтер Түркіст. үйірмесінің Хаттамасында (1899–1900 жж., 12-бет) В.Каллаурдың мақаласында кездеседі. Бұл ескерткіш Сағанақтан (Сунақ Ата) оңтүстікке қарай 8 шақырым, Перовский уезінің Түмен – Арық станциясынан солтүстікке қарай 5 шақырымда орналасқан.

Каллаурдың баяндауы бойынша Көк-Кесене құрылысы күйдірілген кірпіштен салынып, көк түсті безендірулермен нақышталған. Ғимараттың бүліне түсуі уақытқа ғана емес, тұрғындардың оның кірпіштерін алып, пайдалануы да себеп болуда. Бұл құрылыстың маңында кірпіштер шашылып жатқан, сексеуіл басқан төбешікті үстірттер жатыр (қараңыз: IV кесте, 1-сурет).

1900 ж. сәуірде В.Каллаур бөлімше жасаушы Н.С. Масич пен екінші рет Көк-Кесенені қарап шығып, күмбездің ішіндегі арабша жазуларға назар аударады. Бірақ, Каллаурға бұл жазудан түсірілім жасау 1901 ж. сәуірінде бұл ғимаратты Лукиновпен бірге көру үшін қайтадан барғандықтан (қараңыз: Түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1901 ж. 11 желтоқ-

1-сурет. Сырдария облысының Перов уезіндегі Көк-Кесене кесене

сан) мүмкін болмады. В.А. Каллаурдың айтуынша, ғимараттың артқы жағында таспен қапталған сағана бар. Сағананың үстінде мұсылман әулиелерінің мазарындағыдай ту қойылған табыт¹ бар.

¹ Каллаурдың жинаған анықтамалары бойынша ту қойылған табыттың құрылысы, Сағанақ шырақшысының кесенені кірпіш пен қоқыстан тазартуы, мұнда кейіннен «Көк Кесене Ата» деген ат иемденген жаңа қасиетті орынның ашылуына дайындық болған екен.

Бұл көріністен құрылысты кесене секілді қабылдауға болады. Кесенемен қатар тұрған бір төбе жердің астына сіңіп кетуге дейін бүлінген. Бұл жерден басқа кесененің де қорымы байқалады. Бұл жолы кесененің күмбездіндегі жазуларды кеңсе қызметкері Жайлыбаев түсірсе, фотографиялық таспасын А.Я. Уткин түсірді.

Бірнеше жылдан соң В.А. Каллаурдың «Көк-Кесене кесенесінің қорымы» туралы мақаласына қызығушылық танытқан А. Диваев Түркістан үйірмесінің хаттамасының (1905 ж., 40-42 б.) қосымшасына мәліметтер қосады.

«Мақала авторының жазуынша, мәселе қырғыз аңыздарының бірінде Ақ-Кесене мен Көк-Кесенені үш жүз жылдай бұрын қалмақтардың мекендегені айтылатындығында. Қалмақтар қоныстанған бұл өңірлер – Сырдариядан және Қарықтыдан (Арал теңізі) төмен Сары-Үйшік пен Үйшік елді мекендері болатын. Сол кездері қырғыздардың көбісі аңызда айтылғандай, қалмақтардың билігінде болған, ал, жартысы қырғыздар мен Кіші Жүздің ішіндегі Адай, Беріштердің арасында мекен етіп жүрген, сондай-ақ, қырғыздардың тағы бір бөлігі Ошақты Перов уезінде Ұлы-тау және Кіші-тау тауларында өмір сүрді.

Ташжүрек руынан шығатын Ошақты қырғыздарының ішінде Саурық атты ата тегі жағынан Кіші жүздің батыры Тайлақ батырға жиен болып келетін батыр болды.

Саурық Тайлақ батырдан Ұлы кеңеске шақырту алған кезінде бар болғаны 35 жасар жанып тұрған кезі еді. Бұл кеңес кейіннен қалмақтарды түре қуып шыққан соғыстың жайын ақылдасуға шақырылған жиын болатын.

Кеңес сәтті өтіп, Тайлақ батыр мен Саурық батыр өздерінің өжет те қырағы сайма-сай жауынгерлерін алып, қалмақтарға қарсы соғысқа аттанады. Соғыс 3 жылға созылады. Ақырында Қара-Сиыр деген жерде болған ең шешуші шайқастан кейін қалмақтар Бұлантыға қашып, толығымен күйрейді. Бұл жер сол кезден бастап, «Қалмақ қырылған» деп аталып кеткен.

Аңызда әрі қарай Қара-Сиырдағы қалмақтардың жеңілісі Алаштың үш ұлына дейін жетеді. Содан

кейін барлық қырғыздар бірігіп, қалмақтарды ақырына дейін түре қуып тастайды. Соғыс қалмақтарды Түркістаннан толығымен қуып тастағанға дейін тағы да 3–4 жылға созылады.

Бұл екінші соғыста қалмақтар толықтай күйреп, Итішпес өзенінің бойында және оның Алакөл жағында Арал теңізінен солтүстікке қарай жерлерде үлкен жеңіліске ұшырайды. Шайқастың соңғы нүктесі тарихқа мәлім «Аңырақай» деп аталды. Аңырақай аталған себебі, бұл жерде қалмақтар шынында да әбден абдырап, қашып-сасып, аңырай безген еді.

Сондай-ақ, қырғыз дереккөздерінен алынғандай сол жерде қалмақтар билік еткен кезде Ақ-Кесене бұрыннан болған әрі қарауыл орны ретінде белгілі болған. Бірақ оның қашан, кімнің бұйрығымен салынғаны туралы алғашқы дереккөздері ешкімге беймәлім. Егер, бұл шынында да кесене болса, онда кесене астына кімдер қойылғаны туралы қорытындыға В.А. Каллаур мырза қалай тоқтаған?..».

Сығанақ және Сунақ көне қалаларының орны. 1907 жылдың жазында Ташкенттен қайтып келе жатып, мен Түркістан өлкесінің әскери топографы Нехорошевпен таныстым. Әңгімеміз кездейсоқтан Сырдария өңірінде көп кездесетін көптеген қала орындары мен Темір станциясына жақын орналасқан Отырардың күйреуі жайына ойысты. Менің сұхбаттасым маған егер мен Шуда аялдайтын болсам¹, Сунақ-Ата немесе Сығанақ қаласының орнын барып көруіме кеңес етті. Ол маған мұны айта отырып, бұл алыста қалған түкпірлерді сондай әдемі суреттеп көрсеткені сондай – мен ол жақты өз көзіммен көргім келді. Бірақ, ол егер мен ол жерде қазба жұмыстарымен айналысқым келсе, көптеген жұмысшылар алып, Сунақ-Атада бір жарым ай бо-

¹ Шиелі стансысы Перовск уезінен оңтүстік-шығыс бөлігінен 120 шақырымдай, Түркістан теміржолынан 146 шақырым жерде орналасқан. И. К.

луым керектігін, олай болмаған жағдайда барудың қажеті шамалы екендігін айтты. Бұл сөзді мойындау менің қызығушылығымды тіптен арттырғаны сондай, Шуға келген соң мен бірінші күні-ақ, Сығанақ пен Сунақ-Атаның бұзылған орнын көруге бардым. Бұл қала орындары туралы мәліметтерді біз ориенталист Лерхтен және профессор В.Бартольдтан табамыз. Лерхтің көрсетуімен Сунақ-Ата немесе Сығанақ қаласы 1219 жылы Шыңғыс ханның ұлы Жошының қолына өткен.

Империялық Ресей тарихшыларының айтуынша, Жошы қаланы құртып, тұрғындарды жаппай қырған... Оған қарамастан Сығанақ қаласы 1376 жылы Ақ Орда ретінде әлі де болса өмір сүріп тұрды. Сунақ-Атаның орны туралы басқа да мәліметтер Түркістан үйірмесінің хаттамасында (1 сәуір, 1896 ж.¹ Хаттамасына қосымша және 17 ақпан² 1897 ж. Хаттамасына қосымша).

Сығанақтың қираған күйіне қарап, одан өткен күйреуді елестету де қиын. Жетпей жатып-ақ, жол үстінде шашылып жатқан сансыз кірпіштер мен ыдыстардың, құлаған қабырғалардың сынықтары кездеседі. Міне, мына бір үлкен оба төртбұрышты түрде биіктігі 15 адым, айналасы 1000 адымдай болып бөлініп жатыр. Қазірде сексеуілдермен қоршалып жатқан бұл бұрынғы бекініс те айналасындағы қорымдар секілді. Бекіністің етегіндегі терең жыра обаның оңтүстік-шығысы жағында ізі көрініп жатқан арықпен тұтасады. «Түмен» деп аталатын бұл арық бір кездері тұрғындарға молшылық пен игілік алып келген, оның кең арнасында сан мың өсімдіктер өседі. Арнаның тереңінен қазып шығарылған құдық та бұл жерден өтіп жататын керуен біткеннің шөлін басып, құмарын қандыратын зәмзәм дәмімен мәлім.

¹ А.И. Макшеевтің «Түркістанға тарихи шолуы», 16-бет; Лихошиннің «Түркістан өлкесіне археологиялық ізденістер очеркі». 4–5, 16-бет.

² Көне Сырдарияның орта және төменгі ағысы. Е.Т. Смирнов.

Бұл мекен туралы «Түркістан Хабаршысының» 1907 ж. 12 қаңтардағы³ баяндауын келтіре кету де артық болмас еді. Түмен өз бастауын Сырдариядан 10 шақырым жатқан Шилі арығынан жоғары жақтан және осы жерде болған бұрынғы теміржолдан 2 шақырым жоғары жерден алады. Мұндағы іздерге қарап, арықтан бөлініп шыққан басқа да жылғалар бар деп ойлауға болады.

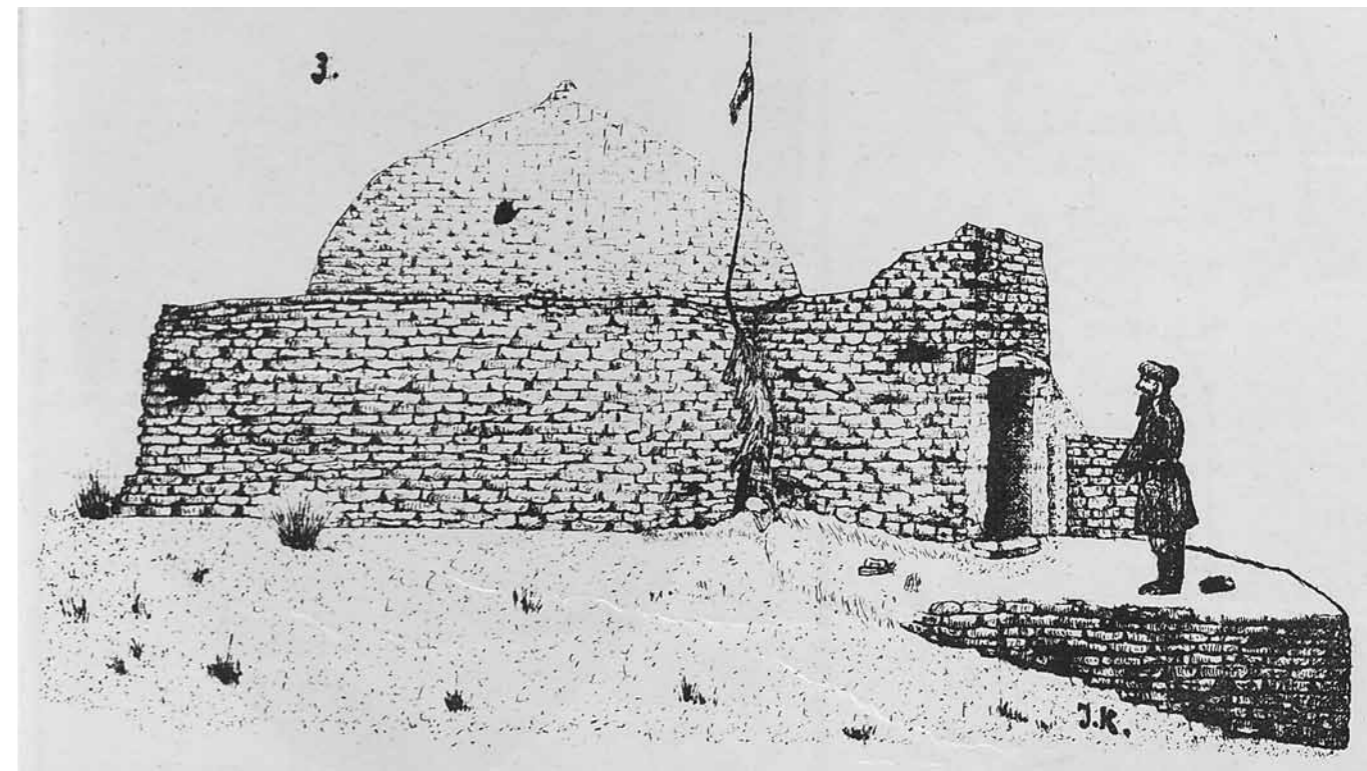
Станциядан жоғары темір жолды кесіп өткен соң арық тарамданып таралып кетеді де, Сунақ-Ата шатқалына беттейді. Темір жолдың ескі арықпен қиысқан жерінде 5 ұзындықта көпір салынған.

Арықтардың екі жаққа таралған іздері ежелгі Сунақ-Ата қаласы Түмен арығының суымен қамтамасыз етілгендігін анық көрсетеді. Сондықтан ортақ бағыты Шилі жылғасына қапталдаса жатыр деп айтуға болады».

Мен екі күн Сунақ қаласынан қалған қорымдардың арасында XII–XIII жүзжылдықтарының керамика үлгілерінің жинағын жинай жүріп, адасып жүрдім. Әр жерде қалай болса солай шашылып жатқан – кірпіштер, гүлді ыдыстардың басы, әйнектелген түтікшелердің сынықтары, адам мен жануарлардың сүйектері. Бекіністің ішінде бұрынғы көшелер мен балшықтан жасалған камалдардың іздері жатыр. Қираған ғимараттың арасында әртүрлі сынықтардың ішінен мен бірнеше тотыққан қола теңгелер тауып алдым. Теңгелердің әбден тотыққаны сондай – ондағы жазулардан ештеңе тану мүмкін емес. Жергілікті шырақшы маған арабша жазуы зорға байқалатын қола теңге сыйлады. Менің ойымша, қаланы басып алған жеңімпаздардың қаһарлылығы сондай, тіпті, бірде-бір бүтін затты табу мүмкін емес. Барлығы да бүлінген, қиратылған, құртылған. Үлгі кейінгі дәуірлердің кесенелері. Кейде зорға

³ Нехорошевтың мақаласы. «Сырдария өңіріне қоныс аудару мәселесі» (Түркістан Хабаршысы. 1907 ж., 12 қаңтар).

байқалатын құлпытасты, араб жазулы сарт мазарлары кездеседі. Бірақ, бұл ұзын-сонар молалардан ең таңғалдыратыны – күйдірілген кірпіштерден салынған кейбір кесенелердің тым үлкендігі. Оның ішіндегі ең үлкені жергілікті шырақшының айтуы бойынша бекіністің оңтүстігінде бір шақырымдық қашықтықтағы қасиетті Алла-Умей Хасамутдин Сахибтың әулеті.

2-сурет. Сыр-Дария облысы Қармақшы ауданындағы Шеке Нияз әулиенің моласы

Бұл кесене соңғы рет бекіністің оңтүстік-шығыс жағында тұрғызылған. Кішігірім күйдірілген кірпіштен салынған балшық үй. Ол солтүстікке қараған кішкентай күмбезі бар төртбұрыштан тұрады. Құбыла жағынан кіреберіс кішкентай жапсырма арқылы алдыңғы алаңнан өтеді (қараңыз: 2-сурет).

Есік алдында жылқы қылдары мен әртүрлі қиықтардан өріліп жасалған ұзын қадалар орнатылған.

Кесененің ішінде қызықтыратындай дүниелер де баршылық. Онда табыттың үстінен ақ жамылғымен бүркелген бірнеше тауешкінің мүйіздері, жақсы сақталған безерлердің ex-voto¹ түріндегі кесектері, сондай-ақ Меккеден әкелінген кара жібектен жасалған араб жазуындағы қасиетті белгілер бар. Бұл жерден табыттың қабырғасында араб қарпімен жазылған қағаз парақтарын да көруге болады. Қасиетті мазар-

ға жыл сайын сиынуға келетіндер топ-тобымен ағылып келіп жатады.

Бұл шөлдің бірден-бір мекендеушісі – ескі қалалардың қорымына қоныстанған қырғыздар, Сунақ-Атаның қасиетті мазарын қорғау үшін қойылған мазарлардан алыс емес орналасқан мешіттер. Кезінде қабырғаны толтыра әртүрлі безер нақыштар-

¹ Қырғыздар өз туыскандарының мүрдесін ескі кірпіштер мен безерлердің арасына жиі бөлейді.

мен қапталған ескі ғимарат та мәнін жоғалтпаған; Бұл көне ғимараттың сипатын біз В.Каллаурдың Түркістан үйірмесінің хаттамаларынан көреміз (1899–1900 жж., 7-бет). «Сунақ-Атадан бәрінен бұрын өзіне назар аудартатын бұл қаланың пайда болған кезіне қатысы бар, күйдірілген кірпіштен салынған екі биік ғимарат. Олардан үлкендігі жағынан үш жағынан кіретін есіктерден қазірде оң жағындағы 8 аршын биіктіктегі екеуі ғана сақталып қалған. Бұл ғимараттың ұзындығы мен ендігі – 15 қадақ. Екінші ғимарат – ұзындығы мен ендігі жағынан 9 қадақ, шығыс жаққа қарап тұрған бір ғана терезесі бар. Екінші ғимараттың астында оң жағынан кіретін күмбезді төбесі бар, ал қазір кіреберіс таспен бекітілген. Әр ғимараттың астында күмбезді төбелер болған, бірақ бүлініп қалған. Екі ғимараттың ішінде ешқандай безендірулер жоқ, ал бұрынғы ғимараттардан қалған екі күмбездің қалдығы, сылақтардың қалдығы сақталып қалған. Қазірде бүлінген күмбездердің орнында екі ғимараттың да күмбезін шырақшы қамыс қақпақпен, бөренемен тіреп қойған.

Ғимараттың сыртында әшекейлі безендірудің қалдықтары сақталып қалған. Екі ғимараттың да бұрыштарында күйдірілген кірпіштен салынған төрт жапсырма шамасы, тұруға арналған болуы керек. Құрылыстардың бірінде қазірде шырақшы өз отбасымен тұрады, ал өзгелерінде керуен жолымен келгендер орналасады. Бұл құрылыстың жапсырмалары кейіннен салынған секілді».

Мұнда тұрып жатқанына 8 жыл болған шырақшы Мола Қош-Мұхаммед Тәттібаев, екінші ғимараттың астындағы табытта Сунақ-Ата Алла-Умей Хисамутдина Сахиби Нихая атаған әулиенің мүрдесі жатыр дейді. Айтпақшы, сол шырақшының айтуы бойынша Сунақ-Атаның мазары оңтүстік-шығыс жақта және жаңа ғана баяндап өткен бекіністің түкпірінде екен.

Шындығында, – дейді Каллаур, – ешқандай да лақыпта бұл әулиенің табыты болмаған. Күмбезді төбелі лақыпта қарағай мен талдардың үймесі; арасында адамның бас сүйектері, қабырғадағы табытта 19 ересек және жас балалардың бас сүйегі салынған. Бір жағынан бұл бұзылған табыттардан, қабырғаларға қойылған мүрделерді шырақшының жасауы да мүмкін.

Бұл мүрденің болған, болмағаны туралы менің төмендегідей жағдайға байланысты ойламаған жерден білуіме мүмкіндік туды.

Қараңғы бұрышта фотоаппаратты қуаттап алу үшін мен қырғызға көмектесуін сұрадым. Ол біраз қоңылтасып (колебания) барып, мені ғимаратқа алып кіріп, сабанды көтеріп, оның астындағы плитаны қозғамақшы болды. Біраз күш жұмсап барып, орнынан қозғаған соң, еденде жіңішке кірпіштерден қаланған төменге түсетін тар жол пайда болды. Біз онда үлкен күшпен түстік. Бұл жолдың түпкі жағында басқа да жартылай дөңгелек тар саңылаулы етік секілді жырық жол бар екен; оны көру үшін тізерлеп жүру керек болды, еңбектеп отырып, басымды төмен қусыра иіп, алға біраз жылжыған соң ғана барып, қабырғадағы табыттарға соқтығыстық. Ішкі жақты қалташаммен сәулелендіріп, аздап бойымды үйрете бастадым. Мен бір адым аттағанша, мүрделер салынған қабырғаның бір бұрышына жабысып тұрған қырғыз, маған өзінің өктем әрі қырылдаған даусымен бірденелерді жекіп айтып тоқтатты. Менің қызыл қалташамымның әлсіз жарығынан мен оның үркіп, шошына қараған түсіне қарап таңғалдым. Әрі оның себебі, әлдебір маңызды нәрседе жатқандығын аңғардым. Расында да, едендегі адам сүйегін басып кете жаздап байқап қалдым. Оған жақындап қарағанда, онымен қатар басқа бір қаңқаны, сосын үшіншісін, сосын төртіншісін, тағысын тағы

шамасы, одан да көп болуы мүмкін мүрделер біршама екен. Бір ғажабы, Каллаурдың жеті жыл бұрын көрген қабырғадағы табытқа қойылған бас сүйектерін көрмедім.

Ендігі сұрақ мынада: бұл мүрделер мұнда қандай жолмен келгендігі турасында. Егер мұнда тірі адамның кіруінің өзі осыншама қиын болса, шынымен де, бұл құрметті жерге айтулы әулеттен шыққан адамдардың жерленгені рас па? Әлде бұл әлдебір басқыншының қолынан қаза тапқан әлсіз адамдардың мүрделері ме екен? Не де болса, оларды ауыр тақталармен мәңгілікке көміп, қылмыс немесе кектің ізін жасырған болар.

Сунақ туралы мәлімет алу маған мүмкін болмады. В.Каллаурдың мақаласында жергілікті шырақшы Тәттібаевтан алған дерек туралы хабарлама бар. Тәттібаев шыққан ру болып есептелетін Сунақтар, өзін сарттар мен қырғыздардың арасынан шыққан деп есептейді; олардың біреулері көшіп-қонып жүреді, біреулері ат үстінде жүреді. Сунақтан шыққандар Перовский уезінде Жаңа-Қорған болысында 300 бас. Сауранда 50 бас. Түркістанда 200 туырлық, Баба-Қорғанда 150 туырлық. Бұл қаланың Сунақпен арада жатқан қорымы Сағанақ деген атпен белгілі. Сағанақ аңызы бойынша, қала ойрандалғанға дейін онда сунақтар келіп қоныстанған. Сағанақ қираған соң (бұл 777 жыл бұрын, қазір 785 ж.) сунақтар Бұлғарға кеткен, сосын қыпшақтар билігі кезіндегі Арыс өзенінің жағасында Қараспанда өмір сүрген. Қыпшақтарды бағындырғаннан кейін сунақтар қокандықтармен Перовск уезіне, қокандықтар салып жатқан Жаңақорғанға көшеді. Сағанақ қаласы Сырдария Қызыл-Құмның бойымен аққан кезде Арыс өзенінен тартылған сумен суландырылған. Арықтың үстінде және Арыс өзенінде ондаған мың адамдар жұмыс жасаған, бірақ неге ол пошта стан-

циясының атымен «Түмен арық» деп аталған¹. Бұрынғы арықтың қалдығы жаңа қорғанда Назар арық болып сақталған. Оны Түмен арық станциясының маңындағы Сунақ қаласының тұрғындары пайдаланады, ал араларында Қара-Көл-арық. Бірақ қазіргі уақытта арыққа су басқа жақтан келеді.

Көне Сунақ қаласының қорымы Түркістан әскери-топографиялық бөлімінің шығарған Түркістан өлкесінің 40 құлаш картасында Түмен-арық станциясынан 10 шақырымдық қашықтықта Сунақ қорған деген атаумен көрсетілген (мүмкін одан көп болуы да мүмкін). Бұл қорымдардың Сунақ-Ата атауын иемденуі кейініректе бұл өлкеге шырақшылар келген кезбен, яғни, халыққа ол жерде әулие адамның жатқанын жариялау мақсатына байланысты болуы мүмкін».

Сунақ қаласы туралы мәліметтер²

سقناق شهری و آئینک ویران و خراب و نا آبادلیغی
خصوصیده

سقناق شهرنینک خراب بولغان لیغیغه سبب شول طریقہ
ایکان کیم چینکز خان مشرق طرفده کی ولایتلارنی وخطای
مملکتنی نی تمام آلیب نصر فیلغاندین سونکره اورکنچ
وایران پادشاهی محمد شاه خوارزم کا ایلچی یوبارکان ایکان
ایکاویمز دوست لیک و آشنالیک رابطه سیننی قیلش تورساک
مملکتلاریمزنی آراسیده سودا کرلار باریب کیلب تورسه
یورتلاریمز آباد و فقرالاریمزنی تنچ بولماغیغه سبب بولوب
تورساک دیب خوارزم شاه بول سوزلارنی قبول قیلب

¹ Қазір Түмен-Арық стансысы.

² Археология әуесқойларының түркістан үйірмесі. 1899–1900 жж., 16-19 б.

кішілеу әрі басқа қосалқы ештеңесі жоқ. Бұл екеуінің екінші жайы мұқият қаланған, ұсақ кірпіштермен бөлінген, бірақ оған кіруге болмайды, өйткені оны қойдың көңі басып қалған. Тек сәл тереңіректе жыра көрінеді. Күмбездің үстіне қамыс төселген, ары қарай кірпіш көмбесі. Сыртқы қабырғалары әшекей безендірулерге толы. Екінші ғимарат сәл кішірек, түзу және жақсы жасалған. Екі жайдың да ішкі жағы қидың қалың қабатымен бүркелген. Сондай-ақ, мұнда да табыт болуы мүмкін. Бұл екі ғимарат та көшіп-қону кезінде суықта қойлар түнейтін жай болуы мүмкін. Бестам бекінісі айналасы 108 ұзындықтағы қамалдан және айналасы 40 ұзындықтағы қамалды дуалдан тұрады. Қамалдардың жердегі дуалы мейлінше жақсы сақталған 3 қадақ ұзындықта».

Қызыл қала қорымы. Мен 1907 жылы¹ болған Қызыл Қала қорымы Шилі арығына жақын Скобловск жолында (Шиліден 8 шақырым және Бәйгекұм ст. 17 шақырым) №85 разъезде орналасқан; Бұл разъезден Бала-мұрынға дейін тарау тартылған. Көне бекіністің айналасын биік сексеуілдер басып қалған. Бұрынғы бекіністен қалған балшық қабырғалар мен эзер көрінетін құрылыс қалдықтары бекіністен алыс жерде күйдірілген кірпіштен салынған күмбезден опырылған мазар көрінеді. Осы жердегі, шамасы бабалардікі болуы керек, қарапайым молаларда екі қырғыз бесігі жатыр.

Оқшы-Ата қорымы. А.Ниязовтың В.Каллаурға² хабарлауындағы бұзылған ғимараттардан қалған қорымдар мен күйдірілген кірпіштерді саралай келе, бұл үлкен қала болған деген болжамға келді. Ол Желектен 7 шақырым қашықтықта орналасқан. Мұнда қала қорымының атауына айналған мұсылман ғұламасының биік мазары Оқшы-Ата биік мазары тұр.

¹ Қараңыз: Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының 1908 ж. №8 хаттамасы. И. К.

² Қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің хаттамасына қосымша. 1902/3жж., 61-бет.

Көп-Рабат қорымы. Бұл қорғандар Тартығай станциясына қарсы 30 шақырымда, тау жаққа қарай орналған. А.Ниязовтың Каллаурға³ хабарлауы бойынша бұл бұрынғы атты адамдар жүретін тұрғындардың орны, бірақ ескі қала да емес, бекініс те емес, құрылысы әртүрлі шашылып жатыр. Олардың көбі күйдірілген кірпіштен салынған. Жергілікті қорықшы Губановтың хабарлауы бойынша Көп-Рабат Желектен 40 шақырымда солтүстікке қарай орналасқан. Олардың Каллаурға ұсынған схемалық жоспары⁴ бойынша Көп-Рабат Сарышығанақ станциясының маңынан солтүстікте қарай орналасқан. Бұл қалашықтың қорымы көп орын алып жатыр. Барлық *рабаттар* бүлініп кеткен және күйдірілген кірпіштерге толы. Оның шығыс бөлігі Мыртық-Рабат атанады. Келесі батыс бөлігі Қос-Рабат күйдірілген үйме кірпіштерден тұрады. Мұнараның бір шақырымында батысқа қараған жағында күйдірілген кірпіштің рабатынан қалған қорымдар бар. Әрі қарай жазықты оңтүстігінде, одан кейін Сарышығанақтың оңтүстігінде күйдірілген кірпіштер, екі үйдің орны байқалады. Олардан әжептәуір төменде оңтүстікте бірнеше балшық үйдің орны, ал оңтүстікке қарай, олардан кішігірім түп етегі бар. Арықтардың ізі сақталмаған: оларды құм басып қалған болуы керек.

Абыз тас немесе Құттыкент қорымы. Каллаурдың баяндауы бойынша Абызтөбе (Құттыкент) – қырғыз молалары жатқан құм басқан кішігірім бекініс. Абызтөбе сондықтан «Құттыкент» деп аталады. Каллаур бұл жерде атты адамдар болған деп болжайды.

Ақтөбе қорымы. Көк-Кесене құрылысына жақын, Төмен-арықтан 6 шақырымдай Скобловский жолының бойында Ақтөбе қорымы орналасқан.

³ Қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің хаттамасына қосымша. 1899–1900 жж., 13-бет.

⁴ Қараңыз: Түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1902/3 жж., 62-бет, В.Каллаурдың мақаласы.

Каллаурдың баяндауы бойынша бұл қорымдардың айналасы 750 қадамнан тұрады. Қақпа шығыс жағында қамал үстіртте. Қамалдың биіктігі 5 аршын, дуалдың биіктігі батыс жағынан 2½ ұзын. Бекіністің ішінде қырғыз – Айымбет (Приречски болысында №5 ауыл) жүргізген құрылыстар бар.

Урдакент қорымы. Урдакент қорымы. Каллаурдың көрсетуі бойынша, Жаңа Қорғаннан солтүстікке қарай 5 шақырымда орналасқан. Олар дөңгелек формада. Жердегі дуал – 575 адым. Құрылыстардың өзі жоқ. Көптеген бас сүйектері мен кірпіш сынықтары көзге түседі.

Балапан-Төбе қорымы. Балапан-Төбе бұл – құм басқан қорған немесе кішігірім жер дуалы бар 385 адымдық бекіністен тұратын үстірт. Үстіңгі және төменгі айналасы 517 адым; қорғанның биіктігі – таудың етегінен жотаға дейін 27 адым. Сырдария өзені жағынан оңға қарай жер дуалы тартылған, ұзындығы 180 адым батыс жағы қорғанға қарай тартылады, ал келесі шығысқа қараған жағының ұзындығы 115 адымға тартылады. Дуалдың ұзындығы – 18 адым; айналасында жыралар жоқ.

Перовск маңындағы көне ғимараттар мен қорымдар. Перовск¹ атырабы көне молалар мен тұрғындардың қалдықтарының қорымымен көз тарттады. Бұл жердің сипатын біз Е.Смирновтан (қараңыз: Түркістан үйірмесінің Хаттамасына қосымша. 1897 ж., 12 ақпан) табамыз. Сырдария өз. оңтүстік жағалауында Перовскіден Қармақшы бекінісіне дейін 120 шақырымға дейінгі түзу сызықтықта Қараөзек атты кілең қамыстар мен жабайы өсімдіктер басқан етек жатыр. Жергіліктілердің аңызы бойынша Қараөзек тармағы Перовск қаласының төмен жағынан бастау алатын арық болған. Мұндағы жабайы өсімдіктердің арасынан атты адамдардың іздері мен күй-

¹ «Ақ-Мешіт» бекінісі, қазір Перовск. Қоқан ханы Омар Түркістанды басып алған соң салынған. 1809–1822.

дірілген қалдықтары, бас сүйектер жиі кездеседі. Перовскіге жақын, өзеннің сол жақ жағалауынан² екі өзен – Жаңадария мен Құбадария өзендері бас-тау алады әрі қарай сол жақтан Қызылқұм шөліне қарай ағады.

Құбадария арнасы Дәуқарынға барып қосылады; оның барлық арнасы күні бүгінге дейін анық көрініп жатыр. Су Ақша-Теңіздің төмен жағына дейін барады; ұзындығы Перовскіден 300 шақырым. Бұл орындарға жақын қазірде адам баспайтын шөл далада осы жүзжылдықтың жартысында кейін Әмударияға кеткен қарақалпақтар тұрған.

Жаңадария мен Құбадария ерте кездері шексіз үлкен тығыз ағынды болған; мұнда Перовскіден оңтүстік-батысқа қарай көптеген қалалардың қорымы орналасқан. Археологиялық тұрғыда бұл орын мүлдем зерттелмеген деуге болады.

1893 жылы Н.П. Остроумовтың тапсырмасымен мұнда поручик А.И. Симонов болған. Бірақ ол Қармақшыдан кеткен соң, тек Жеті-Асар шатқалына тоқтаған; Түркістан картасынан анық көрініп тұрған мұнда жеті қала орналасқан. Көпке белгілі *асарлардың* аты: *Тибет-асар, Ирис-көл-асар, Бидай-асар, Құм-шек, Ұңгірлі, Қараиш-Қараиш, Тектұрмас* және басқалар. Бұдан басқа ондағы құрғақ арналардың бойында көптеген адырлар орналасқан. Сол сияқты қабырғалар сынығы мен мен мұнаралар ізі, аршылмаған кірпіштер мен саз балшық бұйымдарының қалдығы жатқан бүтіндей бір қалалардың да қорымы бар.

Қармақшы бекінісінен төмен Сыр өзені шөл далаға құйылып, тек Қазалыда ғана бір кездері орталығы Жаңакент немесе Жанкент болған жаңа қаладағы көне мәдениеттің, атты адамдардың ізін сақтаған. Ал, бүкіл өзен бойына қырғыздың Қорқыт мазарына жақын маңда, Қармақшы бекінісінен 20

² Смирновтың мақаласын қараңыз.

шақырымда атты адамдардың ізі кездесіп отырады (Е.Смирновтың мақаласы).

Перовск маңындағы қорымдар туралы мәліметтерден біз Левшиннен: *Жингит-Қала* (Жынгыткала) деген қорғандардың қорымын табамыз. Қорғанның қабырғасы 5 аршын биіктікте, өткен жүзжылдықтың соңына дейін мұнаралары бүтін болған. Ол Сыр мен Құбаның ортасында орналасқан.

Құм-Қала, Құба-Қала, Құлшық-Там, Сарлы-Там, Күйік-Там Жаңадарияның қуарған құндағында жатыр.

Бұзын-Қасар Құбадарияда оның Бесөзек деп аталатын құйылысынан алысырақта жатыр. (Қырғыз Қайсақ Ордаларының сипаты А.Левшин, 1832 ж.).

Ашнас және Эшнас көне қалаларының қорымы. 1899 жылы В.Каллаур¹ Ашнас немесе Эшнас көне қалаларының қорымдарын қарап шықты. Қазірде «Асанас» деп аталады. Каллаурдың сипаттауы бойынша бұл көне қалада Головачевский болыстығы Сырдарияның сол жағында Ақ-Арықтан төмен 25 шақырымда орналасады. Асанас (Аша-нас) Асанас-Өзек деген бастауын Сырдария өзенінің сол жағынан алатын Сары-Шығанақ стансасынан сәл төменіректе жатқан орынның атымен аталады.

Асанас қорымдарында бәрінен бұрын назар аудартатыны – биіктігі 20 адымға дейін жететін бекіністердің қабырғаларының сақталып қалғандығы. Бекіністің айналасы 20 шақырым, оның бес қақпасы болған: оңтүстік жағынан екеу, қалған жақтарынан бір-бірден. Бекіністі дуалдың оңтүстік батыс түкпірі күйдірілген кірпіштен қаланған. Бекіністі дуалдың көптеген жерлерінде сексеуілдер жатыр. Ішінде бұрынғы құрылыстардың ізі байқалады. Каллаурдың болжауынша, балшықты және аршылмаған кірпіштерді жергілікті қырғыздар түптағанға таңдап алып

отырған. Түптағанның орындары анық көрініп тұр. Бекіністің ішін сексеуіл басып қалған.

Бекіністің сыртында, батыс жағында күйдірілген кірпіштен салынған күмбез тәріздес мазар бар. Шамасы онда сүйекқап (склеп) болуы керек, ал асылы әріректе тағы бір төмен жағы күйдірілген кірпіштен жасалған мазар жатыр, жоғарғы жағы – аршылмаған кірпіштен. Бұл мазарлардың арасында және айналасында балшықты құрылыстардың қалдықтары жатыр.

Батыс жағында 2 шақырымдық төртбұрышты Ақтөбе қамалы жатыр. Бет жағының әрқайсысы 200 адымдық, ал ішінде төртбұрышты, ұзындығы 70 адымдық, көлденеңі 60 адымдық төбе тұр. Оның биіктігі түбінен төбесіне дейін 55 адым.

Қамалдың шығыс жағынан 2 шақырымдық төртбұрышты бекініс бар, екі жағының ұзындығы – 200 адымдық, ал қалған екеуі – 185 адымдық. Бұл қамал мен бекіністің ортасында бұрынғы арықтар мен кірпішті пештердің қалдықтары жатыр.

Көне қала – Жем қорымы. Жемнің өмір сүруі бізге Шыңғыс ханның Орта Азияға жасаған жорықтарынан белгілі. Шыңғыс ханның ұлы Жошы Сығанақ немесе Сағанақты, Барқыт-кент, Өзкент пен Ашнас немесе Эшнасты алып, әрі қарай Құтылық хан билеп отырған Жем қаласына жылжиды. Қала бірден алынып, тоналады, бірақ тұрғындарды Сығанақты алғандағыдай қырған жоқ. Тарихта Жем қаласы туралы осы кезден кейін еске алынбайды, тіпті, аты да тұрғындардың арасында белгісіз болып қалады. Мүмкін, В.Каллаур² айтқандай, Жем қаласы облыс орталығы болғанын тоқтатқаннан кейін бұзылып, қираған шығар.

Ол жерде не болса да, Жем қаласы Сырдария өңірі үшін тарихта айтарлықтай рөл ойнағаны мәлім. Бұл

маңызды мәдени орталық туралы мен көбірек мәліметтер келтіре аламын. Каллаурдың «Жем қаласы туралы іздер»¹ мақаласынан біз мынадай жолдарды оқимыз: «Моңғолдық дәуірге дейін Сырдарияның төменгі ағысында Жем қаласы құрамына Сығанақ, Барқыткент, Өзкент, Ашнас т.б. қалалар кіретін облыс үкіметінің резиденциясы болған. Бұл қалалардың қорымдары Перовск уезінде орналасқан.

Тарихи деректер бойынша Жем қорымы біздің заманымыздың Х ғасырына дейін Бұқар хандығында жатқан. Түркімендік князь Селжук² түркістандық хандардың біріне қызмет еткен кезінде Жемге өзінің барлық тайпаларымен бірге көшіп келіп, қоныстанған. Және 956 жылы оның халқы түгелімен исламды қабылдаған. Оған дейін Селжук христиан дінінің өкілі болған әрі христиандарды билеген...

Санжар сұлтанның 1118–1157 билігі кезінде Хорезм әміршісі Хорезмшаһ-Атез 1128–1156 Санжар сұлтанның вассалы болса да, өзінің билігін Сейхундария (Сырдария) жағасында жатқан Жемге дейін кеңейтті. Моңғол шапқыншылығы кезінде 1219 жылы қаланы Жошы алған кезде Жем қаласында Хорезмшаһқа бағынушы Құтылық-хан болған болатын...

Қырғыздардан сұрастыра келе, Каллаур Жем қаласының қорымы туралы олардың ешқайсысы да білмейтіндігін әрі естімегендігін естиді.

Бұл жерде Каллаур Жемнің ізін Тұмар-Өткел деген Қыш Қаланың қорымы орналасқан шатқалдан іздеу керек деген болжам айтады. Қыш қала қорымы Сыр-Дарияның сол жағалауында Тұмар-Өткел шатқалының оңтүстігіне қарай 25–30 шақырымда, Тұраңғыл-Арықтың батыс жағында орналасқан. Ескі қаланың орны Терең-Өзектен оңтүстікке қарай 3 шақырым, Тұраңғыл-Арықтың шығысынан батыс-

қа қарай 2¹/₂ шақырым алып жатыр. Ескі қалалардың ортасында ескі арықтардың іздері жатыр. Мұнда жалаңаш қорымдар болуы себепті, бір кездері мұндағы құрылыстар күйдірілген кірпіштен салынған, бірақ, қазір жерге сіңіп, құм басып қалғандықтан, сексеуіл өскен үлкенді-кішілі төбелер секілді көрінеді. Бұрынғы тас құрылыстардың қорымдарының ортасынан Каллаур өзімен бірге өрнектелген, безерлі суретті кірпіштерді ала келген³.

شهرینی اوزیغه تابع قیلب انسر خوارزم شاه اوز اذغلی
ایل ارسلان دیکانی جند شهریغه حاکم ایلاب اورکنج
شهریغه قیتب کیتکان ایکان .

بنه مذکور کتاب نینک ۵ نچی جلدیه ۲۸ نچی ورقه
چنکزخان حکایه سیده اینتدورکیم وقتیکم چنکزخان نینک
اوغلی جوجی خان سفناقنی فتح قیلب تمام اهل شهرنی قتل
فیلغاندین سونکره آوزکنده شهریغه باریب آنی آلیب
آندین اسناسکه بارکانده اول شهر نینک اوباش وبی
باش آدم لاری اوروش فیلغان ایکان اول شهرنی آلكاندین
سونکره شهر خلقی نینک تمامنی مغول لار قتل عام قیلبدور
بول خبرنی خوارزم شاه طرفیدان جند شهریغه والی
وحاکم باووب تورکان قتلغی خان ابشتب فاجیب جول ودشت

بیلان بوروب توغری اورکنج طرفیغه کیتبدور
جوجی خان جند شهریغه جنتیمور دیکانی ایلچی قیلب
یوبارکان ایکان جند شهریده باشلوق آدم یوق اوچون
عوام والامان لار مذکور ایلچینی قتل قیلماققه قصد فیلغان
ونتده یغشی سوزلار بیلان حیل قیلب جنتیمور اوزینی
خلاص قیلب بولغان حادثهنی کیلب جوجی خانغه بیان
قیلبدور آنه جوجی خان ۴ نچی صفر آیه سنه ۶۱۶ هجریه
تمامی عسکرلارینی شهرنی اطرافیغه یقین کیلتروب شهرنی
آماققه امر قیلبدور شهر خلق لاری در وازه لاری بر-

¹ Қараңыз: Түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1899–1900 жж. 14-б.

² Қараңыз: Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1899–1900 жж., 81-б.

¹ Қараңыз: Түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1899–1900 жж., 78-б., №3.

² В.Бартольдтың «Мұсылман династиясы». 124 және 125-беттер.

³ Жем қаласы туралы толық деректерді В.В. Бартольдтың «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» еңбегінен табуға болады. СПб. 1900 ж.

Молда Длима Әбілқасымның Жем қаласы туралы хабарламасы¹

روضة الصفا كتابي نينك ٤ نچي جلدیده ١٠٧ نچي
صفحه سیده خوارزم شاهلار نينك حكايه سیده شول طريقه
بيان قیلیدور کیم سلطان سنجر ماضی نينك طرفیدین
اورکنجغه والی بولوب تورگان اتسز خوارزم شاه بر
نچه مراتبه ترکستان طرفیغه غزات اوچون کیلب مظفر
و منصور بولوب قیتب سنه هجری نينك ٥٤٧ نچي یلبده
محرم آينده اتسز خوارزم شاه ینده دین سقناق و باشقه
باشقه شهرلارنی فتح قیلدی نیتیده قوشون تارتیب خوارزم
دین چقبور اورکنج ایلان سقناق یولی نينك اراسیدکی
جند دیکان شهر نينك حاکمی کمال الدین دیکان بیلان
خوارزم شاه آراسیده کاه اوروش و کاه بر اش بولوب
بورکان ایکان خوارزم شاه بولسفرده جند حاکمی منکاموافت-
چلیک قیلب عسکر آلیب مینیک برلان همراه بولوب بارادور
دیبا خیال قیلوب جند شهری که یقین لاشکان وقتنده جند حاکمی
برچه عسکر و جماعه لاری بیلان جند شهریدین قاچیب
چقب کیتب دور خوارزم شاه بر نچه معتبر آدم لارینی
نچه وعده و عهدلار ایلان یو باریب جند حاکمی نی اوز
حض. لا. بغه آلب کیلکان. همان. آننک نندکه سالد. حند.
نظم جو مردم نکر دندر جند چنک ☞ به کشتن مغول نیز
نکشود چنک ☞ نشد کشته غیر از دوسه شور بغت ☞ زبا
جندیبور کفته بودند مغت ☞ شهرینی مغوللار آلکاندین
سونکره علی حواجه غجدوانی نينك اول شهرکا حاکم قیلیدور
وغیاث اللغات کتابده جند دیکان ترکستان مضافا-
تیده غی شهرلاردین بر شهر نينك نامی دییدور.

وبول حكايه لاردین معلوم بولادور کیم جند شهری
ندیکی وقتنده خصوصا چنکزخان عصریدین کین هم بار
و موجود و حاکم تورادورکان کنه و آباد شهر ایکان.

Ішкі Өзкент немесе Сыршы-Өзкент қорымы.

В.Каллаурдың сипаттауында «Ішкі Өзкент» деген сөз – *Сыр-Өзкент* немесе *жақын* сөзінің аудармасы. Оның ішінде бірнеше төбелерден басқа айтарлықтай ештеңе жоқ; тұрмыстық құрылыстардың қалдығы байқалмайды; қырғыздар бергінде салған тек мешіт қана; Қамалдың сыртындағы орын сексеуілді орманмен қоршалған, көне қаланың ізі байқалмайды; сондықтан, Каллаур бұл жерді 1219 жылы Жошы жаулап алған Өзкенттің қорымы бола алмайды деп топшылайды. Бәлкім, бұл кейінірек салынған қамал болар?!

Қорасан-Ата мазары. Каллаурдың сипаттауы бойынша, Қорасан-Ата – кейін бұзылып қалған көне мазар. Оны жергілікті шырақшы, өзін осында жерленген Қорасан Атаның ұрпағы санайтын, қожа руынан шыққан Әділхан қайтадан өңдеген, бірақ онша сәтті шықпаған. Қорасан Ата жерленген мола қайтадан балшықпен қапталған, тақтайшада араб тілінде жазулар жазылған. Мазардың бағанасында Қорасан Атаның ұлы Хүсейінбабтың жерленген жері туралы жазылған жазуы бар екі қағаз жапсырылған.

Қорасан Ата туралы ардақты ақсақал Молда Абдулла Ниязов Каллаурға жеткізген аңыз² – қырғыздардан сөзбе-сөз жазылып алынған мұра.

Қорасан Атаға апаратын Өзкент жолындағы барлық орындар ескі арықтардың орнымен кескіленіп қалған. Ескі арықтар бұрынғы Оғыз-Жылғасының мұндағы жершаруашылығының гүлденген кезінде судың мол болғандығын көрсетіп жатыр.

چیمکان آدملارنی اوستیدان ختلاب اوتسه یخشی چیچاک
چیقب تیز صحت ناپار ایکان اینک حسین غازی دیکان
اوغلی بار ایکان غازی دیما ککه سبب اوشبو ولایتلارکه
کیلب فالهافلار برلان اوروشوب غزات قیلب کوب فالهاف
لارنی قریب نابود قیلغان ایکان مذکور حسین غازی که
فزاق لارنی ایتکان بویونچه هیچ نیزه قلیچ ملتیق اونماس
ایکان فالهافلار حسین غازینی اولدوروب یوق قیلماق

² Жазу мен аңыздың үш көшірмесі ұсынылады.

فصدیه بولوب آخیری آنینک خاطونیدان سوراب بلبیدور
تانیك بامداد نمازینی فرضینی اوفوب تورکان حالتده براغ
کار قیلادور دیبا آخیری فالهافلار پایلاب یوروب حسین
کتیب مستحکم لاب فورغان لارینی اوستیغه چقب تماشا
قیلب توروب بر بریغه ایتار ایکان کیم مغوللار بول
شهرنی قندای آلدور و فورغاندن چقب کیرالمسه کیرک
دیبا مغول عسکرلاری خندق اوستی کا کوپروک سالیب
وفورغامغه نردبان قویوب اوستیغه چقب شهر ایچیغه کریب
دروازه سینی آچکاندین سونکره نامی قوشون شهرغه
کریب مسخر قیلب برچه شهر خلقنی شهریدین تاشقاری
حیداب چقاربیدور شهر خلقی اوروش که قول اوزانتکان
اوچون مغوللارنی جان لاریکا امان بریب لیکن بر نچه
کون صحراده آلارنی توختانیب شهرداکی بار نمرسه لارینی
نلان و تاراج قیلیدور ☞

Қорасан-Ата туралы аңыз

пиронскі ауыз дігеге تابع баршін دریаник لیبه
هوگوز جلقه سی دیکان موضعه خراسان انا دیکان اولیانینک
فزاویه خلقی لار نينك اراسیده اوشبو وقتلارده ایتا دورکان
حكايه سی خراسان اتانينک اصلی عرب نسلیدین حضرت علی
نینک اوغوللاری حضرت امام حسننی اولادلاریدین ایکان
اوزلارینی اسمی عبدالجلیل خراسان لقبلاری ایکان
خراسان لقب ایتماککه سبب شول ایکان کیم چیچاک
دیوار النیبیدور قدیم فزاویه جاهل وقتیده شول دیوار نينک
ایچیغه کریب کعبه دیبا هرکیم هر طرفه قراب نماز اوقور
ایکان بول وقتنده شریعت که مخالفی ایکان لیکنی بیلب اول
طریقه نماز اوقوماقنی منع قیلنکاندور خراسان اتاغه
زیارت که بارکان آدملار اولا اوغلی حسین غازینی
زیارت قیلب اندین صوتکه خراسان اتانی زیارت قیلادور
لار زیرا که خراسان انا اوزی حیات وقتیک ایتکان ایکان
هر کیم منی زیارتیغه کیلسه اول اوغلومنی زیارت قیلب
اندین کین منی زیارت قیلسون مندین انی مرتبه سی

ارتوفدور دیبا
هوگوز جلقه سی دیکنی سببی بر هوگوز سفاسنک
صوغه کیتب یوق بولوبدور اول هوگوز یوروب یتگی
قان منزلیدن کیلب چقبور مذکور قان آق مسجد قلعه سی
نینک روبروسیده دور.
دریا لیک دیبا خراسان اتانينک پست طرفینی
ایتادورلار.

اوز کینت داکی اولیانينک درست اسمی مای لیک
آنا ایماس نی لیک آنا ایکان
جند شهری نينک قیرغی اوز کینت دیبا آیدورلار
کتابلارده ایکی طریقه بیان قیلادورلار اوز کینت دیبا
وهم اوز جند دیدورلار.

Баксы-Атаның көне моласының қорымы. Аққорған мен Өзкент қорымдарының арасында тағы да бірнеше қорымдар орналасқан. Каллаурдың сипаттауына, мұнда Баксы-Атаның көне моласының мазары мен келушілерге арналған қонақүй бар. Мазар мен үй қалай болса солай қирап жатыр. Бұрын мұнда шырақшы болған, бірақ кіріс болмауы себепті кетіп қалған. Жергілікті қырғыздар мұнда ревматизмнен, параличтен, әйелдер ауыр толғақтан құтылу үшін келетін болған.

Алғыр-Салғыр қорымы. Бұл қорымдар бұрыс салынған төртбұрыштан тұратын, айналасы 570 адымдық ұзындықтан тұрады. (В. К.)

¹ Түркістан үйірмесінің хаттамасы. 1899–1900 жж. 116–118-б.

غازى مسجدده بامداد نمازىنى فرضىنى اوقوب توركان وقتده قالمالار قلمىچ برله چاپىپ اولتوروبدور نچان قالمالار اولدورماق نيت ايلان كىلكان خبرىن بركان وقتده نمازنى بوزماي تيز اوقورمان دىب سورۇ الحمدنى سونكىدىن اناعطينا سورەسنى قرائت قىلامن دىسه اعزىفه انافتخا سورەسى كىلب انى تمام اوقوماق بولغانك قلمالار كىلب مسجدده تهاى نماز اوقوب توركان مسلمانلارنى وحسین غازىنى اولدوروب شپيد قىلب دور نماز اوقوب توركان آدملارنى ايچيدان بر شامى بزرگ دىكان آدم قورقوب نمازىنى بوزوب ارفاسىكا قلمالار كى قراكان ايكانى هم اولدوروبدور برچه اولكان شپيدلارنى كومكان وقتده اول نمازىن بوزوب ارفاسىكا قراكان شامى بزرگ نىنك يوزى مشرق طرفىكه قراب قالىبدور هر چند قبل طرفىفه يوزىن قراتسهلار هم توغرى بولماي شولطريقه ايلان كوموب دورلار بول وقتىغى خواجهلارنى اراسىك اول شامى بزرگ اولادلارنى ساب لىت دىب اتايدى اول وقتدههغى قلمق خانلارنى نىنك اسمى معلوم ايمس .

قراسان-اتانىڭ ۇلى قۇسايىن-بابا مازارى باغاندارىنداغى جазулар тізімі

قراسان اتا هركون بامداد نمازىنى سنتىنى مسجدده اوقوب فرضىنى مكهغه بارىب ادا قىلار ايكان بر كوفى اوغلى حسين غازى سورابدور فرض نمازده بولايىسز قىده باراسز دىب قراسان اتا ايتىب دور فرض نمازنى كعبهغه بارىب اوقويمن دىب بالاسى ايتىب دور مونچه مشقت تارتىب مكهغه بار كونچه كعبهنى اوشبو يرگه كىلتورسانكز بولمايدىمو دىب اتاسى ايتىب دور اول ايش منى فولومدان كىلمايدى دىب اوغلى ايتىب دور منكا رخصت برسازىكز من خدادىن سوراب كعبهنى بول يرگه كىلتورسام دىكانده اتاسى رخصت برىب اوغلى خدادىن سوراب تانك نمازى وقتىده كعبه اسماندىن اوچوب كىلب قراسان اتانى اوستىده كىلب توختاب دور اتاسى اوغلى نىنك بول كرامتىن كوروب كعبه نىنك سايهسى توشكان يرى بىلكى لاب چرىب اىب كعبه نىنك قىتارىب يوبار ماغىفه امر قىلبدور .

اوغلى حسين غازى بنه خدادىن تىلاب مكهنى اوز جايغه قىتارىب يوبارىبدور شول جايغه ايلاندوروب

КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК КИРГИЗСКОГО КРАЯ

Археологические исследования киргизских степей и различные предметы каменного периода, найденные во многих местах, указывают на следы пребывания в вышеупомянутой области первобытного человека, как, напр., каменные орудия, молотки, топоры, наконечники стрел и грубые металлические изделия¹. Древнейшие памятники – курганы и городища, можно отнести к «чуди». Этот курганный народ жил в укрепленных городах, представляющих из себя небольшие сооружения из глины, дерева или камня. Такие *городища* были неоднократно открываемы в разных местах Киргизской степи – по берегам Урала, Илека, Ори, Тобола, Ишима, Иртыша или по берегам озер. В городищах находили медные и бронзовые орудия и разнообразную глиняную посуду. Можно предположить, что народ чудь жил в Киргизской степи известный период времени, который заходит в эпоху каменного века, чтобы постепенно перейти через бронзовый и медный периоды к железному.

¹ Становище каменного века близ дер. Идильбаевой к северо-востоку от города Орска. Кучи т. наз. кухонного сора на землях Златоустовской лесной дачи. Становище каменного века в Биштабинской вол. Тургайской обл. и т.д.

Разбросанный народ чудь имел свою религию, свои определенные обряды и обычаи, наконец, свое искусство и промышленность. Больше всего у них было развито горное дело: «*Чудские копи*» рассеяны по Акмолинской области (Каркаралинск. уезд), по Оренбургской губ. (Каргалинск. рудники) и по Тургайской области.

Еще за пять веков до Р.Х. Геродот, описывая Скифию, упоминает (кн. IV, гл. 21), что «перешедши Танаис реку будет уже не Скифская (земля), а первая из областей, принадлежащих савроматам, которые живут от дальнего угла Меотийского озера в сторону северного ветра на протяжении 15 дней пути в стране, лишенной как диких, так и плодовых деревьев; вторую область выше (т.е. севернее) их занимают *Вудины*, страну, заросшую густым разных пород лесом (гл. 22). А выше *Вудинов* на север сначала идет пустыня на протяжении 7 дней пути, а за пустынею эту, более в сторону восточного ветра, живут *Фиссагеты*, народ многочисленный и особый; питаются они охотою. Совместно с ними и в тех же местах живут (люди), называемые *Иирки*, также занимающиеся охотою... Выше же этих и уклоняясь к В. (т.е.

на С.-В.) от вассагетов живут *Скифы*, отделившиеся от царских скифов и пришедшие в эту страну (гл. 23). До земли этих скифов вся страна равнинная и с глубокою почвою, а за нею каменистая и неровная. А по ту сторону неровной страны у подножия высоких гор (Урал) живут люди, как говорят, лысые от рождения...; название их – *Аргиппеи* (Быстроконники) (гл. 24)... Когда кто-либо из скифов доходит до них, должен пользоваться семью переводчиками и семью языками».

К востоку от «*аргиппеи*» жили «*исседоны*», приблизительно в пределах теперешней Семипалатинской области¹. Выше их – «*аримаспы*» и «*гриппы*», оберегавшие золото. В южной части Оренбургской губ. по Уральской обл. и на восток от нее до Яксарта жили «*массагеты*»².

По китайским летописям, за 200 лет до Р. Х. в пределах киргизской степи появился народ тибетского племени «юэ-чжи» и вместе с ним голубоглазое и русоволосое племя «*усун*» на древн. кирг. яз. «Хэусун». По историческим данным юэ-чжи, стесненные «*гуннами*», бежали на запад, к Арало-Каспийскому бассейну, а усуну поселились на самом Иссык-Куле и в окрестностях Балхаша. По словам китайских летописцев, в богатой пастбищами холодной дождливой долине Иссык-Куля усунами был основан город *Чи-гу-чин*, т.е. «город красной долины». Усунский город Чи-гу-чин все еще существовал в V веке, усуну владели Иссык-Кульским краем, но с этого времени китайские историки не говорят более ни о городе, ни об усунях. Следовательно, можно предположить, что исчезновение города *Чи-гу-чин* в водах озера совершилось около VI века. В первой

¹ После смерти отца сын покрывал позолотой череп его, а потом поклонялся ему. По словам Забелина, череп заменял чашку для питья.

² Массагеты были солнцепоклонниками: они приносили своих коней в жертву божеству, которое освобождало их от ужасов зимы.

половине VII века мимо озера проходил китайский миссионер буддизма Хюн-цзан, который о гор. Чи-гу-чин ничего не упоминает.

Уже с 119 г. по Р. Х. усунский народ смешался с тюркскими племенами, и с этих пор имя усуну исчезает с исторической сцены. В 177 г. по Р. Х. усуну, юэ-чжи и прочие тюркские племена, обитавшие в восточной части киргизского края, были или истреблены, или ассимилированы, или оттеснены к западу вышедшими из китайских пределов *гуннами*. Таким образом, со II века по Р. Х. до V века в киргизских степях мы видим царство гуннов, если только под словом «царство» можно разуметь нечто организованное, благоустроенное и крепко сплоченное.

Начиная с V века, новые монгольские народы из племен «*хунь-хе*», или «*уйгуры*», спустились с Алтая в киргизские степи и, покорив гуннов, смешались с ними. До VII века продолжается непрерывное движение тюркских племен, большинство которых исповедывает буддизм³.

В этнографической смеси племен киргизского края в VIII и IX вв. приняли участие «*печенеги*», впоследствии оттесненные «*торками*» в современную Уральскую область, вплоть до Волги. В свою очередь, торки и печенеги с новыми кочующими племенами «*половцами*» были оттеснены другим тюркским племенем, которое, смешавшись с ними, двинулось на запад, в южно-русские степи.

Приблизительно в это же время в южном Урале осели «*тюрки башкиры*», между тем как новые тюркские племена, известные под общим названием «*киргиз-казаков*» или «*кайсаков*», выступили на историческую сцену⁴.

³ Сопредельно с турками-уйгурами, канглами и кыпчаками жили «карлуки». Во время Чингизхана царем карлуков был Арслан. Турки-уйгуры кочевали по восточному берегу озера Балхаша.

⁴ Словом «киргиз» в старину обозначали одно из самых древнейших тюркских племен.

По историческим данным киргизы образовались из смешения нескольких тюркских племен, среди которых некогда выделялись *керей*, *найманы*, *кыпчаки*, *алчины* и *аргыны*. Керей издавна жили вперемежку с монголами на р.р. Керулен и Онон, родине Чингизхана. Найманы еще в XII веке кочевали по соседству от кереев между р.р. Орхоном и Иртышем. Кыпчаки и алчины кочевали в северо-западной половине степей, занимаемых теперь Семипалатинской и Акмолинской областями¹. Во время походов Чингизхана и Батыея полчища монгольских завоевателей смешались с тюрками. Найманы и аргыны вошли в улус второго сына Чингизхана Джагатая и в XIV веке кочевали от р. Имиля на юго-запад до Каратала и на запад до р. Нуры, керей осели на Черном Иртыше, а кыпчаки и алчины вошли в состав улуса старшего сына Чингизхана Джучия, составляя таким образом ядро Золотой, или Кыпчакской, орды².

При распадении Золотой орды и в частности улусов Джагатая и Джучия в первой половине XV века киргизы получили первенство над другими тюркскими племенами. Первыми ханами киргиз-кайсаков, или казаков, были Гирей и Джаны-Бек из потомства Джучия. Сын Джаны-Бека Касым-хан объединил весь киргизский народ, владения которого распространялись от китайских пределов до Уральского хребта. После смерти Касым-хана, около 1520 г., союз киргиз-казаков раздробился и спустя 200 лет разделился на три политических союза, известных под названиями: старшей, средней и младшей

¹ По другим сведениям, кыпчаки, найманы и уак-гирей жили на могульской земле, ныне Семиреченская область.

² В начале XIX века магометанство усиленно распространяется в киргизских степях, между тем как в южных ее частях и главным образом на Иссык-Куле с XIII века проникает уже христианско-несторианская религия.

Древнейшие несторианские могилы Семиреченской области относятся к 1249 г., т.е. к той эпохе, когда в семиречье господствовали «кара-китаи». Появление самых последних могил совпадает со временем владычества Тимура.

орд. Из всех них самой могущественной была средняя орда; резиденцией ее ханов был г. Ташкент.

К этому времени надо отнести появление калмыков. Уже в конце XVI века калмыки показались в южной части киргизского края, оттесняя киргизов на северо-запад. Этот народ представлял из себя союз нескольких племен: торгоутов, хонзов, хошоутов и джунгаров, известных под общим именем «*ойратского союза*», а у русских под именем «*Калмыков*»³.

В XVII веке внутренние усобицы и борьба с монголами расшатали ойратский союз, и скоро он распался, причем в 1628 г. торгоуты, выделившись из союза, ушли на запад, к верховьям Тобола и Урала, и в 1630 г. далее к Волге. Оставшееся племя «джунгары» объединилось с другими калмыцкими племенами, и именем «Джунгария» стал называться прежний союз.

В начале XVII века Джунгарское царство простиралось от Алтая до Аральского моря, занимая южную часть Семипалатинской, Акмолинской и Тургайской области. В 1739 г. джунгары напали на киргизов и оттеснили их до р. Урала.

После разгрома китайцами Джунгарского царства киргизы начали подпадать под влияние России.

Такова в общих чертах политическая история кочевых народов киргизских степей с древнейших времен до наших дней. Как мы видели, по этим обширным равнинам двигались одни за другими десятки азиатских народов, поэтому-то эти равнины и получили название «исторических ворот народов». Естественно, что каждый из них должен был оставить после себя след своего пребывания. Эти следы, эти немые свидетели седой старины – курганы, могилы, каменные изваяния (бабы), надписи, высеченные на камнях, развалины городов, крепостей, зданий и прочих мелких памятников различной эпохи, разбросанных всюду по краю.

³ Религия калмыков – ламаизм.

СВЕДЕНИЯ О РАСКОПКАХ

Раскопки курганов близ Ташкента. В 1887 году по поручению Императорской Археологической Комиссией Н.П. Остроумов произвел раскопки близ Ташкента на земле г. Никифорова. Отчет об этих раскопках помещен в №42 Туркестанские Ведомости за 1892 г.

Раскопки курганов Аулиеатинского уезда. В «Отчете Императорской Археологической Комиссии за 1890 г.» мы находим сведения о хищнических раскопках, произведенных киргизами весной 1889 г. Раскопки производились: 1) в Куюкских горах, по левому берегу р. Терс, на Унгерли-Сае, в 60 вер. к западу от Аулиеаты и 2) на южном склоне Малого Бурула, в 8-ми верстах к северу от Аулиеаты. Из найденных ими предметов укажем на бронзовое зеркало, золотой набор от пояса, серебряный сосуд и т.п.

По сведениям, собранным сотрудником Императорской Археологической Комиссии г. Калем, оказалось, что больше ста курганов или могил были разрыты туземцами с целью отыскания ценных вещей. Произведенные г. Калем раскопки на скатах и наверху Бурула дали отрицательный результат.

Раскопки курганов Чимкентского уезда. В июне месяце 1893 г. Н.П. Остроумов произвел раскопки курганов в Мамаевке и около Чимкента (см. отчет раскопок в Протоколе Туркестанского кружка за 1898–1899 г., стр. 118-137, и в Туркестанской Ведомости №50 и 52 за 1893 г.), близ Мамаевки, было разрыто несколько небольших намогильных холмов. В разрытых могилах были найдены человеческие скелеты, уложенные по два и по четыре. Скелеты обращены были головою к северо-востоку и лицом кверху. В некоторых могилах скелеты лежали не на одном уровне, а в различных слоях грунта. Черепа, говорит г. Остроумов, своею формою несомненно указывают на монгольское происхождение покойников. Один из черепов представлял собою весьма любопытную аномалию: у этого черепа почти совершенно незаметно лба, а прямо за надбровными дугами идет повышение, постепенно расширяющееся к затылку. Были найдены несколько мелких бусинок и обломки медных предметов. Ни в одной могиле не было найдено ни одного кувшина, ни одной чашки. Все скелеты лежали в огороженном сырцовым кирпичем четырехугольнике, засыпанном со всех сторон глиной.

Близ сел. Мамаевки Н.П. Остроумов произвел пробные раскопки кургана Жуан-типя или Таяк-салды. Этот курган в виде усеченной пирамиды сажжен в 8 высоты. При основании каждая сторона этой пирамиды имеет саж. 50, а в верхнем сечении 25 саж. Курган Джуан-типя (Таяк-салды) заключен внутри двух искусственных валов и трех широких рвов между ними. На поверхности кургана в глубине 1 1/2 арш. еще в мае этого 1893 года ежевик Баронин отрыл круглый глиняный стол на трех ножках и два обломка ручного жернова. Тут еще были найдены им осколки глиняной посуды и человеческие кости, а под самым столом был замечен слой истлевшей одежды.

В нескольких местах насыпи на поверхности большого холма Джуан-типя и на окружающем его вале г. Остроумов произвел раскопки. Везде земля оказалась насыпной. На холме встречались черепки толстой глиняной посуды. На валу в двух местах, на глубине одной сажени были заметны круглые ямы аршин в диаметре, дно которых было выложено черепками битой глиняной посуды, а сверху засыпано мелкой галькой.

Вблизи Джуан-типя Н.П. Остроумов осмотрел другой холм, известный под названием «Караул-типя», на вершине которого г. Барониным был найден клад¹.

По мнению г. Остроумова, монеты этого клада несомненно древние, судя по очертанию букв, из которых состоят надписи на них (буквы на монетах так называемого куфического письма), но открытие самого клада представляется фактом случайным «Очевидно или владелец клада хотел скрыть деньги во время какого-нибудь вражеского набега, или же, быть может, степной баранчак ограбил мирного торговца древнего Отрара и затем, возвращаясь в свое

¹ См. дальше описание этой находки.

кочевье, зарыл награбленное богатство в степи на холме; после того он сам мог быть убитым в какой-нибудь новой схватке своими недругами, и клад остался на холме.

Еще раскопки г. Остроумов произвел вблизи г. Чимкента на берегу реки Бадам. Здесь имеется холм, известный под названием «Альван-Кенд». Этот холм, посещенный г. Остроумовым еще в 1888 году, имеет более 3-х саж. вышины при 25 саж. длины; но можно предположить, что от холма осталась в настоящее время (т.е. в 1893 г.) половина прежней его величины. При раскопках обнаружено было множество черепков, обломки больших глиняных кувшинов, употребляемых и в настоящее время туземцами, но глазированных с внутренней стороны.

Раскопка Чимкентского холма Альван-Кенд не дала никаких положительных результатов для каких-либо выводов относительно цели таких сооружений. Раскопка холма не доведена до конца.

По сообщению М. А. Кирхгофа (см. Протоколы и сообщения членов Туркестанского кружка за 1906/7 г., стр. 58-59), следы хищнических раскопок кургана видны к северу от железнодорожной станции Биш-арык, по ущелью Ак-уюк, примерно около 2-х верст от входа речки в ущелье.

О курганах Чимкентского уезда и главным образом о холме Караул-типя, на вершине которого г. Барониным был найден клад, только что упомянутый г. Остроумовым, имеются сведения в «Известиях Казанского университета. Т. XI, вып. 4. Сообщение это гласит следующее: «В мае текущего года на крестьянском полевом наделе был отыскан клад. Надо заметить, что на левом берегу р. Арыс, верст на 25 выше развалин древнего Отрара, лежавшего по правую сторону той же Арыси, имеются следы какого-то загадочного сооружения. Прежде всего на наделе мамаевцев имеется два высоких насыпных

кургана. От одного из них под острым углом расходятся две прямые линии маленьких курганчиков, как бы обозначающих следы древней стены. Линия курганов, идущих параллельно Арыси, тянется версты на 8, а затем теряется среди массы курганчиков, занявших громадное пространство перед другим насыпным курганом, высота которого достигает сажен 15. Этот последний окружен громадным валом или, быть может, это следы магистрального арыка. Во время межевых работ землемер Баронин, устанавливая межевой знак на первом кургане, приказал рабочим рыть яму. И вот после нескольких взмахов кетменем работавшие услышали характерный звук разбиваемого глиняного сосуда. Работа повелась осторожнее, и вскоре был открыт глиняный горшок, покрытый металлическим кружком. В сосуде оказалось: 1800 серебряных и свыше 4000 медных монет, несколько зерен жемчуга, куски сердолика, две или три маленьких проткнутых морских раковины, бронзовое стремя, 2 серебряных браслета и иных разных мелких украшений.

На другом кургане, при таких же обстоятельствах был найден большой круглый стол из обож-

женной глины, а под ним ручная мельница, стол стоял на низеньких ножках, и на нем видны следы украшений; некоторые из них имеют крестообразную форму.

Находка, судя по уверению одного грамотного киргиза, прочитавшего надпись на монете, найденной там же, должна быть отнесена к эпохе султана Барура одного из тимуридов».

Раскопки кургана около Мерке. В Протоколах Туркестанского кружка за 1898 г. №3, стр. 129-131 мы находим сообщение И. Аничкова о раскопках одного кургана около Мерке. Могила (видимо, курган) представляла из себя грудку камней. Раскопана она была киргизами. Со слов старика Асим-тюря, могила была расположена на летовках киргизов Карагистанской волости, в горной долине р. Карагистан, на Ак-тасе (Александровский хребет) на высоте человеческого роста были найдены кости, уже истлевшие и рассыпавшиеся. При них оказались разные вещи: металлические части седельного прибора, наконечники стрел, серебряная чаша и пр. Здесь автор этого сообщения намекает на погребение человека с лошадыю.

СВЕДЕНИЯ О ГЛИНЯНЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ УРНАХ

В Протоколах и сообщениях членов Туркестанского кружка любителей археологии за одиннадцатый год его деятельности помещена статья Н.П. Остроумова о глиняных погребальных урнах. Автор статьи, пересчитывая места нахождения глиняных погребальных урн в окрестностях Ташкента, говорит о сходстве таких находок с Самаркандскими урнами¹.

«В настоящее время, пишет Н. П. Остроумов, в Ташкентском музее хранится 11 глиняных костехранилищ, найденных в разное время в окрестностях Ташкента от 12-го экземпляра имеется большой обломок, а от 13-го обломок продольной стенки с рельефного на ней фигурой богатыря, держащего в одной руке палицу.

¹ В Туркестанском Курьере от 19 декабря 1908 г. находится заметка относит, доклада члена Туркестанского кружка любителей археологии г. Калмыкова о глиняных оссуариях, найд. В.Н. Кастальским близ Самарканда. Член общ. Калмыков отнес найденный оссуарий к IV–VII векам после Р. Х. Из рисунков, выгравированных на крышке гробика, докладчик вывел заключение, что гробики принадлежат племени, поклонявшемуся мифическому растению «Гаома» или «Сома». О культе «Гаома» упоминается в «Зенд-Авесте».

Первая глиняная погребальная урна была найдена в 1886 г. на участке земли, отставного рядового Ваулина, близ бывшей почтовой ст. Ниязбаш, в 22 вер. от Ташкента, по дороге в Самарканд.

После того, на бывшей земле Н.М. Никифорова, в 2-х вер. от Ташкента, по верхней дороге в с. Никольское, близ холма «Ал-тын-Типя» рабочими г. Никифорова проводившими арык, был обнаружен также в земле целый ряд глиняных костехранилищ.

Третья по времени подобная находка была обнаружена в 1889 г., в загородном саду покойного члена кружка ген.-м. Джурабека, на р. Карасу, в 2-х вер. от Ташкента, по дороге Куйлюк.

Во время устройства Александровского сквера близ зимнего театра в Ташкенте был обнаружен глиняный гроб с человеческими костями.

В 1896 г. в верстах шести от Ташкента, по старому почтовому тракту на Самарканд, на дворе сарта Рахматуллы Латыфбаева обнаружено было под землею 5 глиняных костехранилищ, наполненных

Каменные погребальные урны.

человеческими костями и прикрытых выпуклыми глиняными крышками».

В 1897 г. в присутствии Н.П. Остроумова и двух членов кружка, на усадьбе ташкентского сарта Акбар-Хана (граничащей с садом г. Касьянова, на границе русского города в сторону Самарканда) были извлечены из-под земли с глубины до 2-х арш. два глиняных костехранилища с крышками, наполненными человеческими костями, пересыпанными сухой землей.

В заседании членов кружка, происходившем 12 ноября 1904 г., член кружка Мирза-Абдулла Иса-Мухаммедов пожертвовал в музей кружка два костехранилища, найденных киргизами в долине р. Ангрена.

В этом же 1904 г. член кружка Каллаур письмом сообщил Н.П. Остроумову, что в городе Аулиеата при выемке земли были найдены один глиняный гроб и корчаги около него с человеческими костями. Местонахождение этого гроба в самом городе около церковной площади Николаевской военной церкви с одной стороны и хлебного базара с другой.

СВЕДЕНИЯ О КАМЕННЫХ БАБАХ

В «Проколах Туркестанского кружка любителей археологии» за 1897 г., №1, помещена очень интересная статья г. Каллаура. Известно, что первый в Туркестане В.А. Каллаур открыл каменные бабы. Первая баба была найдена вблизи Мерке на Кургане (сопке) Сим-тюбе, при отводе земли в надел русск. селения Мерке¹. Вторая каменная баба найдена была в 1889 г. в горах Каратау на Кок-тале, на границе с Чимкентским уездом. Еще несколько баб найдены были г. Каллауром в 1893 г. на Джаланаше против Мерке, в предгорьях Александровского хребта, в 1896 г., на левом берегу р. Урмарала, выше дороги в селение Дмитриевское; наконец им же в сентябре 1897 года в долине Сандыка, на Чимбулаке, Джай-Санды-булаке и в 10 вер. от г. Аулиеаты, близ Джиты-тюбе на северной оконечности Александровского хребта.

Каменные бабы были еще найдены в предгорьях Александровского хребта членом кружка И.В. Аничковым в 1896 г. Все эти бабы сделаны

¹ Эта каменная баба хранится в музее Кружка в Ташкенте (см. таб. XIV, рис. 1-7).

из каменных горных пород; некоторые имеют заостренную голову, напоминающую собою высокую шапку или шлем, или тиару, у других баб голова закруглена. На животе у всех более или менее заметная чаша, которая держится в руках. Большинство баб стояли на курганах по одной, по 2 и даже по 3 бабы.

В эту поездку г. Каллаур видел каменные бабы: 1) в селении Николаевском; 2) в селении Карабалтах – две бабы.

В 1898 году г. В.Каллауром были найдены две каменные бабы около одного кургана на Таш-бастау, верстах в 60 от города Аулиеата, около зимовки киргиза №6 аула, Тас-Тюбинской волости, Чеченкара Джангельдина.

Еще каменные бабы были им найдены по реке Кок-талу, в местности Гыш-кунур, у одного из разрытых киргизами курганов. Каменная баба изображала мужчину. По типу отличается от баб, найденных им же в верховьях р. Таласа; две каменных бабы на Биш-таше, две на Урмоле, в селении Романовке, одна по Таласу, ниже селения Михайловского.

Рис. 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7. Каменные бабы Сыр-Дарьинской области, хранятся в Ташкентском музее

Наконец, киргизы сообщили г. Каллауру, что в верховьях р. Бадама имеются две каменные бабы, одна взрослого человека, а другая мальчика.

В 1897 году г. Каллаур предпринял археологическую поездку по Аулиеатинскому уезду. В ущелье Боккаир в горах Алатау, не доезжая шагов 30 до мазара Актайляка, с правой стороны ущелья на небольшом кургане г. Каллаур нашел каменную бабу с изображением, обращенным на запад. Эта баба была им взята и помещена в сад при доме уездного начальника.

В 1901 году В. Колосовским была найдена каменная баба в урочище Усук-тас в восточной части Каратавских гор. В тех же горах в ур. Как-тал еще в 1889 г. была найдена подобная баба В.А. Каллауром (см. выше).

В 1904 г. В. Каллаур видел, по дороге от селения Высокого (Чакпак) в селение Грозное, влево, на Чет-

булак, около зимовки Чирчикбая Нарбушина небольшой курган с каменной бабой из красного камня (см. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка любителей археологии за 1904 г., стр. 55).

По определению г. Аничкова, район распространения каменных баб, в горах и предгорьях Александровского хребта и долине Сусамыра, очень значителен; границею нахождения каменных баб к западу он считает сел. Марке, далее которого к Ахыр-ташу и низовьям Таласа каменные бабы не встречаются.

В своем сообщении автор статьи высказывает любопытную мысль о так назыв. *Кульп-тасах*, а именно, что последние составляют форму переживания прежнего изображения человека, встречаемого в киргизских степях. (См. статью Мустафина в Протоколе Туркестанского кружка от 11 декабря 1897–1899 гг.)

КАМНИ С НАДПИСЯМИ

АУЛИЕАТИНСКИЙ УЕЗД

В 1897 году В.Каллаур предпринял археологическую поездку по Аулиеатинскому уезду и в частности в горную долину р. Таласа. В ущелье Терек-Сай г. Каллауром были найдены камни с надписями, по мнению В. Каллаура, уйгурскими. Четыре снимка с надписей были им сделаны.

Вблизи ущелья Кулан-Сай г. Каллаур осмотрел камень Чи-имташ с надписью, напоминающей ему уйгурские письмена.

В 1898 г. Каллаур ездил на уроч. Аиртам-Ой осмотреть камень с орхонской надписью, с которого был сделан снимок. Здесь же еще были найдены другие камни с орхонскими же надписями. (См. Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Т. XI.)

Боролдайские письмена. В Туркестанских Ведомостях от 4 сентября 1905 г. №130 была помещена статья П.Комарова, перепеч. в приложении к Протоколу Туркестанского кружка любителей археологии за 1905 «О Боролдайских письменах». Автор статьи

сообщает, что «Несколько выше устья речки Теректы, впадающей в реку Боролда слева, на вершине водораздела между левыми притоками того Боролдая, Кара-тасты-булаком и Кизыл-Булаком, оказалась гряда скал, а на них надписи и рисунки¹. То и другое киргизы приписывают калмыкам.

По мнению г. Комарова, в этих начертаниях нет ничего калмыцкого. На камнях, вздымающихся гребнем по направлению от берегов реки Боролдай к громаде Улькон-Туры, высечены изображения животных: лошадей, архаров (*Ovis argali*), оленей (*Cervus tarandus* или *elaphus*), гончих собак, волков и людей. Между прочим изображены заседланные лошади и всадники с луками в руках, преследующие горных баранов, которым путь пригражден собакой. Некоторые рисунки выполнены весьма хорошо. Кроме рисунков на камнях выбиты какие-то знаки, частью похожие на орхонские письмена или на тамги киргизов, частью напоминающие те надписи на несторианских надгробных памятниках, как-кие приведены (в снимках) в Протоколе Туркестан-

¹ Боролдайская волость Чимкентского уезда.

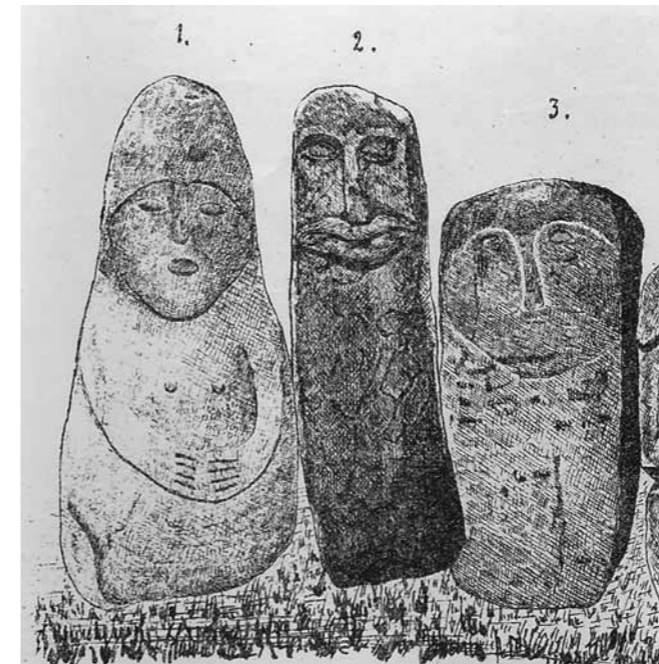

Рис. 1. Каменная баба Семиреченской области срисована с фотографии Пантусова, хранится в г. Верном
Рис. 2-3. Каменные бабы Семиреченской области срисована с фотографии Пантусова, хранятся в частном доме в г. Сергиополе

Камни с изображениями животных, а также с какими-то неопределенными рисунками и чертами вроде надписей были найдены топографом М.А. Кирхгофом к северу от г. Туркестана. Сведения об этих находках напечатаны в Прот. и сообщениях членов Туркестанского кружка любителей археологии. 1906/7 г., стр. 57-60. Находясь на топографических работах к северу от железнодорожной станции Биш-арык, г. М.А. Кирхгоф осмотрел несколько камней с изображениями. Рисунок выбит на черном и блестящем, как бы покрытом маслом, слое скалы, находящейся в 2-х верстах от впадения в речку Карн-джарык маленького ручья, пересыхающего и не имеющего названия.

Изображение состоит из грубого начертания фигур различных животных.

Такое же изображение, но состоящее всего из двух или трех фигур, находится в среднем течении речки Биш-арыка³.

Такие же изображения животных и такие же рисунки вроде надписей встречаются в середине долины Биш-арык, к северо-востоку от мельницы Бура, немного севернее кладбища Абзел-баб, на горке, резко выдающейся и легко могущей быть замеченной. Высечены они также на черных, блестящих, как бы вороненых поверхностях камней.

ского кружка любителей археологии №2, на стр. 61. Рисунки частью сходны с рисунками Саймалытас, снимки с которых даны в том же издании в приложении к статьям Н. Г. Хлудова и И. Т. Пославского¹, а также к сочинению В. В. Бартольда² с камнями нарынских и исык-кульских» (см. таб. V, рис. 1).

¹ См. Протокол заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии, год 7-й, протокол №2 стр. 40-48, и год 8-й, стр. 75-83.

² Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893/4 г. Таблица XIII, рис. 1-3.

³ В этой местности г. Кирхгофом были найдены каменные наколенники стрел.

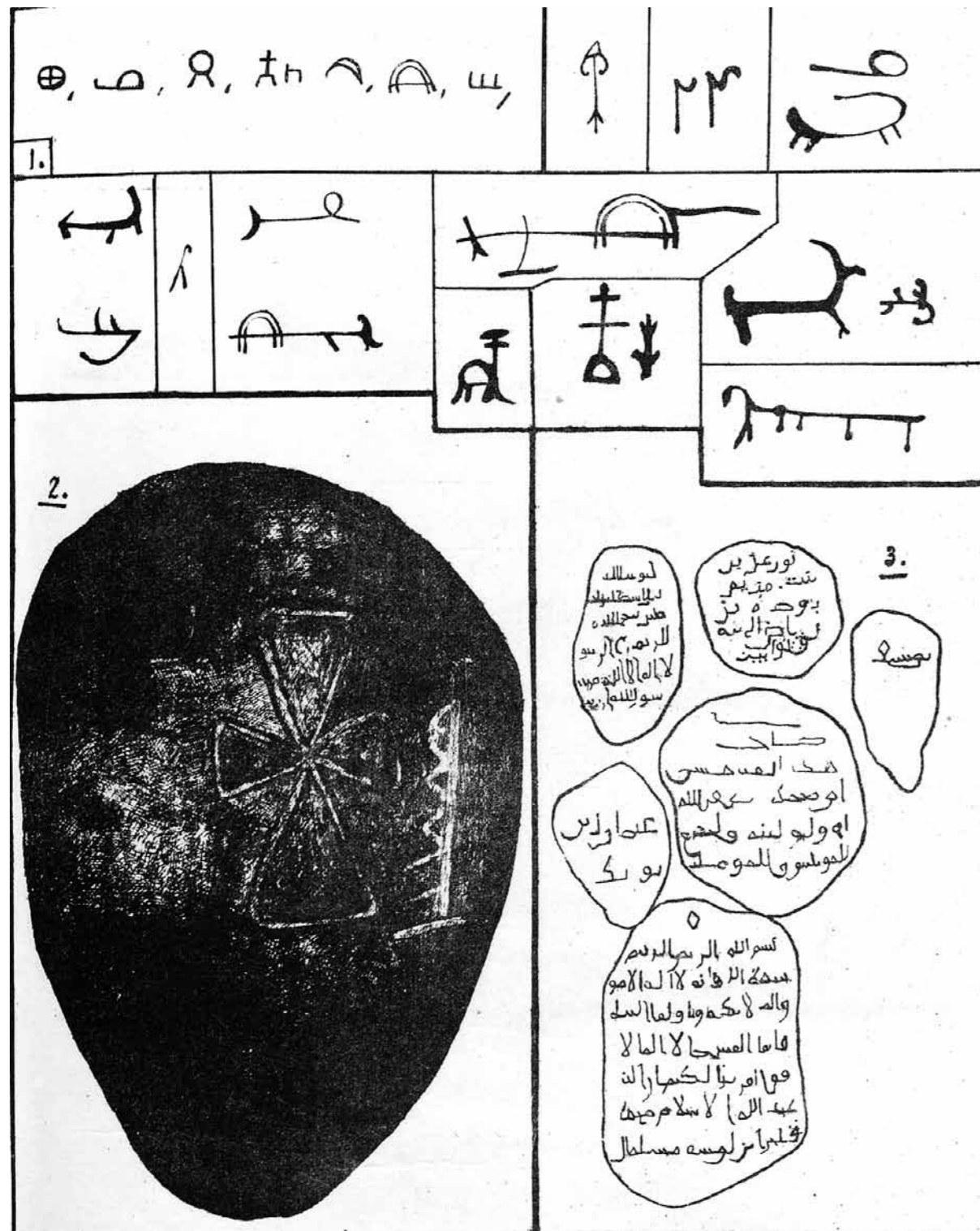

Рис. 1. Боролдайские письмена в Аулиеатинском уезде Сыр-Дарьинской области

Рис. 2. Христианско-Несторианский надгробный памятник близ г. Токмака в Семиреченской области

Рис. 3. Древние мусульманские надгробные памятники с письменами близ озера Исык-Куля в Семиреченской области

СВЕДЕНИЯ О ПЕЩЕРАХ

ТАШКЕНТСКИЙ УЕЗД

На берегу реки Угама, в 25 верстах от кишлака Хумсана, находится интересная в археологическом и геологическом отношении пещера, которая имеет весьма важное значение в фантазии туземного населения¹. Говорят, что коридоры пещеры ведут прямо в Ташкент; что в пещере зарыты огромные сокровища, спрятанные там каким-то племенем, и что теперь живут там чудовища, выходящие ночью на охоту в горы. Один путешественник, посетивший пещеру в сопровождении проводника, рассказывает следующее: «Вход в пещеру образует род ворот, в высоту человека, так что мы могли пройти очень удобно. По вступлении в пещеру нас тотчас охватила непроницаемая тьма, воздух был сырой и душливый. Сверху стекала вода, и ритмические звуки падающих капель однообразно прерывали мертвенную тишину, царящую в пещере. Мы зажгли принесенные свечи, тьма стала мало-помалу рассеиваться, и нашим взорам представился строго

¹ Перев. из St.-Pet. Zet. 9 марта 1902 г. №68.

правильный купол, плоскость которого в разрезе равнялась приблизительно 60 арш. Высота этого купола, под которым через отверстие можно было заметить еще второй, достигала 15–18 арш. Стены сделаны из красивого красного камня, напоминающего мрамор, но разнящегося от него своей структурой. Мокрые от сырости пещеры стены отражают пламя свечей и придают помещению фантастический характер. Прямо перед входом заметно другое отверстие приблизительно такой же величины. Мы вошли туда и попали в длинный, сырой и темный коридор, с верху которого свешивались кристаллические ледяные сосульки, с которых медленно капала вода и образовывала на полу конические возвышения острием вверх. Ледяные стены коридора также отразили свет наших свечей и засверкали всеми цветами радуги. Коридор мало-помалу поднимался и закончился круглым отверстием, пол которого был покрыт гладким льдом, так что прежде чем добраться туда почти ползком, мы должны были прорубить во льду ступени захваченными с собою маленькими топорами. Отсюда мы попали в низкий

и узкий коридор; спокойно горевшие до сих пор свечи начали трещать и по временам гасли. Проводник киргиз объяснил, что этот коридор образует начало подземного пути, ведущего в Ташкент, и отказался идти дальше на том основании, что дальнейшая дорога в высшей степени опасна. Мы должны были вернуться, так как наши свечи наполовину сгорели, и дальнейшее проникновение представлялось рискованным без особых мер предосторожности. На полу малого коридора мы наткнулись на кучу костей, по-видимому, по большей части овечьих. Как эти кости сюда попали, сказать трудно; проводник, естественно, утверждает, что они отчасти происходят от таинственных чудовищ, живущих в пещере, отчасти от гнездившихся когда здесь разбойников. Во всяком случае пещера представлял благодарный предмет исследований для археологов и геологов.

АУЛИЕАТИНСКИЙ УЕЗД

Пещера в ущ. Сугуты. В «Известиях Императорского Русского географического общества», Т. XXI за 1885 г., вып. 3. «Д.Л. Иванов дает некоторые сведения о пещерах Туркестанского края. Из всех посещенных г. Ивановым пещер одна только в археологическом отношении заслуживает внимания: это пещера в ущелье Сугуты на сев. склоне Александровской цепи, в одном переходе от г. Аулиеата. В ней г. Иванов встретил высеченные тамги, видимо, «калмыцкого или монгольского типа».

ЧИМКЕНТСКИЙ УЕЗД

Боролдайская пещера. В своей статье «О Боролдайских письменах» П.Комарова (см. Туркестанские Ведомости от 4 сентября 1905 г. №130) автор статьи приводит следующее сведение: «Другая

достопримечательность этого места – таинственная пещера с деревянной лестницей и с металлическим котлом (как рассказывают, по крайней мере, киргизы), находится на восточном склоне Улькон-Туры, на стороне, обращенной к реке Тутты-Узень, тоже вливающейся слева в Борол дай. Пробраться в эту пещеру, говорят, можно только со стороны плоскогорья Джайляуша, на верховьях Кутур-гана, Сарыбулака, Караунгура и Каирчакты. Проникнуть в пещеру г-ну Комарову не удалось, спуститься туда можно только на веревках».

Становище каменного века. Найденный киргизами на острове Николая на Аральском море кремневый наконечник стрелы¹ дает основание предположить, что здесь некогда существовало становище каменного века. Впрочем, находки каменных орудий в пределах Сыр-Дарьинской области уже были сообщены членами Туркестанского кружка любителей археологии за 1906/7 г.; так, например, на стр. 57 упоминается о двух небольших каменных орудиях, найденных М.А. Кирхгофом на поверхности земли, между галькою русла речки Биш-арык к северу от г. Туркестана.

В №180 Туркестанских Ведомостей А.И. Симонов упоминает о каменном наконечнике копья, найденном капитаном Тум-ботиным во время его охоты в горах около Туркестана.

Каменные наконечники стрел еще были найдены киргизами в горах Кара-тау; известно, что А.И. Смирнов упоминает, что видел четыре каменных наконечника для стрел, которые одна киргизка Казалинского уезда носила на себе в виде амулетов. По словам этой женщины, стрелы были найдены лет 50 назад ее отцом при случайном разрытии какой-то могилы за Джулеком, следовательно, вблизи гор Кара-тау.

¹ См. Протокол и сообщение членов Туркестанского кружка любителей археологии за 1906/7 г., стр. 57 – (этот кремневый наконечник стрелы хранится у П.С. Назарова).

РАЗВАЛИНЫ, КИРГИЗСКИЕ СВЯТЫНИ, ПРЕДАНИЯ И ПР. ПАМЯТНИКИ СЫР-ДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Следы древних городов по Сыр-Дарье. На заседании Туркестанского кружка любителей археологии 27 марта 1900 г. Н.П. Остроумовым были прочитаны выдержки из статьи Н.В. Руднева «Заброшенный уголок» (Туркестанские Ведомости, №15, 16 и 17), в которых упоминается о древних городах: *Оксус, Кости, Узун-ата, Сют-кент, Байры-кум, Ичкиле, Джар-тюбе, Рабат, Кажан-ата, Артык-ата и Разды-ата*. Остатки этих городов находятся в пределах нынешнего Туркестанского участка и Перовского уезда. Выдержки статьи г. Руднева правлением Кружка напечатаны в вышеупомянутых Протоколах стр. 57–62. Я здесь вкратце приведу описание этих развалин.

«Вблизи столицы Туркестанского края г. Ташкента есть почти забытый уголок, который при тщательном исследовании знающими людьми может доставить много интересных и полезных сведений. Я имею в виду часть Джизакского уезда и Чимкентский уезд с его Туркестанским участком, захватывающие

окрестности р. Сыр-Дарьи и именно ее левый берег, по которому я проехал в прошлом году от развалин бывшего укрепления Чардара (60–70 вер. ниже селения Чиназ) и до переправы Уч-Каюк (вблизи границы Туркестанского участка с Перовским уездом).

Раньше всего бросаются здесь в глаза развалины бывшего укрепления «Чардара», расположенные на левом берегу р. Сыр-Дарьи, вблизи большого озера «Сасык-Куль». Это укрепление, отстоящее на две версты от нынешней реки, не особенно давно служило передовым фортом для защиты г. Ташкента с его сартовским населением от нападений со стороны враждебной Бухары.

Степная полоса, прилегающая к присырдарьинским тугаям на протяжении почти 350 верст от развал, бывш. укр. Чардара и до переправы Уч-Каюк, была вместилищем обширной и богатой культуры: еще донныне существуют развалины разбросанных по ней древних городов, укреплений, поселков и це-

лая сеть старых арыков... От уроч. Кеты (приблизительно в 30 вер. ниже уроч. Чардара) и до границы Туркестанского участка с Перовским уездом, на неравном друг от друга расстоянии, были расположены *одинадцать* древних городов. За исключением г. *Оксуса* (приблизительно в 45 в. выше переправы Уч-Каюк, ввиду переправы Ичке-Ульмес, лежащей на дороге в г. Туркестан), почему-то удержавшего свое древнее название, все города переименованы на туземный язык, с преданием полному забвению их прежних названий, следующим образом: *Кеты, Узун-ата, Сют-кент, Байракум, Ичкеге, Ожар-тюбе, Рабат, Кажан-ата, Артык-ата и Разды-ата*. Древние города со времени их запустения и до сих пор помимо атмосферных влияний особенно много терпели изменений от разливов капризной и непостоянной Сыр-Дарьи, а также от песчаных наносов. Весьма возможно, что еще большее количество древ. городов погребено под передвигающимися Кызыл-Кумами, или же смыто волнами реки, или же обратилось в дно прибрежных озер...

Из развалин одинадцати древних городов сравнительно с другими хорошо сохранились развалины Сют-Кента, превосходящего каждый из остальных размерами занимаемой площади (город расположен в 2 вер. выше озера Кара-Куль).

Развалины Сют-Кента. Город Сют-Кент по описанию того же г. Руднева, имеет форму круга или скорее многоугольника, обведенного стеной, бывшей когда-то очень внушительных размеров. Основание городской стены образует широкий насыпной вал, ^а верхняя часть ее выложена из сырцового кирпича и из комьев глины. Город имел четверо ворот, поставленных с каждой стороны горизонта; лучше всего из них уцелели западные с башенками наверху; около последних сооружена грозная цитадель с башней, обведенная глубоким рвом. Через воро-

та проходили две главные улицы, пересекающиеся под прямым углом в центре города. Центр города теперь представляет возвышение, лежащее на ровном месте; очевидно, что здесь было сосредоточено особенно много построек. От центра города шли правильными радиусами улицы; между ними, внутри окаймлявших их зданий, существуют широкие углубления, быть может, служившие вместилищем садов. За городской стеной видны местами, но очень неясно, остатки подобных же улиц в виде радиусов, только еще большего круга. По главной дороге между городами, при выходе арыков из р. Сыр-Дарьи и на концах главных из них, а также в особенности со стороны Кызыл-Кумов, местами были построены небольшие квадратные укрепления в качестве как бы передовых фортов. Кроме того, кое-где между городами были насыпаны изредка значительные бугры, имевшие, очевидно, назначение служить караульными постами: на последних буграх и в некоторых передовых фортах разбросаны черепки битой посуды...»

ЧИМКЕНТСКИЙ УЕЗД

Развалины гор. Отрара. В Протоколах Туркестанского кружка за 1898 г. №4 напечатана статья «Развалины гор. Отрара», перепечатанная из №37 «Русского Туркестана» за 1898 г. ввиду интереса, представляемого этой статьей для литературного материала о развалинах Отрара, я позволю себе привести ее почти *in extenso*.

«Не так давно нам случилось побывать на развалинах древнего города Отрара, раскинутых недалеко от впадения р. Арыса в Сыр-Дарью. В то время, как основание большинства значительных городов нашего края приписывается обыкновенно созидательной деятельности персов и арабов за период времени

от IX по XIII ст., существование г. Отрара покрыто мраком самой седой старины, так как, если не ошибаемся, о нем говорит еще Птоло-мей, упоминая о Фарабе, заселенном Яксартами. Не имея под рукой каких-либо исторических справок, мы не решаемся говорить о нем более подробно, чтобы можно было хоть сколько-нибудь проследить историю этого некогда цветущего и загадочного городка. Известно только, что полчища Чингизхана овладели Отраром и в 1219 г. подвергли его обычному для них разграблению. Говорят далее, что другой великий опустошитель Средней Азии Тамерлан, возвращаясь с богомолья из Хазрета¹, останавливался каждый раз в Отраре, где и проводил обыкновенно 40 дней самого жаркого времени. В одно из таких паломничеств Тамерлан, простудившись, умер там 17 шабана 807 гиджры, т.е. 18 февраля 1405 года. Весть о смерти грозного завоевателя так сильно подействовала на горожан, что многие из них от страха разбежались в горы.

В настоящее время на ровном пространстве степи еще издали можно видеть громадный одиноко стоящий холм – цитадель прежнего города. При более подробном знакомстве с местностью и внимательном рассматривании небольших холмов, равномерным кольцом охватывающих курган, надо думать, что древний Отрар состоял, как и почти все среднеазиатские города, из крепости, собственно города и обширных предместий, за которыми тянулись еще сады, раскидывающиеся в общем, может быть, более чем на 100 квадратных верст. Со стороны Арыса, в нескольких верстах от цитадели, сохранилось еще древнее кладбище, служащее местом похорон до настоящего времени и расположенное в предместьях отжившего города, с мазаром святого Арстан-Баба²;

¹ Гор. Туркестан.

² Некоторые авторы пишут Арслан-Баба. Прим. И. К.

позднее к гумбазу пристроена мечеть и вырыт неглубокий колодез с прекрасной чистой водой. Тут живут несколько сартов-подвижников, впрочем, со своими семействами. На наш вопрос, обращенный к почетным муллам, о времени разрушения раскинутого вблизи них города, получился весьма нелепый ответ, будто это дело рук Тамерлана.

Некоторые из расположенных кольцеобразно холмов, служивших, вероятно, в городской стене башенными воротами, сохранили еще у туземцев свои названия, свидетельствующие о былом развитии разных промыслов вроде наших кожевенных, кузнечных слобод и т. п. в центре города с наружной стороны громадного крепостного рва в откосе существует небольшое отверстие, почти вертикально спускаясь через которое, можно проникнуть вниз в ясно обозначенный подземный ход. Говорят, что с год тому назад здесь появился какой-то дувана из Мекки, вычитавший в священных книгах, что в данном месте зарыты несметные сокровища. Действительно, он напал на упомянутый ход, жил в нем месяца два, работая ежедневно, и потом снова скрылся. Нашел ли он клад, неизвестно, но кто знает, может быть, невежественный фанатик и унес с собой не одну археологическую находку?

Подземная галерея тянется с немногими разветвлениями на несколько десятков сажен и, постепенно суживаясь и понижаясь, упирается наконец в материк; в некоторых местах свод обрушился и образовал естественные вентиляционные отверстия... Самая крепость, в которую можно проникнуть, взобравшись по довольно крутой тропинке, носит на себе довольно свежие следы дикого разрушения: на неплотно еще слежавшейся почве в изобилии валяются черепки посуды, иногда весьма тонкой отделки, жженный кирпич и цветная глазурь, шлаки и кости... Говорят также, что тут попадает стекло, в

выделке которого, по Иакинфу, был весьма искусен народ юэчжи».

В Туркестанском Ведомости за 1899 г. №94 помещена статья, перепечатанная в Протоколах Туркестанского кружка за 1898–1899 г., стр. 171–174 под заглавием «Догадка о прошлом Отрара». Автор статьи Г.Н. Лыкошин сообщает следующее. Грандиозные развалины обширного древнего города привлекают к себе внимание каждого, кому приходится побывать близ впадения реки Арыса в Сыр-Дарью, в 45 верстах от г. Туркестана и верст 40 от почтового тракта, на высоте станции Акмолла.

Теперь, в 2 верстах от гробницы мусульманского святого Арсланбаба¹, виден большой четырехугольный холм, окруженный со всех сторон сгладившимися от времени валами и рвами; вдали от центрального холма расположены по разным направлениям такой же высоты громадные холмы, известные у туземцев как части города Отрара, а вся местность верст на десять в окружности носит на себе признаки былой культуры. Поверхность земли положительно усыпана черепками глазированной посуды, и в одном из углов рва, окружавшего город, открыты, каким-то туземным искателем кладов, подземные ходы со следами кирпичной кладки. Туземец этот, старик лет 70-ти, жив до сих пор и живет в Туркестане. Среди окрестных киргизов сохранились о его археологической деятельности некоторые воспоминания. По некоторым данным предполагают, что Иртишкан-ишан (прозвище искателя кладов) выходец из Персии. Сначала он поселился в Туркестане, но когда за ним была замечена склонность к одному неблагоприятному пороку², то жители города хлопотали о выдворении ишана. Он перебрался в сел. Чилик, пожил здесь недолго, снова провинил

¹ Некоторые авторы пишут «Арстан-баба». И.К.

² Автор намекает на бачабазство. (Примеч. редакции.)

ся и принужден был вновь переменить место своего жительства. Тут-то ему пришло на мысль устроиться на развалинах Отрара.

Действительно ли ишан вычитал в какой-то древней книге, что в таком-то углу старинного города зарыты несметные сокровища, или это была только уловка и приманка, но по удалении из Чилика Иртишкан-ишан собрал нескольких последователей своего суфийского учения из киргизов, увлек их рассказами о кладах и с их помощью не только вырыл близ Отрара колодезь, но и пробрался в подземные ходы, где сделал довольно значительные раскопки. Года два жил здесь ишан и работал со своими муридами; но клад не давался, а ишан проявил тем временем свои неприличные поползновения среди муридов, и те разбежались, а старик снова перебрался в Туркестан, где его очень не любят и считают плохим мусульманином и чародеем.

...Основание города туземцы приписывали Ною³, а исчезновение его объясняли пожаром при нашествии калмыков.

Один только несомненный факт хорошо сохранился в народной памяти – это кончина великого завоевателя Тимура. Все согласно признают, что Тимур скончался в Отраре на пути в Китай. Факт этот точно установлен в истории, но он ничего не говорит о прошлом Отрара. Когда не имеешь о чем-либо положительных сведений, поневоле приходится прибегать к догадкам, что я и делаю в настоящем случае в надежде, что по поводу моей заметки кто-либо, хотя бы для того, чтобы опровергнуть мои доводы, сообщит имеющиеся у него сведения об интересующем меня древнем культурном центре.

На берегу р. Аму-Дарьи есть селение Фараб, сохранившее свое название со времен основания

³ Сколько городов Туркестана ведут свою ни на чем не основанную генеалогию от этого патриарха!

Бухары¹. При первом амуре Бухары *Абруне* среди жителей вновь основанного города, вследствие непомерной жестокости ими же выбранного правителя, произошли волнения, и дикканы, представители земельной аристократии, среди которых было немало потомков царствовавших родов, а также богатые купцы ушли из этой области в сторону Туркестана и Тараза (около нынешнего Аулиеата), где выстроили город и назвали его Хамукат, потому что великий диккан, бывший во главе переселившихся, назывался Хамук, что на языке бухарцев означает жемчуг, а «кат» значит город. Таким образом название это означало «город Хамука»².

Победитель Аброя Шири-Кишвар, овладев Бухарой, отправил посла в Хамукат, чтобы он уговорил вернуться на родину всех бежавших из Бухары с их семьями. Он написал грамоту, в которой обещал, что все возвратившиеся по его приглашению из Хамуката в Бухару, станут его ближними людьми. Это обещание было вызвано тем, что все богачи и знатные дикканы выселились, а бедные и низшее сословие оставались в Бухаре. После этого бежавшие в Хамукат возвратились на родину...³

В книге «Раузат-уль-абрар», на стр. 292, читаем между прочим: «в 807 году Амир Тимур, повелитель счастливого созвездия, вознамерившись подчинить себе Китай и Хотан, выйдя из Самарканда, скончался (буквально: лицом вниз в яму огня упал) в городе, называемом *Утрат*, который в книгах древних времен был известен под именем *Фараба*».

Вот данные, перейду к догадке. Я допускаю, что Отрар или, как туземцы называют его, Утрат, и был тем убежищем бухарской знати Хамукатон, который

¹ История Бухары, Мухаммада Наршахи. Перевод с персидского Н.Лыкошина. стр. 12.

² История Бухары, Мухаммада Наршахи. Перевод с персидского Н.Лыкошина. Ташкент 1897, стр. 12.

³ История Бухары, стр. 12–13.

упомянут в выше цитированном отрывке «История Бухары». Когда основали город, его назвали Хамукатом по имени основателя его Хамука. Когда вслед за тем, по приглашению Шири-Кишвара, бухарцы возвратились на родину, с ними очевидно, ушел и Хамук, их «великий диккан» и, следовательно, его имя для основанного им города потеряло значение. Далее, название «Фараб» могло быть именем одного из незначительных селений Бухарских, и оставшиеся в Хамукате переселенцы (не все же до одного вернулись в Бухару) могли изменить название города, назвать его именем своего села. Впоследствии город, как и говорят туземцы, подвергся нападению, разграблению и сожжению со стороны кочевников, кто бы они ни были... Отсюда пепелище могло получить название *Утрат* (в этом слове легко слышится «ут» – огонь).

На половине дороги между Отраром и Туркестаном есть еще развалины, известные под названием *Ут-рабат*... Опять слово *ут* в названии бывшего населенного пункта.

Вслед за этой статьей в «Туркестанских Ведомостях» за 1900 г. №3 появилась другая статья по поводу статьи г. Лыкошина, перепечатанная в Протоколах Туркестанского кружка за 1898–1899 гг., стр. 175. Автор этой статьи⁴ В. Бартольд пишет следующее: «В №94 Туркестанских Ведомостей за 1899 г. была напечатана статья г-на Н.Лыкошина, в которой выражалось предположение, что Отрар тождествен с городом Хамукетом, основанным по рассказу историка Нершахи древними Бухарскими переселенцами. Догадка автора, по-видимому, основывается на том, что другое название Отрара, Фараб, тождественно с названием известного, существующего и теперь, селения на берегу Аму-Дарьи...».

⁴ По поводу статьи «Догадка о прошлом Отрара» В.Бартольда.

Хамукет упоминается, однако, еще у географа конца X в. Макдиси, притом не среди городов области Фараб, а среди долины Таласа; известие Макдиси было приведено в моем «Отчете о поездке в Среднюю Азию» (стр. 16). Название Фараб или Бараб у географов X в. носит округ, занимавший пространство по обеим берегам Сыр-Дарьи, к северо-западу от Исфиджаба (Сайрама). О городах этого округа в моем, еще не вышедшем в свет, сочинении «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» (стр. 177-179) приводятся следующие сведения:

«Истахри и Ибн-Хаукаль называют главным городом округа – *Кедер* и помещают его на расстоянии $\frac{1}{2}$ фарсаха от берега Сыр-Дарьи. По Макдиси главный город носил имя округа; он мог выставить до 70000 воинов (?). Кедер, по словам того же географа, был новым городом; устройство в нем минбара (т.е. соборной мечети) вызвало (междоусобные) войны, т.е., очевидно, столкновения между его обитателями и жителями главного города округа. Ввиду таких противоречивых известий трудно решить, соответствовал ли Кедер позднему Фарабу или Отрару (указанные ниже расстояния, по-видимому, заставляют поместить Кедер несколько севернее Отрара). Название *Отрар*, по-видимому, встречается уже у Табари, который называет среди врагов халифа Мамуна царя города Отрар-бенде. Из городов Фараба на левом берегу р. Сыр-Дарьи находились: *Сюткенд*, где были поселены принявшие ислам тюрки из гузов и карлуков, и *Весидж*, небольшое укрепленное селение с соборной мечетью, где жил «сильный эмир», на расстоянии 2-х фарс, от Кедера. Весидж был родиной знаменитого философа Абу Наср-аль-Фараби; крепость существовала еще в XIII веке... От Кедера был один переход до *Шавгара*, большого укрепленного города с обширной волостью с соборной мечетью около базара, еще один небольшой переход

до *Саурана*... За Саураном Макдиси помещает еще небольшой укрепленный город *Турар* и в его волости селение *Зерах*, вследствие чего город иногда носил название *Турар-Зерах*. Несмотря на сходство названий, указанное местоположение не позволяет отождествить его с Отраром».

В качестве крупного торгового города Отрар впервые упоминается в XIII в., в истории Хорезмшаха Мухаммеда и потом в истории похода Чингиз-хана. В период монгольского владычества, Отрар был важнейшим торговым пунктом на пути из *Хорезма в Алмалыг* (Кульджинский край). Вероятно к этому времени и к эпохе Тимура, как заставляют думать найденные до сих пор монеты, относится большая часть видных на поверхности земли развалин города... Во всяком случае название *Отрар*, как показывает известие Табари, относится еще к арийскому периоду в жизни страны, а потому едва ли есть основание сблизать его с тюркским словом от или *ут* (огонь); кроме того, мы при таком сближении не получаем удовлетворительного объяснения второго слога – *рар*.

По поручению вице-председателя Туркестанского кружка люб. арх. Н.П. Остроумова г.г. А.Черкасов и А.К. Кларе осмотрели развалины древнего города Отрара. Отчет о поездке напечатан в Протоколах Туркестанского кружка любителей археологии за 1902/3 г., стр. 70-74.

Проехать к Отрару, пишет А.Черкасов, можно с двух пунктов: со станции «Тимур» или с разъезда на 205 в. От первой до Отрара 13 в. а от второго – 11.

От станции «Тимур», продолжает автор статьи, дорога сначала идет на запад, а затем круто поворачивает на север и идет к цитадели среди массы больших и малых старых оросительных каналов... Вдоль дороги и в стороне от нее виднеются многочисленные бугры, из которых некоторые до-

стигают 6 саж. вышины и имеют собственные названия. В расположении этих бугров замечается, что бугры эти представляют из себя как бы два довольно правильных ряда, идущих почти параллельно по направлению с севера на юг. Начинаясь около г. Туркестана, один ряд бугров проходит западнее Отрара, у которого переходит через р. Арыс и продолжается по левому берегу; второй ряд, начинаясь восточнее Туркестана, проходит восточнее Отрара, по правому берегу Арыси до могилы Искала, где, по-видимому, и второй ряд бугров переходит на левый берег Арыси и параллельно первому ряду направляется на юг.

Бугры первого западного ряда, начиная от Туркестана, носят следующие названия: Джумалак-той-тюбе, Уш-тюбе, Янгыз-тюбе, Утрабат-тюбе, Маслагат, Алтын-тюбе, Арстан-баб, Псякчи; за Арысью: Улькун-тюбе, Мардан, Джетры-тюбе, Берден, Сеткин и Биш-кара-кум. Второй ряд – восточный: Караул, Киссык, Майтюбе, Джамана, Ак, 2-й Ак, Джалпак, Чакчакой, Джеты, Айдарны и за Арысью Каракунгур, 3-й Ак и Ишым.

В этих более или менее правильных рядах нельзя видеть путевые знаки древнего, когда-то великого, пути на Самарканд, которым проходили великие завоеватели? С другой стороны, на некоторых буграх есть следы жилья (битые черепки, кирпичи), и местные жители указывают на них, как на местопребывание мастеров Отрара, чем объясняются и некоторые названия. Так, например, бугор Алтын-тюбе, лежащий в 6 верстах, считают местом монетного двора и казначейства и жительство сборщика податей; Псякчи-тюбе, в 3-х верстах – местом пребывания кузнецов и ножовщиков; Кара-кунчик – местом проживания кожевников; Арслан-баб в 3¹/₂ в. – местом главной мечети в честь местного святого Арстан-Баба и т.д., из остатков древнего

города обращают на себя внимание мечеть Арстан-Баба и цитадель. Все остальное, кроме главных арыков, сравняло время.

Мечеть, находящаяся в 1 версте от цитадели к югу-западу, построена над могилой мусульманского святого Арстан-Баба. Эта мечеть позднейшего происхождения и построена, по словам муллы Нар-Магомета Азиз-Арсланбаева, лет 40 тому назад. Древняя же мечеть, построенная Тамерланом, была разрушена землетрясением.

Мечеть в настоящем своем виде представляет из себя малоинтересное здание; построена она из жженого кирпича, продолговатой формы, плоского, добытого из развалин первой мечети, а быть может и из развалин Отрара, так как на развалинах цитадели и по настоящее время находятся кирпичи такого же размера и обжига. Мечеть имеет два купола обычного киргизского типа – в форме верха юрты, опирающегося на прямоугольник. Портал мечети поддерживается двумя деревянными столбами, высотой около 2-х саж, по-видимому, очень древними. Верх и низ этих столбов, как наиболее защищенные от влияния атмосферы, сохранили свою первоначальную форму и имеют следы резьбы; середина же их выветрилась, много толще концов и обнаруживает оригинальную структуру... Внутри мечеть состоит из двух отделений; в первом, большем – молельня и могилы последователей Арстан-Баба; во второй, меньшей – могила самого святого. Надгробные памятники представляют из себя прямоугольники, покрытые двускатной крышей, сложены из кирпича и оштукатурены ганчем (алебастром). Никаких надписей ни в мечети, ни на памятниках нет. Над входом на вторую половину мечети прибиты печатные гравюры с изображением туфли Магомета и священными изречениями.

Надгробие *Арстан-Баба* такой же формы, как и остальные, покрыто куском белого коленкора и поражает своими размерами: длина его около 2-х саж. Такого роста, по словам шейха, достигал и сам святой, обладавший между прочим и соответствующей росту силой, т. к. знаменитый медный котел, находящийся в настоящее время в мечети Хазрета в Туркестане, а раньше принадлежавший будто бы Арстан-Бабу, был перенесен им на своих собственных плечах из Отрара в Туркестан.

Арстан-Баб родился еще при жизни Магомета и лично хоронил его. От Магомета получил он хурму (финик) и пророчество о рождении Хазрета, которому и должен был передать финик на память о Магомете. Исполнив это поручение, Арстан-Баб умер 900 лет от роду (!) и был похоронен лично самим Хазретом¹.

Все пространство вокруг Отрара изрезано старыми арыками, но в настоящее время в них нет и следа воды. Многие арыки достигают ширины 2-х саж.

Посреди развалин гор. Отрара в северо-восточной части их находится крепость, представляющая из себя пятиугольник неправильной формы и разнообразный профиль. Высота насыпи на юге достигает 6 саж., между тем как на севере имеет в высоту только 4 саж. Крепость эта, очевидно, не глинобитная, а насыпная, что можно видеть в промоине, на восточной части, хотя, конечно, в основе ее и можно предполагать глинобитную кладку, служившую опорой для огромной насыпи.

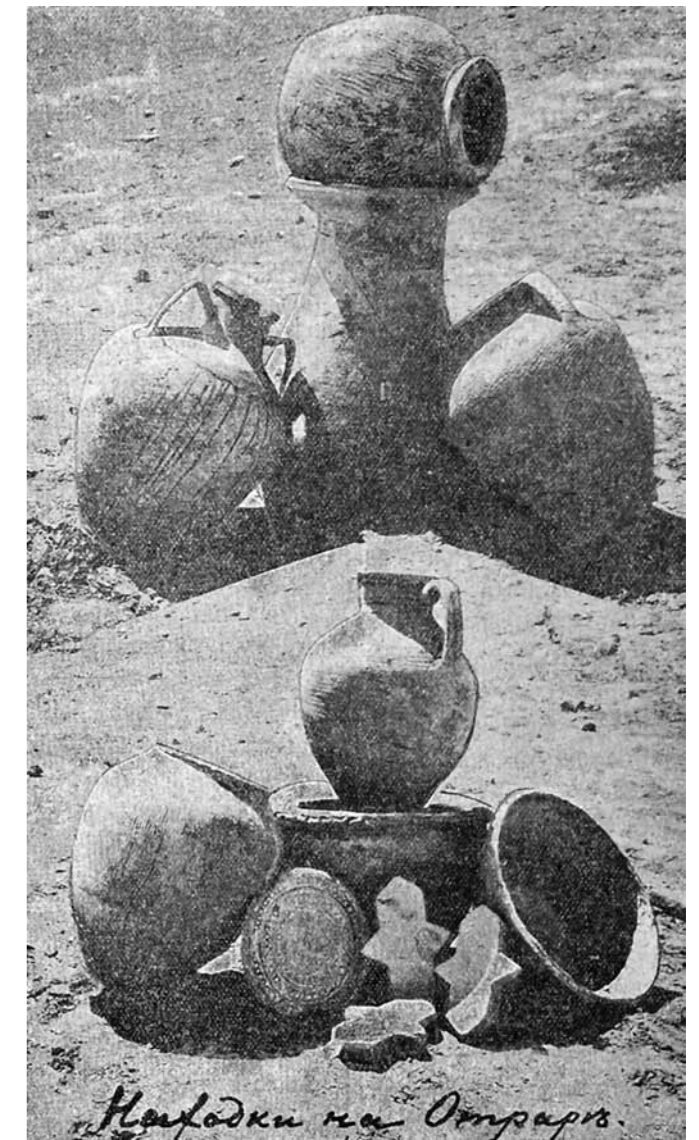
В крепость вели три входа: с юго-восточной, юго-западной и северной сторон, как можно судить по значительным впадинам на поверхности бугра. Эти входы совершенно ясно разделяют крепость на

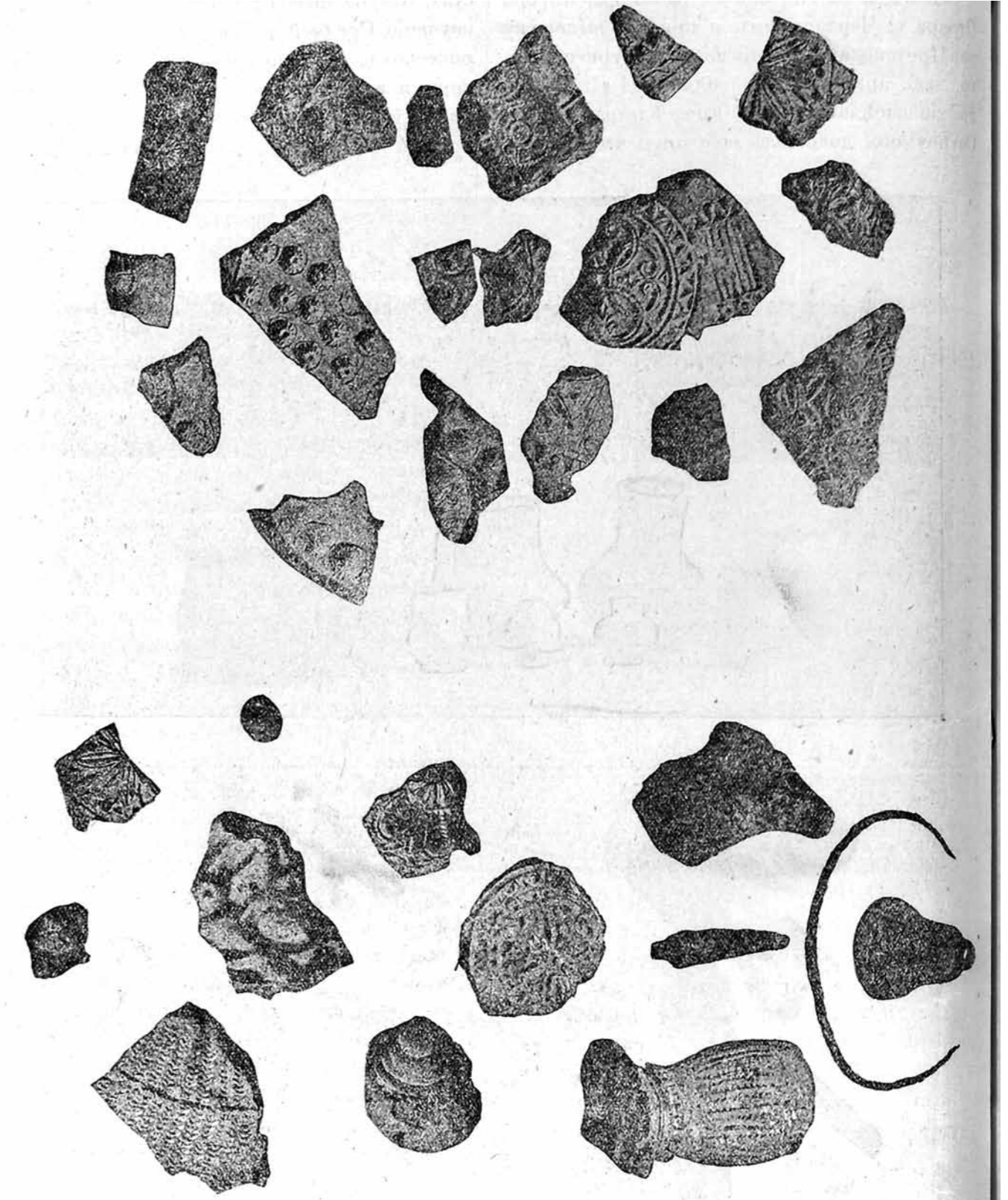
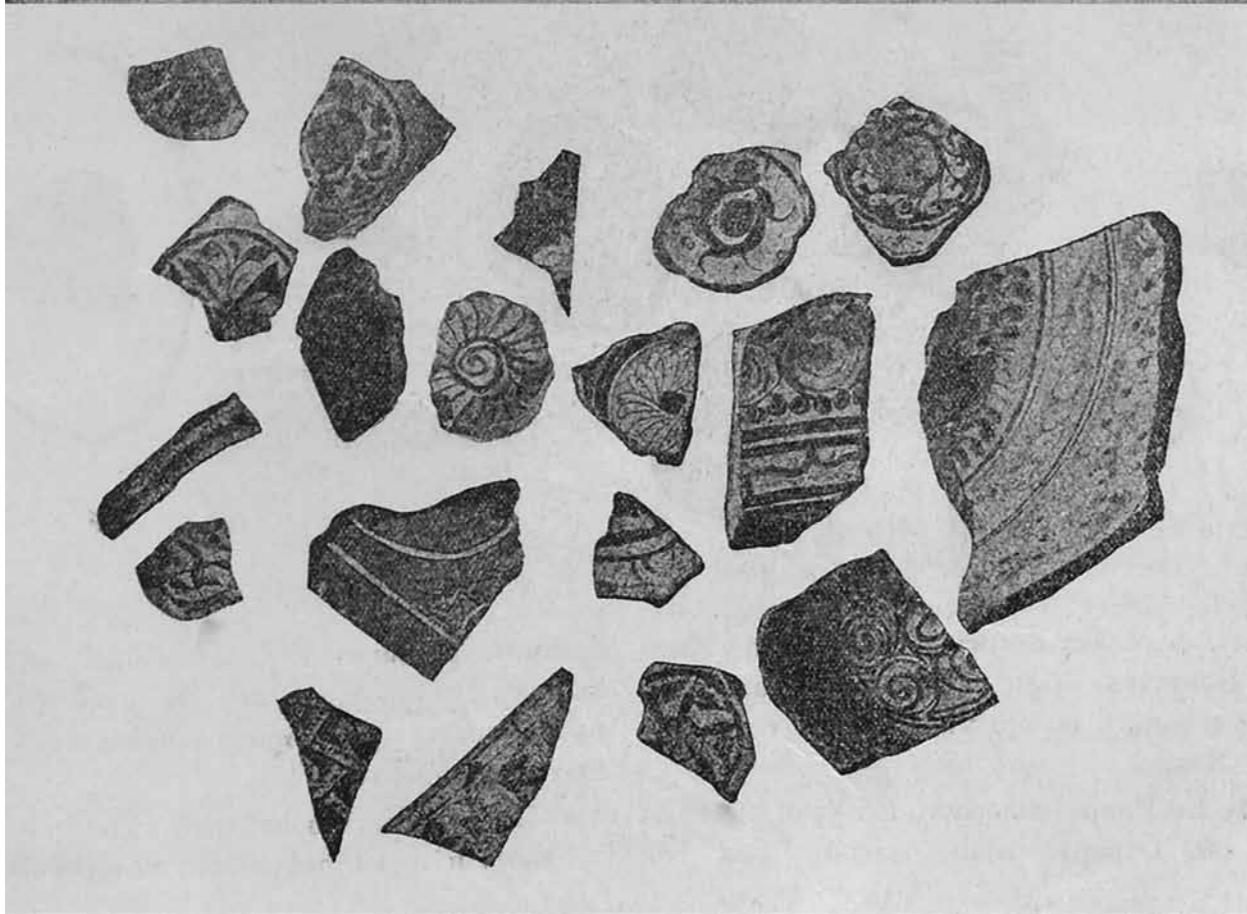
¹ Магомет умер в 632 г. по Р. Хр., а Туркестанский Хазрет в 1166 г. по Р.-Х. Шейх мечети Арстан-Баба, приписывая своему патрону 900 лет, вышел из пределов хронологии.

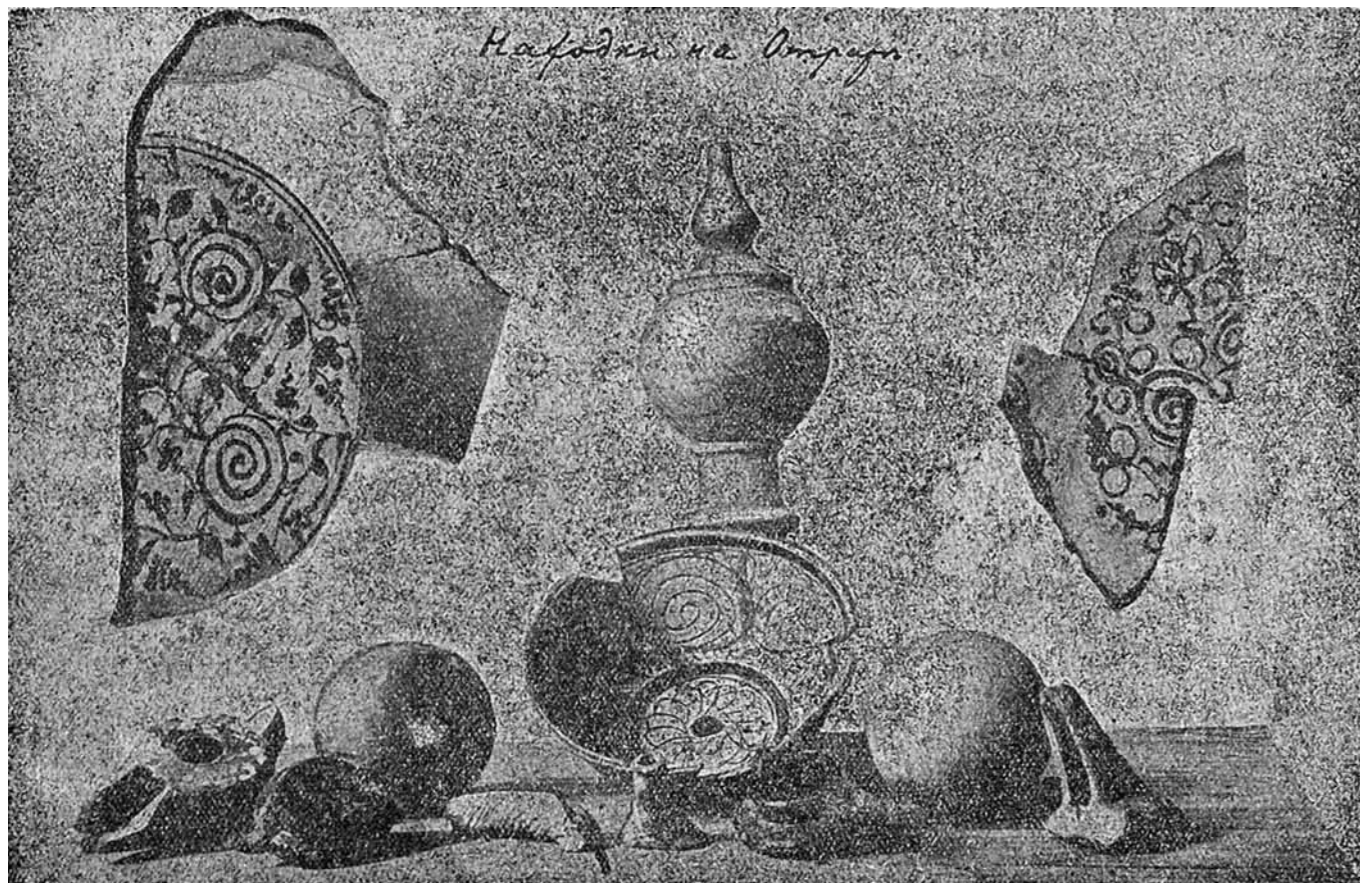
три неравные части. Каждая часть имеет свои характерные особенности, именно.

Юго-западная часть, имеющая вид прямоугольного треугольника, самая возвышенная и, как наружная отлогость бруствера, так и верх ее сплошь покрыты черепками битой глазированной и просто обожженной посуды.

Черепки глазированной посуды попадаются как цветные, так и белые, причем в последнем случае на них имеются довольно изящные рисунки другой окраски. Что представляла из себя посуда ранее, ре-

шить трудно, так как попадаются куски довольно оригинальной формы; на поверхности земли находятся только очень мелкие черепки.

Исходящий угол этой части крепости представляет из себя наивысшую точку всего обнесенного валом пространства. Северозападная часть крепости наименьшая – отделяется от предыдущей и представляет из себя покатость, на поверхности которой тоже встречаются осколки посуды, но в несравненно меньшем количестве.

Восточная часть крепости – самая большая с севера на юг сначала постепенно поднимается, достигает наибольшей точки посредине около площадки и затем влево опускается к углу. Насыпь с этой стороны вследствие господствующих ветров круче всех остальных, в середине же незначительно вда-

лена. Вся поверхность крепости покрыта буграми от развалившихся глинобитных построек.

Вслед за описанием развалин города Отрара г. Черкасовым я приведу выдержку из Протокола заседания членов Туркестанск. кр. люб. арх. от 12 ноября 1904 г.: «По открытии заседания вице-председатель Н.П. Остроумов доложил собранию, что на средства, отпущенные Русским Комитетом для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях (600 руб.) летом настоящего года, в местности древнего Отрара, членами кружка А.К. Кларе и А.А. Черкасовым с разрешения Императорской Археологической Комиссии были произведены раскопки, о результатах которых имеет сообщить А.К. Кларе.

А.К. Кларе изложил исторические сведения об Отраре, какие можно было собрать в русских и иностранных исследованиях по истории и исторической географии среднеазиатского востока, а частью от местных туземцев.

Из данных последней категории, запутанных и недостоверных, интересны предания о губительных для Отрарской культуры наводнениях, а также о нашествии калмыков под предводительством Аляку. Веденные в XVII и XVIII столетиях войны с калмыками являются едва ли не единственным действительно историческим событием, сохранившимся до нас в памяти киргизского народа.

Вторая половина доклада была посвящена описанию работ по раскопкам Отрара. Исследователям удалось напасть на остатки какой-то постройки с хлебопекарными печами и дорожкой из оригинального кирпича крестообразной формы. Также заслуживают внимания массивные (до 12 саж. шириною у основания) стены, служившие, по-видимому, опорой при возведении насыпного холма для цитадели (арк). При чтении этой части доклада, весьма ценной с археологической точки зрения, присутствующим были предъявлены наиболее характерные из добытых во время раскопок предметы: несколько монет и женских украшений, обломки оружия, глиняные сосуды, кусочки обделанной кости и стекла и т. д. Кроме того, была предъявлена найденная на поверхности земли золотая монета, или медальон, с изображением головы в тиаре¹.

Развалины древнего замка Баб-Ата. В Восточной части Каратавских гор, в защищенном месте, на быстрой светлой речке теперь лежит один только остов крепости, бывшей когда-то жилищем знаме-

¹ Отчет о раскопках древнего Отрара гг. Черкасовым и Кларе напечатан в прилож. к Протоколу Туркестанского кружка любителей археологии за 1903–4 гг., стр. 13–48; тут же помещены и рисунки.

нитого араба Схак-Баба². Описание этих развалин напечатано в Протоколе Туркестанского кружка №3 за 1901 г. В. Колосовским. Я приведу здесь часть статьи г. Колосовского, касающуюся описания местности и развалин: «По конфигурации местности город не мог быть велик и скорее представлял из себя укрепленный замок. В настоящее время от него уцелело лишь квадратное возвышение с башней, выступающей к стороне гор. Башня эта сложена из замечательно плотного мелкого сырцового кирпича и своими двумя остроконечными обломками, уныло торчащими к небу, уже в течение многих веков свидетельствует о замечательной прочности арабского зодчества. Внизу высится довольно красивая мечеть, не представляющая, впрочем, никакого интереса в археологическом смысле: она построена по образцу Туркестанской мечети Хазрет-Султана всего восемь лет тому назад, вместо старого вида обыкновенной туземной сакли; от последней едва сохранилось два расколотых столба, вытесанных из цельного камня. Мне показалось, что живущий при мечети шейх считает себя прямым потомком Схак-Баба. Эти монолитные восьмигранные колонны весьма древнего происхождения и формой своей напоминают опоры индийских или ассиро-вавилонских храмов; на гладкой стороне одной из них тщательно высечена полусохранившаяся надпись арабскими буквами: отдельные слова, как будто, имеют смысл, но в общем как-то мало вяжутся между собою (...*ляльми токсан вине Лольмаль*)».

Древняя могила Баб-Ата. Если ты будешь искать могилу *Шах-Исхака*, говорится в одной из «Насаб-нама», переведенной М.С. Андреевым, *то найдешь ее на удивительном месте по имени Талас.* И действительно, в одной из котловин, некогда орошаемых северными стоками Каратавских гор, неда-

² См. Описание могилы Баб-Ата.

леко от давно исчезнувших многолюдных центров Кум-Кента и Сауда-Кента, в известном среди туземцев урочище Баб-Ата находится могила «Схак-Баба» (Исхак-Баб). Гробница Схак-Баба более известна у туземцев под именем Баб-Ата и насчитывает более 1025 лет.

О происхождении упомянутого Баб-Ата я приведу следующие сведения, заимствованные у В. Колосовского и напечатанные в Протоколах Туркестанского кружка за 1901 г. №3.

Али, женатый на Фатьме, дочери Магоммеда, имел от нее потомство, царствовавшее в Шаме, т.е. в Сирии. Схак-Баб, прямой потомок Али в седьмом колене, наследовал царство от своего отца, Абдурахман-Баба.

Во второй половине VIII столетия Схак-Баб, собрав 150 тысяч войска под начальством 360-ти арабских вождей, двинулся вместе с братом своим Абдуджалилем, царствовавшим тогда в Теме-не, на севере. Из Шама он направился на Багдад, Исфаган, Мазандеран, Серахс, Балх, Бухару, Шахриябз, Самарканд, Узгент, Касан и Ош. Покорив двух мугов, управлявших Ферганой, и водворив там ислам, арабы разделились на три части: одни пошли в Кашгар и Яркент, другие по левому берегу Сыра в Джитыкент и Отрар, а третьи, под предводительством самого Схак-Баба, по правому берегу Дарьи в Шаш (Ташкент) и Исфиджаб (Чимкентский район). Оставив в Ташкент имама Бекредин Кафали для утверждения мусульманства среди покоренных жителей, Схак-Баб со всеми остальными силами обрушился на богатый город Сарьям или Сайрам, заключавшей в себе в то время до 160 тысяч домов и 30 тысяч садов. Царствовал там «тарси» Байутдин, вероятно, христианин. На предложение Схак-Баба сдаться и принять ислам он с гордостью отвечал,

что 70 предков его были «тарси», а потому он будет биться до последней капли крови.

После 300-дневной осады Сайрам пал, Байутдин бежал в Суальхан, где Схак-Баб уничтожил последние остатки армии неверных. Направившись после этих побед в Каргалык, Схак-Баб узнал по дороге, что брат его Абдуджалил убит при осаде Ходжента. Тогда он двинул свои победоносные войска к Ходженту, взял город приступом, убил тамошнего царя Утамыша, а жителей заставил принять ислам. Почувствовав затем потребность в душевном отдыхе, Схак-Баб предпринял хадж в Мекку. Оттуда он вернулся в Сайрам, где построил за 30 тысяч тиллей известную мечеть Джужа-быр, по образцу виденной им в Мекке. Утомленный невзгодами боевой жизни, Схак-Баб посвятил остатки ее мирным трудам. Выбрав в Каратавских горах живописную балку, покрытую лесом, он построил себе замок на берегу светлой речки и еще долго царствовал там, мудро управляя вновь покоренными народами. Теперешний шейх могилы Баб-Ата – прямой потомок его в 30-м поколении.

Развалины г. Суда-Кента. Развалины Суда-Кента (Торговый город), как и развалины Кум-Кента, описанные г. В. Колосовским, расположены в восточной части Каратавских гор, верстах в 30 от древнего гор. Кум-Кента на восток. Из описаний г. Колосовского, который их осмотрел в 1901 году, видно, что развалины Суда-Кента несколько величественнее развалин Кум-Кента¹. За высоким и толстым крепостным валом виден широкий ров, наполнявшийся водой из быстрой речки Чавакты (на северном склоне Каратавских гор); за этим рвом сохранились еще признаки отдельной наружной стенки; дальше расстилается обширная территория самого города, вся в настоящее время распаханная

¹ См. ст. В. Колосовского в Протоколе №3 за 1901 год.

и отчасти занятая киргизским кладбищем с двумя гумбезами позднейшего происхождения. Внутри крепости еще обращает на себя внимание четырехугольное возвышение – по-видимому, следы второй внутренней цитадели или обширного дворца местного повелителя. Что поразило г. Колосовского – это полное отсутствие каких-либо предметов на поверхности земли.

Шагов на 600 к западу находятся развалины крепости, гораздо меньшей по размерам. Не так давно, пишет г. Колосовский, это была укрепленная курганча, обнесенная высокой стеной с тремя полуцельевыми 2-саженными башнями. Курганча служила резиденцией кокандского наместника времен мусульманского владычества, предшествующего покорению края русскими. Очевидно, все, что сохранило время от эпохи Схак-Баба, уничтожил пришлый кокандский человек на повседневные нужды своего обихода. При некотором внимании со стороны наблюдателя не трудно заметить, что властный сатрап Ферганы перенес сюда обычаи и потребности своей родины: курганча, видимо, делилась на официальную и женскую половины, с двумя прудами (хауз), вероятно, обсаженными в свое время деревьями, с земляными террасами (супа) и открытыми конюшнями. Тут едва ли найдется место для труда археолога.

Развалины г. Кум-Кента. В восточной части Каратавских гор разбросаны развалины старинной крепости с некогда цветущим городом Кум-Кентом. Сведения об этих развалинах мы находим в Протоколах Туркестанского кружка за 1901 г. (Приложение к Протоколу №3.) Автор статьи г. Колосовский сообщает, что некогда Кум-Кент занимал довольно обширную площадь земли, обнесенную городской стеной. Одна из улиц вела к центру, где над всем царила цитадель; со стен последней открывался широ-

кий кругозор: с одной стороны чернела далекая р. Чу, с другой – причудливо рисовались высокие горы, а с боков бесконечная равнина сливалась с горизонтом. Две груды крупного жженого красного кирпича квадратной формы указывают на места воротных башен; здесь же на полуосыпавшемся откосе видна часть фундамента, из очень крупного, тщательно уложенного, булыжника. Вся поверхность «калы» усеяна черепками цветной посуды, битых корчаг, изразцов и сплавившихся шлаков. Вот все, что сохранилось в настоящее время от разрушительной работы огня пришлых хищников, от беспощадного меча завоевателя и еще более от беспощадного времени. Кости людей и животных, попадающиеся в земле, совершенно желты, а на поверхности замечательной белизны, и в обоих случаях легко расщепляются.

«По словам киргизов, они перекочевали к Каратавским горам в начале прошлого столетия и тогда уже нашли на этих местах две мертвые громады, лежавшие в прахе. Приняли ли эти развалины название городов Кум-Кента и Сауда-Кента от каких-либо других аборигенов, которых они застали еще на месте, или сами, по каким-нибудь признакам обозвали эти памятники древности, – неизвестно. Грозный завоеватель *Тамерлан*, прославившийся своей беспощадной жестокостью, настолько потряс воображение дикого азиата, что все туркестанские разорения, между прочим и *разрушения* цветущих городов *Кум-Кента* и *Сауда-Кента*, *киргизы приписывают его имени*. По их преданиям, уже тысячу лет тому назад это были громадные города, населенные сильным в то время народом – «калмаками» (калмыками). Как жили и управлялись жители этих городов, история не сохранила нам никаких намеков, до сравнительно недавней эпохи халифов, когда потомок Магоммеда, Баб «Схак-Баб» (Исхак-бб),

вторгшись в пределы современного Туркестана, завоевал их, а жителей силой меча, принудил принять ислам. Местность, вероятно, ему понравилась. Тогда, говорят, горы были покрыты непроходимыми лесами. Тенистые рощи со светлой, как утренняя роса, водой и тучные прохладные пастбища с громящимися над головой скалами, изобиловавшими красной дичью, прельстили воображение араба, утомленного однообразием раскаленной пустыни, и он верстах в 35 к югу от многолюдных центров избрал своей резиденцией котловину, защищенную отовсюду горами. Прочарствовав довольно долго, Схак-Баб умер и после смерти был погребен недалеко от своего дворца, оставив потомству «Мазар-Баб-Ата» вместе с памятью священного уважения к своему сподвижничеству».

Древности г. Туркестана. В «Вестнике Императорского Русского географического общества» за 1856 г. на стр. 262 «Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830) с примечаниями Савельева» упоминается, что «Областной город Туркестан, называемый иначе Азрет-Султаном, почитается магометанами священным местом, ибо в нем находится множество памятников и гробниц, заключающих в себе прах святых. Сюда стекаются во множестве соседственные Азиаты для поклонения угодникам, а богатые привозят тела родственников своих, погребсти их вместе с ними».

В Отчете Императорской Археологической Комиссии за 1867 г. имеются сведения о древней мечети г. Туркестана¹. Знаменитая мечеть, пишет П.Лерх, воздвигнута в 1404 г. над могилой святого Ахмеда Яссави. Эта мечеть самая значительная из всей Средней Азии², заключает могилу правнучки Ти-

¹ Отчет П. Лерха о его поездке в Среднюю Азию на французском языке.

² См. еще в Туркестанской Ведомости за 1897 г. №44.

мура, Раб'и-Бигумой, дочь знаменитого Улуг-бега, умершей в 880 г. Гиджры (1475–1476), Абулхайр-Сиондж-Ходжы-хана, умершего в 931 г. Гиджры (1524–1525), могилы его двух сыновей, его правнука и его дочери, членов семьи Кунграта, умерших в первой половине XVI ст. шейхул-исламов Туркестана и киргизских султанов. Надписи с гробниц были сняты г. Лерхом.

Развалины г. Саурана. Развалины гор. Саурана находятся вблизи железнодорожной станции того же имени в 21 верстах от г. Туркестана. Сведения об этих развалинах имеются в Отчете Императорской Археологической комиссии за 1867 г., стр. XXIX³. Еще виднеется, говорит автор статьи П.Лерх, вал значительной крепости, стены которой сложены из глины. Множество бугров разбросаны на севере-западе и на юго-востоке. Крепости привлекали внимание археолога, но за неимением рабочих г. Лерх должен был ограничиться маленькой раскопкой во внутрь ограды. С этой целью он выбрал подножие одной большой башни в 7 саж. высоты. На расстоянии 16 футов от этой башни поднималась другая башня, разрушившаяся в 1867 г. Несмотря на прочность стен, оставшаяся башня не замедлит скоро разрушиться, так как киргизы все более и более содействуют ее разрушению, беря кирпичи для постройки могил на кладбище, расположенном вблизи крепости.

Раскопки обнаружили на одной саж. глубины основание башни. Эти две башни некогда возвышались у входа в медресе, часть фундамента которой еще видна. Недалеко от киргизского кладбища виднеются следы древнего кладбища города с многочисленными надгробными плитами. Сняв наилучше сохранившиеся надписи, г. Лерх отправился на развалины древней крепости, расположенной

³ Ст. П. Лерха, в тексте на французском языке.

в 6 вер. от Саурана и которая называется «Мир» и оттуда поехал в г. Туркестан.

Сауранская башня. Сведения о Сауранской башне еще имеются в труде В.М. Флоринского «Первобытные славяне» Т. 1, стр. 297. Описание башни я привожу здесь в подлиннике.

«Такие башни или столбы (Башня Бураны в Семиреченской обл.), как памятники древних сооружений, встречаются и в других местах. Из них мы укажем на древний город Сауран, находящийся в 50 верстах от Туркестана¹, на Сыр-Дарье. Сохранившаяся Сауранская башня имеет семь сажень вышины. Рядом с нею, на расстоянии 16 футов, стояла другая, обрушившаяся весною 1878 года. При разрытии холма у основания уцелевшей башни оказалось, что до фундамента ее от нынешней поверхности целая сажень. Вид этих башен, взятый с фотографического снимка 1866 г., сделанного г. Приоровым, помещен на виньетке, 63 стр. сочинения г. Пашина: «Туркестанский край в 1866 г. Спб. 1878 г.» В описании г. Пашина сказано, что башни выстроены из обожженного кирпича, имеют вид колонны, аршин 6 в диаметре, с внутреннею, хорошо сложенною винтообразною лестницею до самого верха. На одной из башен шейка украшена, по словам Пашина (стр. 59), голубыми с позолотою изразцами. Для входа в эту постройку существует с одной стороны, на высоте полуторах сажень от основания, небольшое четырехугольное отверстие (узкая дверь), ведущее на винтовую лестницу. Лестница освещается небольшими, проделанными в стенах, четырехугольными окошечками, точно так же, как в Болгарах и на башне Бураны.

Сауранские башни г. Лерх принимает за остатки бывшего мусульманского здания, будто бы построенного в первой половине XVI столетия. Основани-

¹ От Саурана до г. Туркестана только 27 верст.

ем для такого предположения послужило сведение, взятое из тюркского перевода одной персидской рукописи, озаглавленной, «Чудеса происшествий», где говорится о постройке медресе в Собрание, по воле Шейбанида Убейд-уллах-хана. Относились ли цитируемые г. Лерхом сведения именно к описываемым башням, а не к другому какому-нибудь зданию разрушенного города, ясных доказательств в его сочинении не видно. Равным образом не приведено и тех соображений, по которым башни признаются за остатки бывшего здания медресе. Не повторяется ли здесь то же самое голословное предположение, какое высказывалось столько раз по отношению к болгарским столбам; до сих пор почти всеми признаваемых за мусульманские минареты». Г.Флоринский заключает, что тип этих построек и назначение их были те же, что и в Болгарах.

ПЕРОВСКИЙ УЕЗД

Здание Кок-кесене. Сведения о надгробном мавзолее «Кок-кесене» имеются в Протоколах Туркест. Кружка за 1899–1900 гг., стр. 12, ст. В. Каллаура. Этот памятник находится в 5 в. к северу от ст. Тюмень-Арык Перовского уезда и в 8 верстах к югу от Саганака (Сунак-Ата).

По описанию г. Каллаура здание Кок-Кесене сложено из жженого кирпича с уцелевшими орнаментными украшениями синего цвета. Здание приходит в большое разрушение не только от времени, но больше еще от того, что жители из него выбирают кирпичи. Около этого здания заметны холмистые возвышенности с валяющимися кирпичами, заросшие саксаулом. (См. таб. IV, рис. 1.)

В апреле месяце 1900 г. В. Каллаур совместно с участковым приставом Н.С. Масичем вторично ос-

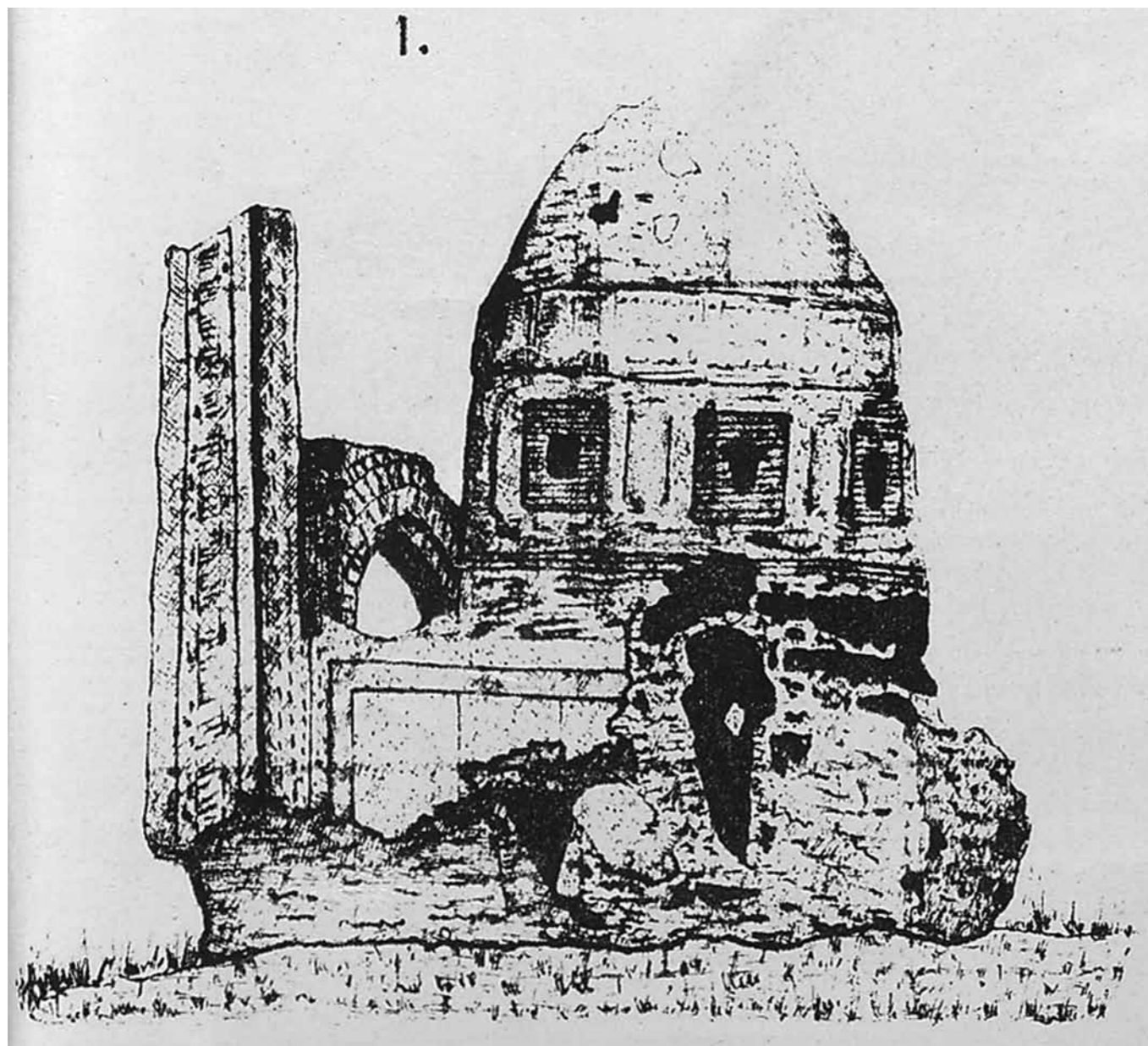

Рис. 1. Здание Кок-Кесене в Перовском уезде Сыр-Дарьинской области

мотрел Кок-Кесене и обратил главным образом внимание на арабскую, по-видимому, надпись, находящуюся внутри купола. Сделать снимок с этой надписи однако не удалось г. Каллауру, который в апреле месяце 1901 г. опять поехал осмотреть это здание совместно с поручиком Лукиным-вым. (См. Протокол Туркестанского кружка, 11 декабря 1901 г.) По опи-

санию В.А. Каллаура в задней части здания имеется склеп, вход в который в полу завален камнем. Над склепом сложена гробница с флагом¹, как это делается на могилах мусульманских святых.

¹ По собранным г. Каллауrom справкам выяснилось, что устройство гробницы с постановкой флага, очистка мавзолея от кирпича и мусора сделана была Саганакским Чиракчи с целью, очевидно, объявления населению об открытии здесь нового святого, которому, вероятно, присвоится имя «Кок-Кесене-Ата».

Из этого осмотра оказалось, что здание это – мавзолей. Рядом с мавзолеем один холм оказался разрытым до горизонта земли. Тут виднелись развалины другого мавзолея. На этот раз часть надписи, находящейся в куполе мавзолея, была снята канцелярским служителем Жайлибаевым. Фотографический снимок этого памятника был сделан А.Я. Уткиным.

Несколько лет спустя А. Диваев, заинтересованный статьей В.А. Каллаура о «Развалинах мавзолея Кок-Кесене», написал следующие сведения, помещенные в приложении к Протоколу Туркестанского Кружка любителей археологии за 1905 стр. 40-42.

«Дело в том, пишет автор статьи, что в одном киргизском предании говорится, что областями Ак-Кесене и Кок-Кесене триста с лишком лет тому назад владели калмыки, представителями которых были некие Уса и Зиренг. Области эти, заселенные калмыками, были расположены ниже устья р. Сыр-Дарьи и ниже Карыкты (Аральского моря), на местностях Сары-Уйчук и Уй-чук. В те времена большинство киргиз, как говорится в предании, находились под владычеством калмыков, а меньшая половина обитала еще ниже, между киргизами Кши-Юз (Малой Орды), которые делились на отделения: Адай, Бурич и Асман-Бузгыл, представителем коих был некий Тайлак-батыр. Затем часть киргизов рода Учакты жили ниже, в Перовском уезде, в горах Улутау и Кши-тау.

Между киргизами Учакты из отделения Ташджурек (каменное сердце) был богатырь по имени Санрык, который приходится со стороны матери племянником означенному выше Тайлак-батыру.

Санрык был еще в цветущем возрасте (ему было всего лишь 35 лет от роду), когда он получил приглашение от дяди своего Тайлака принять участие в

великом совете, на котором потом было решено избавиться от калмыцкого ига путем изгнания их.

Совет состоялся. Тайлак-батыр и Санрык окружили себя храбрыми и достойными людьми и пошли со своими киргизами против калмыков. Война длилась около 3 лет. Наконец калмыки бежали на Блауты-Буланты, понеся полный погром, причем самый блистательный бой одержан киргизами в местности Кара-Сиир. Местность эта и по сие время называется *Калмак-Крылган*, т.е. «гибель калмыков».

Далее в предании повествуется, что весть о Кара-Сиирском поражении калмыков дошла до сведения трех рабов, сыновей трех Алаче (богатырей). После того все киргизы сплотились с ними вместе и решили окончательно изгнать калмыков. И вот война длилась снова 3–4 года, пока калмыки окончательно не были отброшены из Русского Туркестана.

В эту вторую войну калмыки потерпели полный погром при озере Ит-Ичмес, и на Алакульской стороне Ит-Ичмеса, к горам, что на север от Аральского моря. Место последнего пункта боя было названо *Анракай*, т.е. местом стона и рыданий, потому что здесь произошло поголовное истребление калмыков.

Есть также сведения, полученные из киргизских источников, что во время владычества здесь калмыков здания Ак-Кесене уже давно существовали и служили убежищем для караульной стражи, но никому неизвестно, когда и кем были воздвигнуты эти здания и какое они имели первоначальное назначение. Если это действительно мавзолей, как пришел к такому заключению В.А. Каллаур, то кто был погребен под ним?...»

Развалины древнего города Саганак или Сунак. В лето 1907 года, возвращаясь из Ташкента, я познакомился в вагоне с одним военным топографом Туркестанского края г. Нехорошевым. Разговор

случайно коснулся развалин г. Отрара, которые находятся поблизости ст. Тимура, а также и тех многочисленных развалин, которые встречаются в Сыр-Дарьинской области. Мой собеседник посоветовал мне непременно, если я остановлюсь в Чийли¹, поехать посмотреть развалины г. Сунак-Ата или Суганак. И, говоря это, мой собеседник до того увлекся, до того красиво мне расписал этот заброшенный уголок, что я соблазнился перспективой их видеть собственными глазами. Однако, прибавил он, если вы хотите там заняться раскопками, набирайте побольше рабочих и поселитесь в Сунак-Ата на месяца полтора, а то не стоит и начинать. Признаться, эти последние слова довели до крайних пределов моего любопытства, и по приезде в Чийли я в первый же день отправился на развалины бывшего города Суганак или Сунак-Ата. Сведения об этих развалинах мы находим у ориенталиста Лерха, который однако не дал подробного описания и у профессора В.Бартольда. По указаниям Лерха город Сунак-Ата или Суганак был взят в 1219 году Джучи, сыном Чингиз-хана, который разрушил его до основания и поголовно уничтожил население. Несмотря на его разрушение город Суганак служил еще в 1376 году ставкой ханов Белой орды. Еще сведения о развалинах Сунак-Ата имеются в Протоколах Туркестанского кружка (Приложение к протоколу, 1 апреля 1896 г.² и в приложении к протоколу кружка, 17 февраля 1897 г.³).

Трудно себе представить что-нибудь более грустное, чем развалины Суганака. Уже не доезжая по-

¹ Станция Чийли расположена в юго-восточной части Перовского уезда в 120 в. от ст. Перовска и в 146 вер. от ж.д. ст. Туркестана. И. К.

² Исторический обзор Туркестана А.И. Макшеева, стр. 16; Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае, стр. 4–5, 16 Лихошина.

³ Древности на среднем и нижнем течении по р. Сыр-Дарье Е.Т. Смирнова.

падают по дороге многочисленные обломки кирпичей, посуды, обвалившейся стены, мавзолей и пр. Но вот выделяется высокий курган в виде четырехугольника длиной в окружности до 1000 шагов, высотой до 15 шагов. Это бывшая крепость, покрытая ныне вековым саксаулом, как и окружающие развалины. У подножия крепости проведен глубокий ров, который сообщается с арыком и следы которого видны на Ю.-В. стороне крепости. Арык этот, называемый *Тюмень*, некогда своей влагой приносил жителям изобилие и плодородие, в его широком русле растут кусты колючих растений, гребенщика и саксаула. Здесь в самом русле вырыт глубокий колодец, известный всем кочевникам, которые прибывают к нему ежедневно с караванами, чтобы освежиться и немного отдохнуть.

Не лишне здесь, хотя и вкратце, привести описание этой местности из «Туркестанских Ведомостей» от 12 января 1907 г.⁴ «Тюмень берет начало из Сыр-Дарьи на 10 верст выше арыка Чийли и на 2 версты выше существующей ныне железнодорожной водоканалки. Можно предполагать, судя по следам, что магистральный арык имел несколько приемников.

Пересекая железную дорогу в версте от станции, арык дает разветвления и, принимая меридиональное направление, подходит к урочищу Сунак-Ата. На месте пересечения старым арыком железной дороги построен мост 5 сажень.

Нанесенные следы арыков на двухверстную карту ясно указывают, что древний город Сунак-Ата снабжался водой Тюмень-арыка, хотя магистральный канал оставляет Сунак-Ата немного на восток и, бросая несколько ответвления на севере, устремляется к северо-западу. Таким образом, общее направление почти параллельно арыку Чийли».

⁴ Ст. Нехорошева «К переселенческому вопросу в Сыр-Дарьинской области» (Туркестанские Ведомости за 12 января 1907 г.).

Два дня я блуждал среди развалин Сунака, подбирая коллекцию образцов керамики XII–XIII столетий. Местами валялись как попало груды кирпичей, черепки цветной посуды, обломки стеклянных сосудов, кости животных и людей. Внутри крепости виднелись следы бывших улиц и глинобитных построек в самой цитадели. Среди разрушенного здания между разными обломками я нашел несколько медных монет, так сильно окислившись, что разобрать надписи не представлялось возможности. Местный чиракчи подарил мне медную монету с едва заметной арабской надписью. Ярость победителей была такова, что нельзя найти ни одного целого предмета. Все было разрушено, разбито, уничтожено; не было никому и ничему пощады. Одни только мавзолей позднейшей эпохи, которыми усеяна равнина все еще стоят. Иногда встречаются едва заметные сартовские могилы с их надгробными камнями из

одного куска, полуврытые в землю с куфическими арабскими надписями. Но что здесь поражает на этом обширном кладбище, это огромные размеры некоторых надгробных мавзолеев из жженого кирпича. Самый громадный из всех расположен на юг от крепости в версте расстояния и, по уверению местного чиракчи, содержит в себе гробницы потомков святого Алла-Умей Хасамутдина Сахибинхия, более известного под именем Сунак-Ата. Мавзолеем этого последнего воздвигнут недалеко от Ю.-В. угла крепости. Это небольшая мазарка вся построенная из жженого кирпича. Она имеет вид четырехугольника над которым воздвигнут купол с маленьким отверстием на северной стороне. Ход с западной стороны через маленькую пристройку в виде передней с площадкой (см. таб. IV, рис. 3); у Дверей поставлен длинный шест, увешанный прядями конских волос и разными лоскутами.

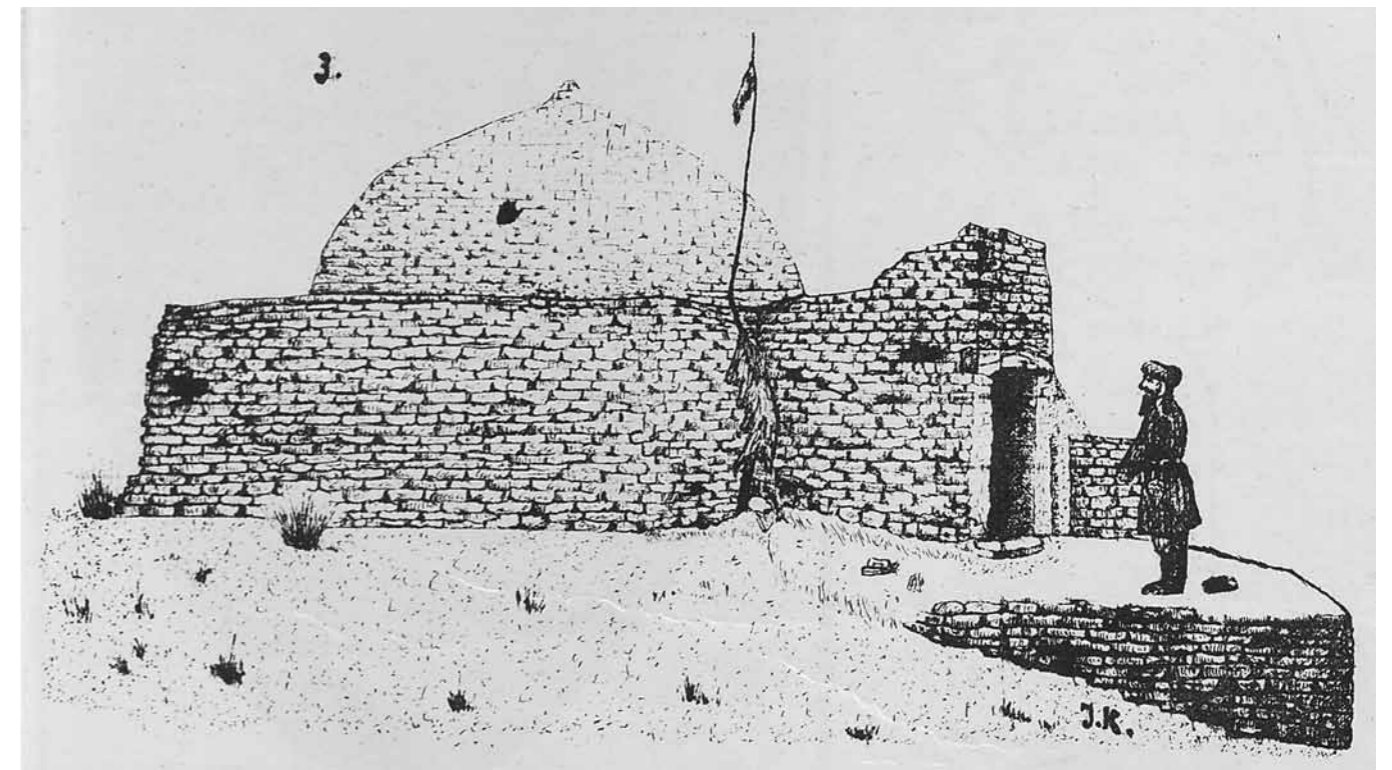

Рис. 2. Могила Шике Ниаз в Кармакчи Сыр-Дарьинской области

Внутренность мавзолея представляет некоторый интерес. Там можно видеть над гробницей, которая покрыта белым покрывалом несколько рогов горного барана, куски хорошо сохранившегося изразца в виде ех-voto¹, а также священное знамя из черного шелка с арабскими надписями, привезенное из Мекки. Здесь же, на стене гробницы, виднеется лист бумаги, исписанный арабскими письменами. На священную могилу ежегодно стекается масса паломников.

Единственный обитатель этой пустыни – киргиз, который поселился в развалинах древнего здания, по-видимому, мечети, недалеко от могил, и на которого возложена охрана святой могилы Сунак-Ата. Не лишено интереса и это древнее здание, некогда облицованное разноцветными изразцами, одни только стены которого уцелели; обрушившаяся крыша возобновлена, уже из камыша и из других пород кустарников, обитателем этого здания. Описание этого древнего сооружения мы находим у В. Каллаура в Протоколах Туркестанского кружка за 1899–1900 гг., стр 7. «В Сунак-Ата прежде всего обращают на себя внимание два высоких здания из жженого кирпича, относящиеся, по-видимому, ко времени существования здесь города. Из них большее по величине здание состоит из двух помещений со входными дверями с трех сторон, теперь сохранилась только дверь с южной стороны, высотой до 8 сажень, западные и северные ныне заложены. Длина и ширина этого помещения по 15 арш. Второе помещение – длиной и шириной по 9 арш., сообщающееся с первым сводчатым просветом шириной в 3 арш. с единственным окном на В. Под вторым помещением находится склеп со сводчатым потолком, вход в который находится в полу с правой стороны,

¹ Нередко киргизы кладут на могилу своих умерших родственников подобные старинные изразцы или кирпичи, почитаемые ими.

сейчас же у входа, закрытый камнем. Над каждым помещением были сводчатые потолки с куполами, но разрушились. В обоих помещениях внутри никаких орнаментов нет, а на остатках куполов, бывших под каждым помещением, сохранились куски алебастровой штукатурки. Ныне за разрушением куполов, потолки обоих помещений покрыты нынешним чиракчи, здесь проживающим, камышовой крышей на балках с подведенными под них стойками.

Снаружи здания сохранились остатки орнаментных украшений. По углам обоих помещений сделаны четыре пристройки из жженого кирпича, по-видимому, для жилья. В одной из пристроек живет теперь чиракчи с семьей, а в других размещаются проезжающие по пролегающей мимо караванной дороге. Пристройки к этому зданию как будто сделаны впоследствии».

Чиракчи Мулла Кош-Мухаммед Татыбаев, проживающий здесь 8 лет, уверял г. Каллаура, что в склепе под вторым зданием имеется гробница святого Алла-Умей Хисамутдина Сахиби Нихая, по прозвищу Сунак-Ата, который происходит из рода Сунак. Кстати здесь указать, что по уверению того же самого чиракчи, могила Сунак-Ата находится недалеко от юго-востока угла крепости и описание которой я здесь только что дал.

В действительности же, говорит дальше г. Каллаур, в склепе никакой гробницы этого святого не оказалось. В склепе со сводчатым потолком находится груда досок соснового и талового леса, которые в руках рассыпаются; тут же валяются кожи, а между всем этим человеческие кости, по стенке склепа уложено 19 человеческих черепов взрослых и детских, много черепов разбитых. Черепы, по всей вероятности, вынуты из разрушившихся гробов и уложены по стене склепа, что весьма возможно, что сделал этот чиракчи. Доски, надо полагать, служи-

ли гробами, были обиты кожами, уцелевшими от времени более, чем доски.

О присутствии этого склепа мне удалось узнать совершенно случайно при следующих обстоятельствах.

Нуждаясь в темном уголке, чтобы зарядить каскеты фотографического аппарата, я просил киргиза оказать мне содействие в моих поисках. После некоторого колебания он меня привел в здание и, подняв циновку, попытался сдвинуть с места находившуюся под ней большую плиту. Это ему удалось после немалых усилий, и тогда в полу обнаружился узкий ход вниз, выложенный Жженым кирпичом. Мы туда спустились с большим трудом. На Дне этого хода, в сажень глубины, оказался другой ход с полукруглым узким отверстием в виде сапога; чтобы проникнуть в него, надо было ползти, почти сидя, ногами вперед и тогда только проскальзывали в склеп. Осветив внутренность его фонарем, я старался ориентироваться. Не успел я сделать шага вперед, как киргиз, который стоял все время прижавшись в одном из углов склепа, своим хриплым и диким окриком меня остановил, на что-то указывая. При слабом свете моего красного фонаря я был поражен его испуганным, угрожающим выражением лица; я догадался, что дело идет о чем-нибудь важном. И действительно: присмотревшись, на полу я обнаружил к своему крайнему изумлению скелет, во что-то обернутый, на который я чуть было не натолкнулся; всмотревшись ближе, увидел рядом с ним другой скелет, потом третий и наконец я их насчитал до семи, но возможно, что их было и больше. Что касается до черепов, виденных г. Каллауром семь лет раньше, уложенных по стенке склепа, я их не видел.

Теперь является вопрос: каким образом могли эти скелеты попасть в это подземелье, служившее

им склепом, тогда как человеку так трудно туда пробраться. Были ли здесь похоронены люди знатного происхождения, достойные покоиться под этим красивым зданием, или это были несчастные люди, заживо погребенные каким-нибудь завоевателем, и тяжелая плита, прикрыв их навеки, скрыла следы преступления или мести.

Сведения о народе Сунак мне не удалось получить; в статье г. В.Каллаура имеется сообщение, сделанное ему местным чиракчи Татыбаевым. «Сунаки, от которых сам Татыбаев происходит, считают себя чем-то средним между сартами и киргизами; одни из них кочуют, другие живут оседло. Жители рода Сунак проживают в Перовском уезде в Яны Курганской волости 300 киб. и Сауранской 50 киб. в г. Туркестане до 200 дворов и в Бабай-Кургане около 150 юрт. Развалины этого города между Сунаками известны под именем Саганак. По преданию, г. Саганак до разрушения был заселен ими, сунаками. После разрушения Сагана-ка (это было 777 лет тому назад, теперь 785 л.) Сунаки ушли в Булгары-Шаар, а после проживали на Караспане по р. Арыси, когда он находился под управлением кипчаков, во главе с Капланды. После покорения кипчаков кокандцами сунаки перешли в Перовский уезд, где строили кокандское укрепление Яны-Курган, находящееся около станции Яны-Курган. Город Саганак орошался водой, проведенной из реки Арыси, так как в то время р. Сыр-Дарья шла по Кызыл-Кумам. Над арыком и р. Арысью работало десять тысяч человек, почему он назван Тюмен-арык, имя которого носит почтовая станция¹. Остатки прежнего арыка сохранились: в Яны-Кургане – Назар-арык, которым пользуются жители рода Сунак, около станции Тюмен-Арык и между ними Кара-Куль-арык. Но в настоящее время вода в арыки идет только из чигирей.

¹ Теперь ж. д. станция Тюмен-Арык.

جوچى خان نينك جند بارغانى نينك ذكرى

جوچى خان اولتراردين آنلائيىب سغناق كيلدى حسن حاجى نيكان بر مسلمانيه نوكرى بار ايردى انى سغناققه ايلچى قىلب بوبارديده ايندى كيم باريب خلققه نصيحت قيل كيلب منى كوروب فلغهنى منكا بريب منكا اطاعت فيلسونلار حسن حاجى سغناققه باريب خلققه نصيحت قىلا نورغانده بازارى لار ثواب ترور ديب نكپر ايتب حسن حاجى نينك اوستيكا توكوليب اولتورديلار وتقى دروازهنى بركنتب قباليىب نورديلار بول خبرنى ايشتب جوچى خان اچيغلائيىب مغوللارغه فلغهنى ياپوشب اليك لار تيب حكيم قىلبى بر ساعتده مغوللار ياپوشيب قلعهنى الديلار تقى بر حسن حاجىنى فاني اوچون اون مينك مسلماننى شهيد قىلدى لارده حسن حاجى نينك اوغلىنى سغناققه حاكم قىلديلار اندين سونك جوچى خان آنلائيىب اوزكندكه كيلدى اوزكند خلقى قلعهدين چقيب يغشى پيشكش لار برلان كيلب جوچى خاننى كورديلار خان هم الارغه عنابت قىلب اوزيغه و ماليغه دخل قىلمايدى اندين سونك آنلائيىب اسناش نيكان فلغهغه كيلدىلار اسناش نينك خلقى چقيب اوروشدى جوچى خان نينك لشكري الارنينك باسيب برچه سين شهيد قىلديلار اول حالده چند حاكمى جنددين قاچيب حورازم كيندى جوچى خان موني ايشتب چنتور ديكان نوكرىنى جند خلقيغه ايلچى قىلب يباردى جند خلقى اطاعت قىلماي چنتورنى اولتورما ككه قصد قىلديلار چنتور حبللار قىلب الارنينك فولندان قاچيب جوچى خان نينك خدمتيغه كيلدى تقى هر نچه كوركانيىن خانغه عرض قىلدى جوچى خان اچيغلائيىب جندكه باريب جندنى قىلدى تقى فلغهنى آلدى اول كشيلاركه چنتورنى اولتورما ككه قصد قىلب ايردى الارنى شهيد قىلدى دا اوزكه خلق نينك فانيىن باغشلاب باچه سيني قلعه دين ناشقارى چيقاريب ماللارنى نالائيىب على خواجه عجدوانى نى جندكه حاكم قىلدى .

(شجره ترك كتابى دين يازىلدى)

¹ Изд. барона Демезона, С.-Петербург, 1871 г., стр. 104–106.

مسلمان سوداكرلار بيلان وهم چينكز خان نى ايلچيسىنى اولدوروب ماللارنى آلدوروبدور . بول خبرنى چينكز خان ايشتب حورازم شاهكا غضب ايلان درخال قوشون تارتيب بول مملكتلاركا كيلب اوكتاي وچقتاي ديكان اوغوللارنى كوب عسكر ايلان اترار شهرىنى آلماققه وكنه اوغلى جوچى خاننى اترارنى اطرافىضا - فاتلارى وسغناق شهرىنى مسخر قىلماققه و منكو بوفا ديكان وزيرىنى بيش مينك آدم ايلان فناكنت و خجند شهرلريكا روانه ايلاب چينكز خان اوزى تولى خان ديكان اوغلى بيلان نور آتا طر فى ايلان بخارا مختاصره سيغه جونا - بدور . جوچى خان باريب سغناق شهرىكا كيلكانه سغناق خلقى شهركا قباليىب اوروشماققه طيار و آماده بولوب توركان ايكان آنده جوچى خان حسن حاجى ديكان بر معتبر مسلمان آدم نى صلح اوچون نصيحت قىلماققه ايلچى قىلب شهركا گيركوزكان محامده سغناق ايلچيده غى بي باش الامانلار اول بيجارهنى اولدوروبدورلار كورباكه غزات قىلب ثواب تابىدوك ديب بول خبرنى ايشتكاندين سونكره جوچى خاننى غضبى كيلب شهرنى اطرافىنى قورشاب وبقينلاب عسكرلارريكا بويوروبدر كيم تا شهرنى مسخر قىلغونچه اوروشدين قول تارتماس سزلار ديب اوروش قىلبى ايكى كونه سغناق شهرىن آلدور چنانچه بر فصيح يازادور كيم كرفتند سغناق قرادر حصار ك بد انسانكه ازسختى كار زار ك بدوروز زيرز بر كشت شهر ك همه خلق كشتند كشته بقهر ك بر آدم نينك انتقامى اوچون اول شهرداغى تمامى اولغ و كچيك يغشى ويماىن برچه آدم لارنى قتل عام قىلب شهر و عمارت لارنى زير زير ايلاب قاچيب وبركنب قالغانلاركا مذكور شهركا ايلچى بولوب كريب اولدورولگان حسن حاجى نينك اوغلى نى حاكم ايلاب آندين جوناى جوچى خان اوز جند طرفيغه عزم قىلبدور مذكور حادثه بولغانىغه تاريخ هجرى نينك ٦١٦ نچى سنه سيده ايكان اوشل مده دين تا اوشبو وقتقچه سغناق شهرى خراب وويراندور عمارت نينك خشت پخته لارى ريزه سنوق اسباب وسفالدين باشقه هيچ نام نشان يوق ليكىن علامه سغناق كيم مصنفى نهايه دورلار سغناق شهرىك مرقد

حق موفق ايلادى شرح هدايه ايلادى نينك تصنيف ايتدينك آتيني آتيني نهايه ايلادى نينك علم فقه نى پايه سين عالى بغايه ايلادى نينك مبتدى منتهى لارغه عنايه ايلادى نينك نفع خلق الله وهم اوزينكا اجرى باقىدور

چرخ دوريدىن يتوبدور هر زمان يوزكاهشيم كيمكا ايتاي محنتم نى فايده يتكاي نالشيم كيجه كوندوز هميشه نيمايىن آفغان ايشم يوق عجب سندن اكر حاصل بولورسه خواهشم قيل مدداى جدا على نسبتيم سغناقنى دور

باشده سودا دلده غوغامىن عجب ديوانه كلفت قايقو بيله دايم بولوب همخوانه دل اوى ناشادلىق برله بولوب ويرانه آسيابى چرخ آستيندا قاليب بردانه ايمدى بيلديم بوسفيدى موانينك توزغاقى دور

ايها الشيخ الامام المحترم يا حضرتا مطلب مقصدغه هيچ يول تابهديم واويلنا غيرى جورى دوست طعنى اوستيكا واكلفتا دستيكر اولماس منكا هيچ كيمسه واحسرتا غربتىغه قيل مددايمدى مدد نينك چاقى دور

در تاريخ شهر المحرم الحرام ١٣١٧ سنه بود در آن زيارة اين ذات با بركات با ميد حصول مقصد ووصول مطلب نوشته شد آلهى بخرمت ارواح طيبه ملتئمى رافىم بيجاره مع من تبعه كرامت فرما آمين ك يارب العالمين .

ايلچى لارنى قيتاريب يوباركاندين بر نيچه وقت اونكاندين سونكره بعضى فتنه انكيزلارنى خبرى ايلان اترار حاكيمى غابرخان كه خط بازيب اترار شهرىن اونادوركان چينكز خان نينك مملكتيدين كيلكان بر يوز ايلليك عدد

Развалины древнего города Сунака на 40-верстной карте Туркестанского края издания Туркестанского военно-топографического отдела показаны от станции Тюмен-Арык в расстоянии 10 в. (в действительности будет больше), под названием Сунак-Курган. Надо думать, что эти развалины получили название Сунак-Ата в позднейшее время, когда в нем поселился чиракчи, объявив населению о нахождении здесь святого».

Сведения о гор. Сунаке¹

سغناق شهرى و آئينك ويران و خراب و نا آبادليغى خصوصيده

سغناق شهر نينك خراب بولغان ليقيغه سبب شول طريقه ايكان كيم چينكز خان مشرق طرفده كى ولايتلارنى وخطاي مملكتى نى تمام آليب تصرف قىلغاندين سونكره اوركنچ وايران پادشاهى محمد شاه حورازم كا ايلچى يوباركان ايكان ايكويمز دوست ليك و آشناليك رابطه سيني قىلش تورساك مملكتلار يميزنى آراسيده سوداكرلار باريب كيلب تورسه يورتلار يميز آباد و فقرالار يميزنى تنج بولماغيغه سبب بولوب تورساك ديب حورازم شاه بول سوزلارنى قبول قىلب

منوره لارى مشهور وزيارت كاه - وفيض آثار دورلار رحمة الله عليه مذكور علامه نينك زيارت لارريكا برشاعر باريب زيارت قىلغانده كى يازكان غزلى اوشبودور .

شهر تينك عالم ارا علامه سغناقنى دور كوزيمه كهل الجواهر مرقد نينك تفراقيدور كنبدينك مخلص لار آليندا بوشتينى طاقيدور آستان نينك خاكينى سورسام يوز يميزنى آقيدور كيم ملك ينگليغ مقامينك عرش اعظم ساقيدور

¹ Из Протоколов Туркестанского кружка любителей археологии, за 1899–1900 гг., стр. 16-19.

После взятия Саганака Джучи двинулся на Бархалигкент, местоположение которого до сих пор неизвестно.

Из Бархалигкента Джучи отправился на Узкент, местонахождение которого также неизвестно даже приблизительно.

Заняв эти два города, Джучи направился на Аш-нас или Эш-нас, название которого, видимо, соответствует развалинам города, которым дано теперь киргизами прозвище Асанас (местные киргизы букву «ш» обыкновенно произносят как «с»). Этот древний город осмотрен был еще в 1899 году г. Каллауром.

Развалины древнего города Биш-Там. Развалины Биш-Там или Беш-Там находятся в пустынном месте на север от ж. д. станции Чийли, верст 17 на север по направлению к горам Кара-Мурун или Бала-Мурун. Эти развалины хорошо видны с вершин Кара-Мурунских гор, посещенных мною в 1907 г. Как и город Сунак, Биш-Там орошался арыком. «Нет сомнения, пишет г. Нехорошее¹, что и Беш-Там снабжался водою из того же Тюмен-Арыка. За это говорит как направление самого арыка, так и его топографическое положение. Минувя Беш-Там, следы теряются в урочище Ноны-Сай. Возможно, что урочище это, – пустыня в наши дни, было жилищем населения, и до нас дошло одно название».

Из описаний г. Каллаура² видно, что эта древняя местность названа Биш-Там от пяти каменных зданий, построенных впереди крепости, с южной стороны из жженого кирпича. Из них два здания уже совершенно обрушились и составляют груды кирпичей; у третьего здания сохранился только фасад;

¹ См. статью г. Нехорошева «К переселенческому вопросу в Сыр-Дарьинской области» в Туркестанской Ведомости за 12 январь 1907 г.

² См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка любителей археологии за 1899–1900 гг., стр. 12–13.

остались два здания с одной дверью входной в каждом. Оба здания куполообразные и состоят из двух покоев, как на Саганаке; направление имеют на восток, но здания меньше и без всяких к ним пристроек. Второй покой в одном из этих зданий внутри отделан изразцами тщательной работы, и в нем имеется сводчатый склеп со входом в полу, но войти в него нельзя, ибо он завален бараньим навозом и землей. Видно только отверстие и небольшое углубление, обнаруживающее камни; цоколь на извести. Поверх цоколя положен камыш, а далее кирпичная кладка на алебастре. Наружные стены имеют орнаментные украшения. Второе здание меньше, также правильной кладки и хорошей работы. Внутренность обоих покоев покрыта толстым слоем навоза. Быть может, здесь имеется также склеп, но за навозом пола не видно. Оба эти здания, очевидно, при перекочевках в холодное время служат для помещения в них на ночлег баранов. Позади этих зданий уцелели кирпичеобжигательные печи.

Крепость Биш-Там состоит из цитадели, в окружности 108 саженьей, и крепостного вала, в окружности около 400 саженьей. Земляные валы цитадели довольно хорошо сохранились и местами более 3-х саж. высоты».

Развалины Кызыл-Кала. Развалины Кызыл-Кала, посещенные мною в 1907 г.³, находятся поблизости от арыка Чийли по Скобелевской дороге, рядом с Разъездом №85 (верст 8 от Чийли и 17 от ст. Байга-Кума); от этого разъезда проведена ветвь к карьеру Бала-Мурун. Древняя крепость заросла высоким саксаулом. От прежней крепости остались глинобитные стены и едва заметные остатки былых построек. Невдалеке от укрепления возвышается мазар с провалившимся куполом из жженого кирпича.

³ См. Протокол Оренбургской ученой архивной комиссией за 1908 г. И. К.

ча. Тут же на простых могилах, видимо, детских, лежат две киргизские люльки.

Развалины Окше-Ата. По сообщению А.Ниязова В.Каллауру¹, судя по развалинам и массе жженого кирпича, оставшегося от разрушенных зданий, это был город большой; он находится в 7-ми верстах от Джулека.

Здесь могила Окше-Ата, над которой стоит высокий могильный памятник (высокое здание) этого чтимого мусульманами святого, по имени которого названы развалины города.

Развалины Коп-Рабат. Эти развалины находятся против станции Тартугай в верстах 30-та по направлению к горам; по сообщению А.Ниязова г-ну Каллауру², это место прежних оседлых жителей, но не древний город и не крепость, ибо постройки разбросаны в разных местах. В числе их многие сложены из жженого кирпича.

По сообщению местного объездчика Губанова, развалины Коп-Рабат находятся на севере от Джулека в 40 в. По его рассказу и представленному им г-ну Каллауру схематическому плану³ Коп-Рабат находится от места его жительства, около станции Сарычаганак, на север. Развалины этого селения занимают большое пространство.

Все *рабаты* развалились и представляют из себя кучи жженого кирпича. Восточный из них носит название Муртук-Рабат. Следующий от него на запад в 1 1/2 в. Кос-Рабат состоит из двух к) жженого кирпича смежных двух рабатов. Западнее еще в одной версте, есть развалины башни из жженого кирпича. Наконец, в одной версте от башни, на запад, есть развалины рабата из жженого кирпича без имени.

¹ См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка любителей археологии. 1902/3 гг., стр. 61.

² См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка за 1899–1900 гг., стр. 13.

³ См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка. 1902/3 гг., стр. 62 ст. В. Каллаура.

На юг от первых рабатов песчаные наносы. Далее на юг равнина, а затем еще южнее к Сарычаганаку два больших песчаных холма. На юг от развалин западного рабата без имени видно основание двух домов из жженого кирпича. Значительно ниже их, т.е. на юг, видно основание нескольких домов из глины, а южнее их небольшая низина. Следов арыков не сохранилось: должно быть, они засыпаны песком.

Развалины Абыз-Тюбе или Кутликент. По описанию г. В.Калаура Абыз-Тюбе (Кутликент) есть небольшое укрепление на насыпном холме, на котором находится киргизское кладбище. Так как Абыз-Тюбе носит также название Кутдикент, то г. Каллаур полагает, что здесь было оседлое население.

Развалины Ак-Тюбе. Вблизи от здания Кок-Кесене и в верстах 6-ти от Тюмень-Арыка по Скобелевской дороге находятся развалины Ак-Тюбе. По описанию г. Каллаура, эти развалины имеют 750 шаг. в окружности; ворота были с восточной стороны, цитадель на возвышении. Высота цитадели до 5 саж., высота вала с западной стороны 2 1/2 саж. Внутри укрепления возвел свои постройки киргиз Аимбет из №5 аула Приречной волости.

Развалины Урдакента. Развалины Урдакента находятся по описанию г. Каллаура в 5-ти верстах на север от Яны-Кургана. Они имеют форму почти круга; земляной вал в 575 шагов. Следов построек нет. Попадает много черепков и обломков кирпича.

Развалины Балапан-Тюбе. Балапан-Тюбе, пишет г. Каллаур, это насыпной курган или возвышенность, которая составляет укрепление с небольшим земляным валом, длиною 385 шагов; сверху и внизу в окружности у подошвы 517 шагов; высота кургана от подошвы до гребня вала 27 шагов. К нему со стороны р. Сыр-Дарьи примыкает земляной вал, западная сторона которого, длиною 180 шагов, примыкает к кургану, а другая, имеющая направление

на восток, по длине тянется на 115 шагов. Высота вала 18 шагов; ров вокруг вала нет.

Развалины и прочие древние сооружения около Перовска. Окрестности г. Перовска¹ изобилуют развалинами, древними могилами, остатками поселений и ирригационными сооружениями. Описание этой местности мы находим у Е.Смирнова, см. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка за 1897 г. от 17 февраля. На правом берегу реки Сыр-Дарья от г. Перовска до укр. Кармакчи, на протяжении по прямой линии до 120 верст и в среднем 50 в. в ширину, раскинулась огромная низина, занятая сплошными камышами, кустарниковыми зарослями, озерами и болотами, носящая название Кара-Узяка. По преданию местных жителей, проток Караузьяк, берущий начало ниже г. Перовска, был раньше арыком, но напор воды разработал водоприемник и залил всю низину, отчего сильно уменьшился приток воды в лежащие ниже начала Караузьяка протоки Джаман-Дарью и Куван-Дарью. Тут среди зарослей часто попадаются следы оседлых поселений с остатками жженого кирпича, черепков и других предметов.

На левой стороне реки², близ Перовска, берут начало два протока: Яны-Дарья и Куван-Дарья и врезаются далее влево в Кызылкумскую пустыню. Русло Куван-Дарьи входит в Даукаринскую низменность в дельте Аму-Дарьи; все ее русло с рукавами и островами отчетливо видно и до сего времени, вода же доходит только до низины Акча-Тенгиз, верст 300 от Перовска, считая по прямой линии. Близ этих мест, в глубине безлюдной теперь пустыни, в половине текущего столетия жили каракалпаки, увенные потом хивинцами в дельту Аму-Дарьи, и следы их

¹ Крепость «Ак-Мечеть», теперь Перовск, основана Кокандским ханом Омаром после завоевания им гор. Туркестана 1809–1822.

² См. статью Смирнова.

курганчей и пашень сохранились весьма явственно, а особенно там, где они не заросли саксаулом.

Нужно предполагать, пишет автор статьи, что Яны-Дарья и Куван-Дарья в древние времена имели несравненно больший приток воды, чем теперь, и в верхних своих частях были населены весьма густо; здесь на юге-западе от Перовска находится очень много развалин городов, поселений и ирригационных сооружений, коими и до сего времени пользуются киргизские игенчи, хотя огромное большинство их испорчено неумелыми землепашцами. Местность эта в археологическом отношении не исследована почти вовсе. В 1893 году, по поручению Н.П. Остроумова, здесь был поручик А.И. Симонов, но он, выехав из укр. Кармакчи, посетил только ур. Джеты-Асар, т.е. семь городов, между тем, как видно из карты Туркестанского края, этих *асаров* по Яны-Дарье и Куван-Дарье весьма много; из них более замечательны: *Тибет-асар, Ирискуль-асар, Биданк-асар, Кум-чеку, Унгурлы, Караиш, Тектурмас и другие*; кроме того, по линии действующих и сухих русел находится множество бугров, по распросным сведениям похожих на Ташкентские; есть также целые города с развалинами стен и следами башен, частью глинобитных, частью из сырцового кирпича.

Ниже укреплений Кармакчи р. Сыр врезывается в довольно пустынную степь и только у Казалинска имеет следы древней культуры и оседлостей, центром которых был г. Янги-Кент или Джан-Кент, т.е. новый город, очевидно, выстроенный вместо какого-то заброшенного или кем-либо разрушенного ранее. На всем протяжении реки встречаются только следы оседлостей близ киргизского кладбища Хорхут, верстах в 20 ниже укр. Кармакчи (ст. Е.Смирнова).

Сведения о развалинах около Перовска мы находим у Левшина, так, например: *Джингит-Кала* суть

развалины замка, коего стены имели до 5 сажен высоты и в конце прошедшего столетия еще были целы вместе с башнями. Место сие находится между Сыром и Куваном, на горе Джингит.

Кум-Кала, Ковен-Кала, Кулчук-Там, Сарлы-Там и Куюк-Там лежат на высохшем ложе Яны-Дарьи или близ оною.

Бузун-Гисар лежит на Куван-Дарье, недалеко от разделения ее на протоки, называемые Биш-Узьяк. См. Описание Киргиз-Кайсацких орд и степей А.Левшина 1832 г.

Развалины древнего города Ашнас или Эшнас. В 1899 г. В.Каллаур¹ осмотрел развалины древнего города Ашнас или Эшнас, теперь Асанас. По описанию г. Каллаура этот древний город находится в Головачевской волости, на левой стороне р. Сыр-Дарьи в низовьях арыка Ак-Арык, в верстах 25-ти от р. Сыр-Дарьи, а от станции Бер-Казан в 30 верстах. Асанас (Аша-нас) расположен по сухому логу, носящему название Асанас-Узек и берущему начало на левом берегу р. Сыр-Дарьи, немного ниже почтовой станции Сары-Чаганак, в местности Карагуз, по руслу которой прежде протекала вода для потребностей этого города, а для пашен проходила далее мимо Ак-Тюбе до уроч. Сенгир, в песках Кызыл-Кум.

В развалинах Асанаса прежде всего обращает внимание крепость с сохранившимися крепостными стенами, высотой местами до 20 шагов и шириною сверху до 15 шагов. Крепость эта имеет в окружности до 2-х верст; в ней было пять ворот: с южной стороны двое, а с прочих по одним. В юго-западном углу крепостного вала были строения из жженого кирпича, который выбирается из стен местными кочевниками. По крепостному валу во многих местах растет саксаул и лежит валежный саксаул. Внутри крепости заметны места бывших построек, надо по-

¹ См. Протокол Туркестанского кружка за 1899–1900 гг. стр. 14.

лагать, пишет г. Каллаур, глинобитные или сырцового кирпича, на фундаментах из жженого кирпича, который выбирается местными киргизами. Места фундаментных ровов ясно обозначались. Внутренность крепости заросла саксаулом.

Вне крепости, на западной стороне, имеется куполообразный мазар из жженого кирпича. Кажется, в нем имеется склеп, а недалеко другой мазар с провалившимся куполом, в котором нижняя часть стен сложена из жженого кирпича на одну треть высоты, а верхняя часть из сырцового кирпича. Между этими мазарами и около них имеются остатки глинобитных построек, служивших жильем. Там находится валежный лес туранги, толщиной в нижнем отрубе более 6 арш. В одной версте на запад стоит укрепление с земляным валом, по 300 шагов в каждом фасаде в восточном, обращенном к крепости, имеется возвышенность, служившая или цитаделью, или это развалины здания. В 2-х верстах еще западнее имеется четырехугольное укр. Ак-Тюбе, по 200 шагов в каждом фазе, а внутри его четырехугольная возвышенность, примыкающая к одному из фасов, длиной 70 шагов и шириною 60 шагов. Высота ее от основания до середины вершины 55 шагов.

С восточной стороны крепости, в 2-х верстах, имеется четырехугольное укрепление, длиной две стороны по 200 шагов и две других по 185 шагов. Между этим укреплением и крепостью находятся следы бывших построек, арыков и уцелевшая кирпиче-обжигательная печь, нагруженная сырцовым кирпичом для обжига, но необожженным.

Развалины древнего города Дженда. Существование г. Дженда нам известно из походов Чингиз-хана в Средней Азии. Джучи, сын Чингиз-хана, овладев городами Суганак или Саганак, Барха-лигент, Узгент и Ашнас или Эшнас, двинулся на г. Дженд, которым тогда управлял Кутлук-хан. Город был взят и

разграблен, но население не было избито поголовно, как при взятии Саганак. Тем не менее о городе Дженде в истории с этого момента более не упоминается, имя даже этого города стало скоро неизвестным среди населения. Весьма возможно, как говорит г. В.Каллаур¹, что гор. Дженд, перестав быть областным городом, подвергся потом разрушению.

Как бы там ни было, г. Дженд играл видную роль в истории при-сырдарьинского края; ввиду этого я приведу возможно больше сведений об этом важном центре древней культуры. В статье г. Каллаура «О следах древнего города Дженд»² мы читаем следующее: «В до-Монгольский период в нижнем течении р. Сыр-Дарьи существовал город Дженд, служивший резиденцией правителей области, в состав которой входили города: Саганак, Бархалыгкент, Узгент, Ашнас и др. Развалины этих городов находятся в Перовском уезде.

По историческим сведениям г. Дженд до X в. нашей эры принадлежал Бухарскому ханству. Туркменский князь Сельджук³, находившийся на службе у одного из туркестанских ханов, переселился из киргизских степей в Дженд со всем своим племенем, где его народ в 956 году принял ислам. До обращения своего в ислам Селеджук был христианином и предводительствовал *гузами*, которые тоже были христианами...

В царствование султана Санджара 1118–1157 г. правитель Харезма Харезмшах-Атеыз 1128–1156 распространил свою власть до Дженда, расположенного на реке Сихун (Сыр-Дарья), хотя до своей смерти считался вассалом султана Санджара. Во время нашествия монголов и захвата страны по низовьям

¹ См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка за 1899–1900 гг., стр. 81.

² См. Приложение к Протоколу Туркестанского кружка №3 за 1899–1900 гг., стр. 78.

³ Мусульманские династии В.Бартольда, стр. 124 и 125.

р. Сыр-Дарьи Джучи-ханом, сыном Чингиз-хана, в 1219 году в городе Дженды имел пребывание правитель Кутлук-хан, подчинявшийся Харезмшаху...

Из расспросов киргизов г. Каллауром оказалось, что никто из них развалин древнего города Дженда не знают и такого названия не слышали. Здесь г. Каллаур высказывает предположение, что следует искать следы г. Дженда на ур. «Тумар-Уткель», где находятся развалины городища «Кыс-Кала» (Гыш-Кала). Развалины Кыс-Кала находятся в Кентубской волости на левом берегу р. Сыр-Дарьи, против Перовска, в верстах 25–30 на юг, на ур. Тумар-Уткель, и в верст. 4-х от ур. Хан, на западной стороне Турангил-Арыка. Городище занимает площадь от Терен-Узeka на юг до 3-х верст и от Турангил-Арыка с востока на запад 2½ версты. Среди городища находятся следы древнего арыка, очевидно, современного с городищем. Судя по обнаженным развалинам, постройки зданий были преимущественно из жженого кирпича, но уже засыпаны землей, песком и представляют из себя холмы и барханы большей или меньшей величины, заросшие саксаулом; покрыто саксаулом и городище; местами только встречаются площадки, покрытые солончаком. Среди развалин древних каменных зданий г. Каллауром были взяты кирпичи с изразцами и барельефами⁴.

Шерини Озриге تابع قىلب اتسىز خوارزم شاه اوز اوغلى ايل ارسلان دىكاننى جند شهرىغه حاكم ايلاب اوركنج شهرىغه قىتب كىتكان اىكان .

بنه مذکور کتاب نىنك ۵ نچى جلدىك ۲۸ نچى ورقه چنگزخان حكايه سیده اینبدرکیم و قتيكیم چنگزخان نىنك اوغلى جوچى خان سقناقنى فتح قىلب تمام اهل شهرنى قتل قىلغاندىن سونكره آوزكند شهرىغه بارىب آنى آلىب

⁴ Подробные данные о гор. Дженде можно найти в труде В.В. Бартольда «Туркестан» в эпоху монгольского нашествия. С. ПБ. 1900 г.

آندىن اسناس كه باركانده اول شهر نىنك اوباش وى باش آدم لارى اوروش قىلغان اىكان اول شهرنى آلكاندىن سونكره شهر خلقى نىنك تمامى مغول لار قتل عام قىلبدور بول خبرنى خوارزم شاه طرفىدان جند شهرىغه والى و حاكم بواوب توركان قتلخى خان ايشتب قاچىب جول ودشت

بىلان بوروب توغرى اوركنج طرفىغه كىتبدرور جوچى خان جند شهرىغه جنتىبور دىكاننى ايلچى قىلب يوباركان اىكان جند شىرىده باشلوق آدم يوق اوچون عوام والامان لار مذکور ايلچىنى قتل قىلماقغه قصد قىلغان وقتده بىخشى سوزلار بىلان حيله قىلب جنتىبور اوزىنى خلاص قىلب بولغان حادثهنى كىلب جوچى خانغه بيان قىلبدور آنك جوچى خان ۴ نچى صفر آيك سنه ۶۱۶ هجرىك تمامى عسكلارنى شهرنى اطرافىغه يقىن كىلتوروب شهرنى آلاماقغه امر قىلبدور شهر خلق لارى در وازه لارىنى بر-

Сообщение Муллы Длима Абулкасымова о городе Дженде¹

روضه الصفا كتابى نىنك ۴ نچى جلدىده ۱۰۷ نچى صفحه سیده خوارزم شاه لار نىنك حكايه سیده شول طرفىغه بيان قىلبدور كىم سلطان سنجر ماضى نىنك طرفىدىن اوركنجغه والى بولوب توركان اتسىز خوارزم شاه بر نچه مراتبه تركستان طرفىغه غزات اوچون كىلب مظفر و منصور بولوب قىتب سنه هجرى نىنك ۵۴۷ نچى يلىده محرم آينده اتسىز خوارزم شاه يندهدىن سقناق و باشقه باشقه شهرلارنى فتح قىلمق نىتىده فوشون تارتىب خوارزم دىن چقبدرور اوركنج ايلان سقناق بولى نىنك اراسىدىكى جند دىكان شهر نىنك حاكمى كمال الدىن دىكان بىلان خوارزم شاه اراسىده كاه اوروش و كاه يراش بولوب يوركان اىكان خوارزم شاه بول سفرده جند حاكمى منكامواققت- چلىك قىلب عسكر آلىب مىنك بىلان همراه بولوب بارادور

¹ Из Протоколов Туркестанского кружка любителей археологии, за 1899 – 1900 гг. стр. 116-118.

دىب خيال قىلوب جند شهرى كه يقىن لاشكان وقتده جند حاكمى بر چه عسكر و جماعه لارى بىلان جند شهرىدىن قاچىب چقب كىتبدرور خوارزم شاه بر نچه معتبر آدم لارىنى قنچه وعده وعىدلار ايلان بو بارىب جند حاكمىنى اوز حظه . لا . بغه آلىب كىلكا . هما . آننىك بندكه سالد . حنه . نظم جو مردم نكر دنددر جند جنك ☞ به كشتن مغول نيز نكشود چنك ☞ نشد كشته غبر از دوسه شور بخت ☞ زبا جنتيهور كفته بودند سخت ☞ شهرىنى مغول لار آلكاندىن سونكره على حواجه غجدوانى نىنك اول شهركا حاكم قىلبدور و غياث اللغات كتابده جند دىكان تركستان مضافا- نىدهغى شهرلار دىن بر شهر نىنك نامى دىبدرور .

وبول حكايه لار دىن معلوم بولادور كىم جند شهرى ندىمكى وقتده خصوصا چنگزخان عصرىدىن كىن هم بار و موجود و حاكم نورادوركان كنه و آباد شهر اىكان .

Развалины Ишки-Узгент или Сырчи-Узгент.

По описанию г. В. Каллаура Ишки-Узгент, в переводе *Сырский-Узгент* или *ближний*, есть небольшое укрепление на берегу озера Узгент-Куль, сообщающегося с р. Сыр-Дарьей. Внутри его ничего особенного нет, кроме небольших холмиков; остатков былых построек не заметно; находится только мечеть, построенная не так давно киргизами. Вне крепости местность покрыта саксаульным лесом, и следов древнего города не заметно; поэтому г. Каллаур полагает, что это не будут развалины Узгента, разрушенного Джучи-Ханом в 1219 г. Возможно, что это позднейшее укрепление.

Древний мазар Курасан-Ата или Хорасан-Ата.

По описанию г. Каллаура, Курасан-Ата или Хорасан-Ата представляет из себя древний мазар, пришедший в разрушение. Его реставрировал (но весьма плохо) местный чиракчи Адил-хан, родом ходжа, считающий себя потомком похороненного здесь мусульманского святого Хорасан-Ата (по произноше-

нию киргизов Курасан-Ата). Могила, где похоронен Хорасан, заново оштукатурена глиной, и на штукатурке сделан оттиск надписи на арабском языке. На столбах маза-ра наклеены два куска бумаги с надписью, где похоронен Хусаин-Баб, сын Хорасана. О Хорасан-Ата почетный киргиз Мулла Абдулла Ниязов доставил г-ну Каллауру легенду¹, записанную им со слов киргизов.

По дороге от Узгента к Курасан-Ата вся местность изрезана: старыми арыками, что указывает на бывшую многоводность р. Огуз-Джылгасы и на процветавшее здесь земледелие.

چيچمگان آدملارنى اوستيدان ختلاب اوتسه يخشى چيچاك چيچق تيز صحت ناپار ايكان انينك حسين غازى ديكان اوغلى بار ايكان غازى ديماككه سبب اوشبو ولايت لاركه كيلب فالماقلار برلان اور وشوب غزات قىلب كوب فالماق لارنى فريب نابود قىلغان ايكان مذكور حسين غازى كه فزاق لارنى ايتكان بوبونچه هيچ نيزه قليچ ملتىق اوتباس ايكان فالماقلار حسين غازىنى اولدوروب يوق قىلماق فصديك بولوب آخيري آينيك خاطونيدان سوراب بلبيدور تانك بامداد نمازىنى فرضىنى اوقوب توركان حالته براغ كار قىلدور ديب آخيري فالماقلار پايلاب بوروب حسين كتب مستحكم لاب فورغان لارنى اوستيغه چقب تماشا قىلب توروب بر بريغه ايتار ايكان كيم مغول لار بول شهرنى قنداي آلدور و فورغاندن چقب كيرالمسه كيرك ديب مغول عسكرلارى خندق اوستى كا كوهروك ساليب و فورغامغه نردبان قويوب اوستيغه چقب شهر ايجيغه كريب دروازه سيني آچكاندين سونكره تمامى فوشون شهرغه كريب مسخر قىلب برچه شهر خلقىنى شهردين تاشقارى حيداب چقاريدور شهر خلقى اوروش كه قول اوزانمگان اوچون مغول لارنى جان لاريكا امان بريب ليكين بر نچه كون صحراده آلارنى نوختانيب شهردا كى بار نهرسه لارنى تلان وتاراج قىلبدور ❀

Легенда о Хорасан-Ата

پيرونسىكى اوبازديغه تابع بارشين دريانينك لبيده هو كوز جلفهسى ديكان موضعه خراسان انا ديكان اوليانينك فزاقبه خلق لار نينك اراسيده اوشبو وقتلارده ايتا دوركان حكايهسى خراسان اتانينك اصلى عرب نسلين حضرت على نينك اوغول لارى حضرت امام حسن نى اولاد لار يدين ايكان اوزلارنى اسمى عبد الجليل خراسان لقب لارى ايكان خراسان لقب ايتماككه سبب شول ايكان كيم چيچاك ديوار النيب دور قديم فزاقبه جاهل وقتيده شول ديوار نينك ايجيغه كريب كعبه ديب هر كيم هر طرفه قراب نماز اوقور ايكان بول وقتده شريعت كه مخالف ايكان ليكنى بيلب اول طريقه نماز اوقوماقنى منع قىلنكاندور خراسان اتاغه زيارت كه باركان آدملار اول اوغلى حسين غازى نى زيارت قىلب اندين سونكه خراسان اتانى زيارت قىلدور لار زيارا كه خراسان انا اوزى حيات وقتيده ايتكان ايكان هر كيم منى زيارتيغه كىلسه اول اوغلو منى زيارت قىلب اندين كيم منى زيارت قىلسون مندين انى مرتبهسى ارتوفدور ديب

هو كوز جلفهسى ديمكنى سببى بر هو كوز سفاسنك صوغه كيتب يوق بولوبدور اول هو كوز بوروب ينگى فان منزليدن كيلب چقب دور مذكور فان آق مسجد قلعهسى نينك روبروسيده دور.

در يا ليك ديب خراسان اتانينك پست طرفىنى ايتادور لار .

اوز كينت داكى اوليانينك درست اسمى ماي ليك آنا ايباس نى ليك آنا ايكان جند شهرى نينك قيرغى اوز كينت ديب آيدور لار كتابلارده ايكي طريقه بيان قىلدور لار اوز كينت ديب وهم اوز جند ديدور لار .

Развалины древней могилы Баксаи-Ата.

Между развалинами Ак-Кургана и Узгента находят-ся еще несколько развалин. Так, например, по описанию г. Каллаура, здесь имеется древняя могила святого Баксаиса с мазаром и домом для приезжающих (мийман-уй). Мазар и дом разваливаются. Прежде здесь был чиракчи, но по недостатку доходов ушел. Местные киргизы совершают сюда паломничества для исцеления от ревматизма, паралича и пр., а женщины в случае тяжелых родов.

Развалины Алгыр-Салгыр. Эти развалины имеют вид неправильного четырехугольника, длиною в окружности 570 шаг. (В. К.)

غازى مسجدده بامداد نمازىنى فرضىنى اوقوب توركان وقتده فالماقلار قليچ برله چاپيب اولتوروبدور نچان فالماقلار اولدورماق نيت ايلان كىلسكان خبرين بركان وقتده نمازنى بوزماي تيز اوقورمان ديب سورة الحمدنى سونكيدىن انا اعطينا سوره سنى قرائت قىلامن ديسه اعزيغه انا فتحنا سورهسى كيلب انى تمام اوقوماق بولغانه قلماق لار كيلب مسجدده تمامى نماز اوقوب توركان مسلمان لارنى وحسين غازى نى اولدوروب شيد قىلب دور نماز اوقوب توركان آدملارنى ايجيدان بر شامى بزرگ ديكان آدم قورقوب نمازىنى بوزوب ارفاسيكا قلماق لار كه قراكان ايكان انى هم اولدوروبدور برچه اولسكان شيدلارنى كومكان وقتده اول نمازىن بوزوب ارفاسيكا قراكان شامى بزرگ نينك بوزى مشرق طرف كه قراب فاليب دور هر چند قبله طرفيغه بوزىن قر اتسه لار هم توغرى بولماي شول طريقه ايلان كوموب دور لار بول وقتيغى خواجه لارنى اراسيده اول شامى بزرگ اولاد لارنى ساب ليت ديب اتايدى اول وقتده هغى قلمق خان لارى نينك اسمى معلوم ايس .

Список надписей на столбах мазара Хусаин-Баба, сына Хорасан-Ата

خراسان انا هر كون بامداد نمازىنى سنتينى مسجدده اوقوب فرضىنى مكهغه باريب ادا قىلار ايكان بر كوني اوغلى حسين غازى سوراب دور فرض نمازده بول ايسز فیده باراسز ديب خراسان انا ايتيب دور فرض نمازنى كعبهغه باريب اوقويمن ديب بالاسى ايتيب دور مونچه مشقت نارتيب مكهغه بار كونچه كعبهنى اوشبو برگه كيلتورسانكز بولمايديمو ديب اتاسى ايتيب دور اول ايش منى فولومدان كيلمايدى ديب اوغلى ايتيب دور منكا رخصت برسانسكز من خدادين سوراب كعبهنى بول برگه كيتورسام ديكانده اتاسى رخصت بريب اوغلى خداين سوراب تانك نمازى وقتيده كعبه اسماندين اوچوب كيلب خراسان اتانى اوستيده كيلب توختاب دور اتاسى اوغلى نينك بول كرامتين كوروب كعبه نينك سايهسى توشكان يرنى بيلكى لاب چزيب اليب كعبه نينك قيتاريب يوبار ماغيغه امر قىلبدور .

اوغلى حسين غازى ينه خدادين تىلاب مكه نى اوز جايفه قيتاريب يوبار ييدور شول جايفه ايلاندوروب

¹ Копии трех надписей и легенд прилагаются.

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫ

Кеңес өкіметі билігі орнатылған жылдары Қазақстан танымастай өзгерілгені белгілі. Жаңа әлеуметтік қауымның таусылмас мүмкіндіктері өлке халық шаруашылығы мен мәдениетінің барлық саласының қарқынды дамуына жағдай жасады.

Өте қысқа мерзімде ол алып жоғары индустриалдық аграрлық-өнеркәсіптік республикаға айналды. Қазақстан бүгіндері елімізде өнеркәсіптік өндіріс көлемі бойынша, көптеген капиталистік елдерді экономикалық және мәдени құрылысында артта қалдырып, үшінші орын алып отыр. Сондай-ақ мысалы, әрбір тұрғын басына электр қуатын өндіру бойынша республика мұндай саланың төңкеріс алдында мүлдем болмағанына қарамастан, Франция, Италия, Бельгия және Жапония секілді елдерден асып түсті.

Ауылшаруашылығы да қарқынды дамып келеді. Республикамызда нан, жүн және етті өндіру бойынша үлкен жетістіктерге қол жетті.

Құрылыстың өндірістік базасы республикамыздың ірі салаларының біріне айналды. Өлке кәсіпорындары құрылыс нысандарын 50 атаудан

астам құрылыс материалдарымен қамтамасыз етіп отыр.

Алып саяси және экономикалық өзгерістер халық мәдениетін, сонымен қатар республикамыздың архитектурасының дамуына ең тиімді жағдайлар жасады. Қарқынды дамып жатқан өнеркәсіптің негізінде Қазақстанда соңғы онжылдықтан әр жыл сайын екі-үш жаңа қала пайда болып жатыр және олардың жалпы саны 80-нен асты. Республикамыздың қалалары мен ауылдарында әр жылдары төңкерістің алдында бүкіл өлкеде болған тұрғын үйлер саны мен сапасына сай салынып жатыр. Ескі қалалар қайта өңделіп жатыр. Қалаларды жергілікті және еуропалық бөліктерге бөлу доғарылды. Орталықтар мен шет аймақтарының айырмашылығы жоғалып келеді.

Бөлек көшелер мен кварталдарды ішінара құрылыс жасау қарапайым әдістерінен тек қана жаңа тұрғын аудандарды емес, бүкіл қалаларды кешенді түрде салуға өту басталды. Осы уақытта тұрғын үйдің халықтық түрге айналуы орын тапты, жаппай тұрғын үй негізгі болып табылды. Оның құрылым-

дық-техникалық негізінің дамуы ірі жетістіктерімен айқындалды.

Халық шаруашылығы өзге салалары жұмысшыларымен қатар республика архитекторлары бүгінде-рі, кеңестік адамдары үшін еңбек пен демалыс үшін ең тиімді жағдайларын жасап, КОКП XXIV съезінің тарихи шешімдерін қарқынды түрде асырып жатыр.

Қазіргі кеңестік Қазақстанның мәдени-тұрмыстық өмірінің күрделі әртүрлілігін көрнекі бейнелейтін тәнді ерекшелігі ретінде қоғамдық ғимараттардың дамыған атауы мен олардың түрлерін жетілдіруі болып табылады. Олардың көбісі кеңес архитектура-сының ең үздік жетістіктері қатарына сөзсіз жатады. Жоғары архитектуралық-жобалау мәселелерімен қатар, олар ұлттық көзқарасқа сай идеялық-көркемдік негіздері анық шешілген.

МӘДЕНИ МҰРАСЫНА ШОЛУ

Қазақ халқының өзіндік мәдениетінің тамырлары ғасырлар тереңдігінде жатқаны барлығымызға белгілі. Оның тарихы құрылыстық және қолтаңбалы өнерлерінде бейнеленеді. Ә.Қ.Марғұланның деректері бойынша, қабырғалары мен төбелері адамдар мен жануарлар бейнесімен безендірілген алғашқы адамның көптеген үңгірлік қоныстары палеолит дәуіріне жатады, ал қолдан жасалған үйлердің алғашқы іздері жоғарғы палеолит дәуірінен сақталып қалған [1].

Көптеген тас бетіндегі суреттер Орталық Қазақстанның таулы аудандарында, Бетпақ-Дала шөл даласында, Қаратау, Тарбағатай және Алтай тауларында сақталып қалған. Олар мәрмәр тастарының жазықтарында салынған, олардың көбісі горельеф әдісі және жаппай терең қашау, контурлық сурет техникасы арқылы жасалған; сонымен қатар, әдетте қызыл бояумен салынған бір түсті суреттер де кездеседі.

Б.д.д. екінші мыңжылдықтан бастап құрылыс ісінде мәрмәр, диорит, құмтас, әктас, порфир және т.б. әртүрлі тастар белсенді пайдаланылады. Тастар алып (мегалиттік) құрылыстарды салу үшін қолда-

нылған. Қызыл-Арай таулары Атасу және өзге өзендеріндегі менгірлердің биіктігі 1,5–6 м шегінде болып жатыр; Беғазы (Қоңырат ауданы) қорымдарын құрылысы үшін жазықтық тақталар түрінде өндірілген мәрмәр тастар өлшемдерінің биіктігі 3,80 м, ені 1,20 м, қалыңдығы 12 см, ал салмағы 3 тонна болатын [1].

Б. д. д. VII ғ. Қазақстан аймағында алғашқы мемлекеттік құрылымдар пайда болған: Сырдария сағаларынан Жетісуға дейінгі кеңістікте сақтар, ал өзге бөлігінде – басқа тайпалар қоныстанған. Олардың қатарында антикалық аңыздар арқылы «алтынды қорғаған күшігендер» атауымен таныс тайпалар мәдени жағынан барлығынан жоғары деңгейде орналасқан. Расында, олар темір кенін, алтын, мыс және өзге асыл және қажетті қазбаларды өндірген. Геродоттың деректері бойынша, исседондар (Жетісуда қоныстаған тайпалар) арқылы гректер б.д.д. V ғ. күшігендерден алтын алып жатқан. Б.д.д. VI–IV ғғ. сақтар жерлерінде кең ирригациялық жүйесі бар суармалы егіндік дамыған. Осы кезден бері тастардың ірі бөлшектерінен салынған көптеген қорған

құрылыстары сақталып қалған. Тайпа көсемдерінің қорымдары болып табылатын, олар әдеттегідей диаметрі 40-тан 150 м-ге дейін, биіктігі 18–20 м болып салынған (мысалы, Бесшатыр).

Антикалық авторлардың деректері бойынша, сақтар тайпаларының іс-әрекеттерімен б.д.д. V–IV ғғ. Сырдария алқабында пайда болған тұрақты қоныстардың көптеген саны байланысты болып табылады. Кеңес ғалымдары сақтардың алып мүсіндерді қоладан құю, алтыннан бұйымдарды өндіру, ағаш ою мен тасты өңдеу техникаларын жақсы біліп меңгергенін анықтаған. Серке түріндегі ерекше аяқтары бар қоладан құйылған Жетісу қазаны, жануарларды бейнелеген барельефтері бар құрбан шалу орындары және өзге заттар осының куәсі бола алады. Б.д.д. III ғасырдан бастап (үйсіндер мен қаңлылар кезеңі) материалдық мәдениеттің ары қарай дамуы байқалады. Осы кезеңнің өнері туралы айқын түсінігін белгілі Қарғалы мен Ыстықкөл (Алматы жанындағы) ескерткіштері білдіреді. Үйсін шеберлері тас пен ағашты көркем оюдың, былғарыға басып өрнек салу мен оюлау, темір соғу, бедер салу, металды нақыштау және бұйымдарды әшекейлеу сынды техникаларды жақсы игерген. Сонымен қатар, антикалық тарихшылар Арриана, Диодор және қытай деректерінің куәландыруы бойынша, Сырдария алқабында Жетіасар, Бітән және Жетісуда Шығу секілді қалалық қоныстар пайда болған.

Қазақстанның ежелгі архитектурасы, әсіресе, жоғары деңгейдегі өрлеуіне б.д. VII–XII ғғ. жетеді. Осы кезде қолданбалы ою-өрнек өнеріндегі антикалық дәстүрлерді қайта қалыптастыру негізінде архитектура мен қолданбалы өнерінің өзіндік синтезі пайда болған. Қазақстан аймағында VI ғ. ертефеодалдық Түркі қағанаты мемлекеті; VIII–X ғғ. түргештер мен қарлықтар, түркі тайпаларының мемлекеті ұйымдасқан. Сол кезде Қазақстанға ен-

ген мұсылман діні архитектурада өзінің белгілі ізін қалдырды.

Қазақстанның құрылыс өнері қарахандықтар дәуірінде өз биігіне жетті (X–XII ғғ.). Өлкенің экономикалық өрлеуі қалалардың өсуіне әсер етті. Бұл кезеңде жобалау мен құрылыс салудың үнеміліктікбедерлік және радиалдық жүйелері анықталған қарахандықтардың алғашқы астанасы – Баласағұн, Ордакент, Сүят, Янгикент, Исфиджаб, Тараз, Отырар, Сығанақ және көптеген өзге қалалары өркендеген. Оларды абаттандыруының жоғары деңгейі туралы мысалы, Таразда, Сукұлықта, Тоқабкетте орын алған конус тәрізді ауыздары бар көзейшілік құбырлардан жасалған сумен қамтамасыз ету жүйелері, Тараздағы көшелері мен тротуарларын таспен төсеуі дәлел бола алады.

Сөзсіз, бұл астроном Әбу Райхан-әл-Бируни, математик Мұхаммед әл-Хорезми, дәрігер Әбу Әли ибн-Сина (Авиценна) және ақын Жүсіп-Һас-Қажып Баласағұн («Құдатқу білік» атты аса құнды еңбектің авторы), Макмұд Қашғари («Дивану Лугатат түрк» еңбегінің авторы), Әбу Насыр Мұхаммед ибн Ұзлақ әл-Фараби («Ғылымдардың дүниеге келуі», «Музыканың ұлы кітабы», «Аристотельдің аудармалары» кітаптарының авторы) және басқа ұлы ғалымдар мен тұлғаларды дүниеге келтірген Орта Азия мен Қазақстан халықтары мәдениетінің өрлеу дәуірі болды.

Мәдени деңгейінің жоғарлануына архитектурадағы бұрын белгілі болмаған керуен-сарай, сарайлар, медресе, мұнаралары бар мешіттер, моншалар ғимараттарының түрлері пайда болғаны әсер етті. Олардың кейбіреулері, мысалы, «Тараздағы монша өз алыптығы мен архитектуралық пікір бойынша Орта Азия мен Қазақстандағы азаматтық архитектурасының сирек құндылығы болып табылады» [2].

Қарахандықтар кезеңінде декоративтік-қолданбалы өнер өзінің ерекше әсемдігіне жетті. Күйген қыш-

ты қолдануы, оюлы қалаудың пайда болуына алып барады, қашалған терракота мен безендіру өнерлері қалыптаса бастайды. Қазақстан аймағындағы осы дәуірінің ең «мұнаралы» ескерткіштері ретінде Тас Ақыр, Қарахан кесенесі, Тараздағы монша, Бабажа Қатын, Айша Бибі кесенелері және т.б. болып табылады. Олардың ішінде ерекше архитектуралық-көркемдік құны бар ескерткіш ретінде сол дәуірінің байлығы және оюлық сарыны мен композициялық тәсілі сақталған Айша Бибі кесенесі болып табылады.

Б.П. Деникениң айтуынша, «бұл кесене Орта Азия мен Қазақстан аймағындағы ерекше ескерткіштердің бірі болып табылады. Ол тек қана Орта Азия мен Қазақстан шегінде кең таралған оюлы терракотамен безендірілген» [3]. Сондай-ақ, кесененің қабырғалары түгел оюланған. Және декоры ғимараттың керемет архитектуралық бейнесін жасай отырып, архитектуралық пішіндерімен тиімді үйлесіп тұр.

Моңғолдар шабуылының (XIII ғ.) нәтижесінде Қазақстан аймағындағы халықтардың өркендеген мәдениеті құлдырады, олардың көптеген қалалары тоналған және өртенген, Темірдің сапарлары (XIV ғ.) мен жоңғарлардың шабуылдары (XVI–XVIII ғғ.) олардың толық жойылуына алып барды. Бірақ, бұған қарамастан, өлкенің шексіз жазықтығында архитектуралық-кеңістік композициялары – қарахандықтар дәуіріне жататын кесенелер салынып жатты. Оған мысал ретінде Жошы мен Алаш кесенелерін айтса болады (XIII ғ.).

Темір дәуірінен біздің заманымызға дейін өзінің алып масштабтарымен, декоративтік безендіруімен адамды таңғалдыратын белгілі Қожа Ахмет Яссауи мешіт-кесенесі (XIV ғ.) жетті. Көптеген бөлмелерден тұратын бүкіл кешен композициясының (жоба бойынша өлшемдері 62,5x47) ортасы ретінде Орта Азиядағы ең үлкен күмбезімен жабылған (D=18 м) қазандық болып табылады. Қазандықтың жан-жа-

ғында мешіт, медресе және қазақ хандар резиденциялары мен кесенелері орналасқан. Ортасында үлкен тұтас құйылған алып қазан жатыр.

Бас қасбеті мен үлкен порталдық құрылысының (18 м) бітпегеніне қарамастан (Темірдің өлуіне байланысты деп есептеледі) ғимарат алып және монументалды болып көрінеді.

Әсіресе ағаш, ганч және сүйек оюын, асыл тастар мен металдарды, қабырғалар бетін оюлы тақталары мен қышты әшекейлеп өруді қолданған безендіру деңгейі өте жоғары болып табылады.

Жоңғар-қалмақтар шабуылының кезеңінен кейін Қазақстан архитектурасы құлдырап кетті. Сол дәуірдің барлық ескерткіштері көркемдік безендірілген салынды.

XIX ғ. екінші үштігінде өлке Ресейге қосылды. Бұл жағдай әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен қатар ел архитектурасының дамуына әсер етті. Қазақстан жерінде бекеттер мен сауда нүктелерінің болу қажеттілігі патша үкіметін Қазақстанның солтүстік-батыс, солтүстік және шығыс аудандарына Орал – 1613 ж., Гурьев – 1640 ж., Семипалатинск – 1656 ж., Усть-Каменогорск – 1720 ж., Павлодар – 1756 ж., Петропавловск – 1752 ж., Қостанай – 1879 ж., Ақтөбе – 1869 ж., Қазалы – 1853 ж., Верный (қазіргі Алматы) – 1854 ж. секілді бірқатар қалаларды салуға итермеледі.

Сонымен қатар, Қазақстан феодалдық бөлінген ел ретінде саяси-экономикалық қатынас жағынан Ресей және ортаазиялық хандықтарымен байланыста болып қала берді және осы байланыстар Қазақстандағы архитектура мен қала құрылысының дамуына өз ізін қалдырды [4]. Мысалы, оңтүстік аудандарындағы қалалар өз архитектуралық-жобалауы бойынша ортаазиялық қалаларына, ал батыс және солтүстік-батыс аудандарының қалалары – орыс провинциялық қалаларына ұқсас болып табылады.

Сондай-ақ, Шымкент қаласының негізгі жоспарлық құрылымы ретінде қаланың саудалық және іскерлік орталығы – базар алаңына қарай шығатын бас көшелер магистральдарының желісі болған. Негізгі көшелерден ені 2–4 м құрайтын тұрғын квартал ішіндегі тұйықтар басталып кетеді, соның арқасында тұрғын үйлер шанды көшелерден оқшауланады (оңтүстік Қазақстан қалаларының қала құрылыс тәжірибесінің осы жөнді жағы ерекше назарды қалайды). Қала ішінде оны әр жерден кесіп өтетін суару жүйесі – арықтар орналасқан.

Шымкентте, Қазақстанның барлық оңтүстік қалалары секілді, XIX ғ. 60-жылдарынан бастап, Қазақстанның бұл бөлігі Ресейге¹ қосылған кезде, солтүстік-шығыс қала маңындағы ауданда орыс қоныс аударушылар негізін салған жаңа қала пайда болады. Ескі қаладан оның айырмашылығы – оның тұрақты жобалауы болған. Оның жобалау ұйымдасуында орыс қала құрылысы мен жергілікті жағдайлар жарамды үйлесіп тұрғаны қызығушылық тудырады. Яғни қала бақшасымен қоса көгалдандырылған арық жүйесі тұрақты жоспарға өзіндік сипатын береді. Жоспар жағынан қаланың бұл жаңа бөлігі ескі бөлігімен нашар байланысқан.

Қазақстанның солтүстік-батыс, солтүстік және шығыс аудандарындағы қалалары орыс топографтар құрастырған бас жоспарлар негізінде салынған. Мысалы, ең ерте жасалған кестесі – «Томбы губерниясының штаттан тыс Усть-Каменогорск қаласының жоспары» (негізі, 1763 жылы шыққан «Барлық қалаларға, олардың құрылыстары мен көшелеріне арнайы жоспарларды жасау туралы» жарлығының нәтижесі болған) XVIII ғ. аяғында жасалған. Келесі құжат – «Усть-Каменогорск қаласының жоспары» – 1845 ж.

¹ Ақмешіт қорғаны (кейін Первоск қ., қазір Қызылорда) 1853 ж. қосылған, ал Шымкент және Әулие Ата (Жамбыл) қалалары – 1865 ж.

бекітілген. Сонымен қоса 1858 және 1861 жж. Петропавл қаласының, 1868, 1875 және 1912 жж. Алматы, 1880 ж. Ақмола және т.б. қалаларының жоспарлары жасалған.

Орынды таңдау мен бас жоспарды жасау кезінде ең бастысы, табиғи су күре жолдары есепке алынған. Мысалы, Ертіс өз. жағалауының иіріміне перпендикулярлы және енді Семей қаласы көшелерінің бағытын анықтауына себепкер болды. Қаланың алғашқы ортасы айналасында, ереже бойынша, казактар станицалары мен татар слободкалары орналасқан әскери қамал болды.

Жоспарлау жағынан олар 1,5–2 га көлемді кварталдары бар кең көшелердің (30–35 м) тікбұрышты торына ұқсас болды. Қала ортасында шіркеу, қонақ ауласы, базар алаңы және гарнизон алаңы, сонымен қатар, шенеуніктер мен байлардың тұрғын үйлері орналасқан. Сондай-ақ, бұл қалалар XVIII–XIX ғғ. провинциалдық орыс қалаларының жоспарларына ұқсас жоспарын алды.

Сауда-әскери қадамдарымен қатар XIX ғ. екінші жартысында Қазақстанда капитализмнің дамуына байланысты жұмысшылар қыстақтары пайда болған. Олардың көбісі төңкерістен кейін үлкен өнеркәсіптік қалаларына айналған. Қазақстанның табиғи байлығын өндірудің негізінде көмірлі Қарағанды, Успенск, Риддер, Жезқазған, Зыряновск, Леңгір, Ащысай, Текелі, Манат және т.б. қыстақтары өмірге келген.

Қазақстан қалаларының абаттануы өте төмен деңгейде болды. Мысалы, 1913 жылы «Ресей» жиынтығында былай деп жазылған: «Верный абаттандырылуымен өте ерекшеленбеген: көшелері кең, жақсы жоспарланған, бірақ тас төселмеген және арбакештер мен жаяу жүргіншілердің жүріс-қозғалысының арқасында қатты шаң көтеріліп жатады. Күзде шаң жүруге мүмкіндік бермейтін балшыққа айналады».

[5]. Қарағанды кеншілердің тұрмыстық жағдайы туралы уез бастығы былай деп жазған: «Жұмысшыларға арналған бөлмелер жетіспейді. Бойдақ жұмысшылар отбасылы жұмысшыларымен бірге орналасқан... Әуенің кубтық мағынасы... бекітілген нормадан үш есе аз... Терезелер мен есіктер... нормадан екі есе кіші...» [6].

Қазақстан аймақтары табиғи-климаттық жағдайларының әртүрлілігі халық тұрғын үйінің әртүрлі типтерін жасауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, батыс және солтүстік-батыс аудандарында барлық элементерін тығыз орналастыруымен ерекшеленетін тұрғын үй жоспары жасалған. Бір көлемге біріккен шаруашылық құрылыстар, мал қоралар, қоймалары тұрғын үйге тақалып салынған. Қазақстанның оңтүстік аудандарында тұрғын үй ереже бойынша шаруашылық құрылыстардан бөлек салынған. Мұнда жан-жақтары бойынша шаруашылық бөлмелері мен тұрғын үй орналасқан ашық аула пайда болады. Ас үйі мен дәлізі бір бөлмеге бірігіп, ортасында орналасқан тұрғын үй типі кең тараған; оның екі жағынан бір қатар бойынша қонақ бөлме мен демалыс бөлме салынған. Аласа бойлы сәкілер, саз балшықтан жасалған еден, кішкентай терезелер осы интерьерге тән болып табылады.

Тұрғын үйдің кең таралған түрінің бірі киіз үй де болған. Бұл тұрғын үйдің көшірілетін түрі көшпенді халықтың үлкен тапқырлығын білдіретін бірегей құрылым болып табылады. Киіз үй көшіруге тиімді, оңай және тез бұзылып жиналады. Оның маңызды көркемдік ерекшелігі әсемдік және қабырғаларының беті толық ірі масштабтық оюлық мотивтерімен безендірілуінде болады.

Ірі ғимараттардың құрылысы негізінде мешіттер, медреселер мен кесенелерді салуымен байланысты болып табылады.

XIX ғ. аяғында Жаркентте (қазір Панфилов қ.) (интерьері ұйғыр шебері Хасан Полат жасаған, Хон Пик сәулетшінің басшылығымен) салынған мешіт пен медресе кешені ортаазиялық сәулетшілік мотивтері мен Қиыр Шығыс архитектурасының құрылыс тәсілдері үйлескен архитектурасы бар ерекше ескерткіші болып табылады.

Зерттеліп жатқан кезеңдегі Қазақстанда қорым құрылымдары – әртүрлі типтегі кесенелер кең таралған. Олардың қатарында Жезқазған ауданындағы Жүзден (XIX ғ. ортасы, халық шебері Серәлі Еламанов), Айтман Су жеріндегі Айтман және Сам ауданындағы Омар (XIX ғ. аяғы, халық шеберлері ағайынды Қаражүсіптер), Гурьев облысындағы Жұбан кесенелерін, Сенек жеріндегі кесенесін (Маңғышлақ), Қызыл Су жеріндегі Боран (шебері Нұрғияз Избасаров) және сағана-тамдарды, құлпытастарды, Сейсен Ата, Қамысбай және көптеген басқа кесенелерді айта кету керек.

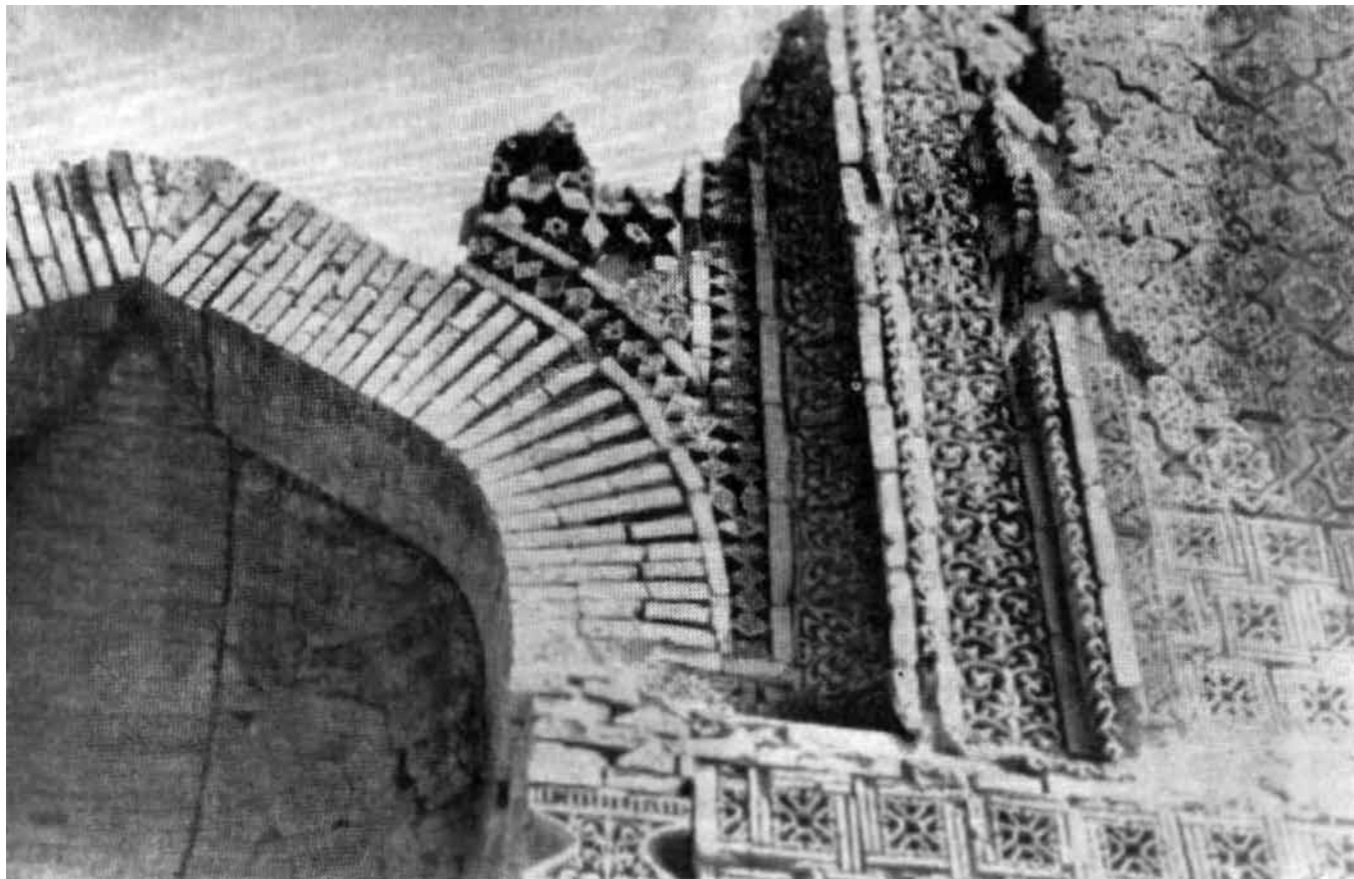
Барлық кесенелері мен сағана-тамдар бір бөлмелі болып табылады. Олардың негізгі ерешеліктері әртүрлі күмбездерін пайдалануымен анықталған. Кейбір кезде бас қасбеті пештак, найзалы арка, қатардоға, сонымен қатар қышты өрнектеп қалауымен, боялған тас бетіндегі сұлбалық оюы және интерьерді ою-өрнекпен әшекейлеуі бар өзіндік декоративтік безендіруімен өндірілген.

XX ғ. басында пайда болған мектептер, сауда кеңселері, дүкендер, сословиелік клубтар, фабрикалар мен зауыттар, теміржол вокзалдары секілді ғимараттардың жаңа түрлерінің пайда болуы ілгері дамудың белгісі болды. Бірақ бұл ғимараттар өткен дәуірдегі орыс архитектурасының әртүрлі стилі жағынан орыс шенеуніктердің қалауы бойынша шешілген. Қазақстанда орнатылған бұл стильдердің өлке өнері мен халық мәдениетімен ешбір жалпы байланысы болмаған.

XIX ғ. басындағы олардың ең ірілері керемет инженер-архитектор А.П. Зенковтың есімімен байланысты болып табылады. Оның жобалары бойынша Верный қ. Кафедральный соборы (қазір Қазақ КСР тарихи мұражайы), Офицерлер жиналыс үйі, әйелдер және ерлер гимназиялары, Қоғамдық жиналыс үйі (қазір Қазақконцерт) және т.б. салынған. Көбіне бұл ғимараттар бақшаның айналасында қаланың ортасына ұйымдастырылып салынған. Бүкіл кешеннің композициялық орталығы Кафедралдық собор болды.

Қазақстанда кеңес өкіметі орналасқаннан кейін халық сәулетшілік ескерткіштерін қорғау мәселесі ең алғашқы рет көтеріліп шешіле бастады.

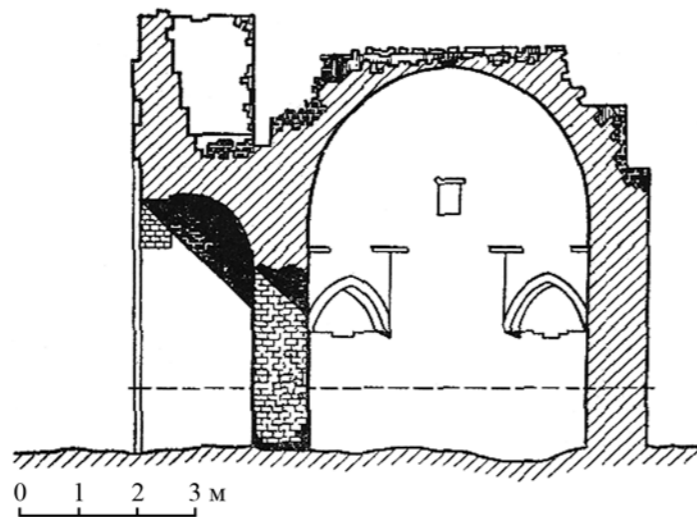
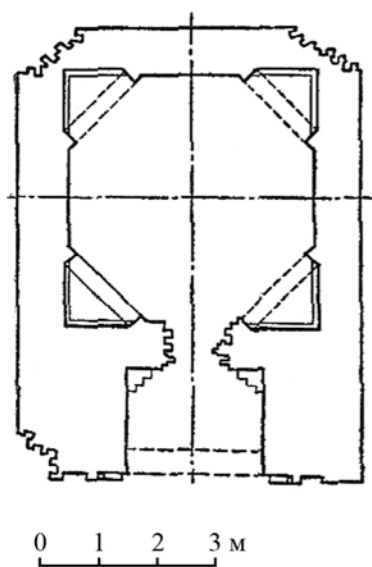
Отан соғысынан кейін республика аймағындағы архитектуралық ескерткіштерді зерттеу бойынша жұмыстары кең тарала бастады, соның нәтижесінде ғылыми түрде негізделген оларды қайта өңдеу мен сақтап қалу жобалары өндіріле бастады. Осы кезде Айша Бибі кесенесін сақтап қалу іске қосылды, Қожа Ахмед-Яссауи мешіт-кесенесі, Жаркенттегі мешіт-медресесі, Семейдегі екі мұнаралы мешіт, Орталық Қазақстанның бірқатар кесенелері және көптеген т.б. қайта жөндеуден өтіп жатыр. Республикамыздың Маңғышлақ, Гурьев және өзге облыстарының архитектуралық ескерткіштерін сақтау бойынша жұмыстары жүргізіліп жатыр.

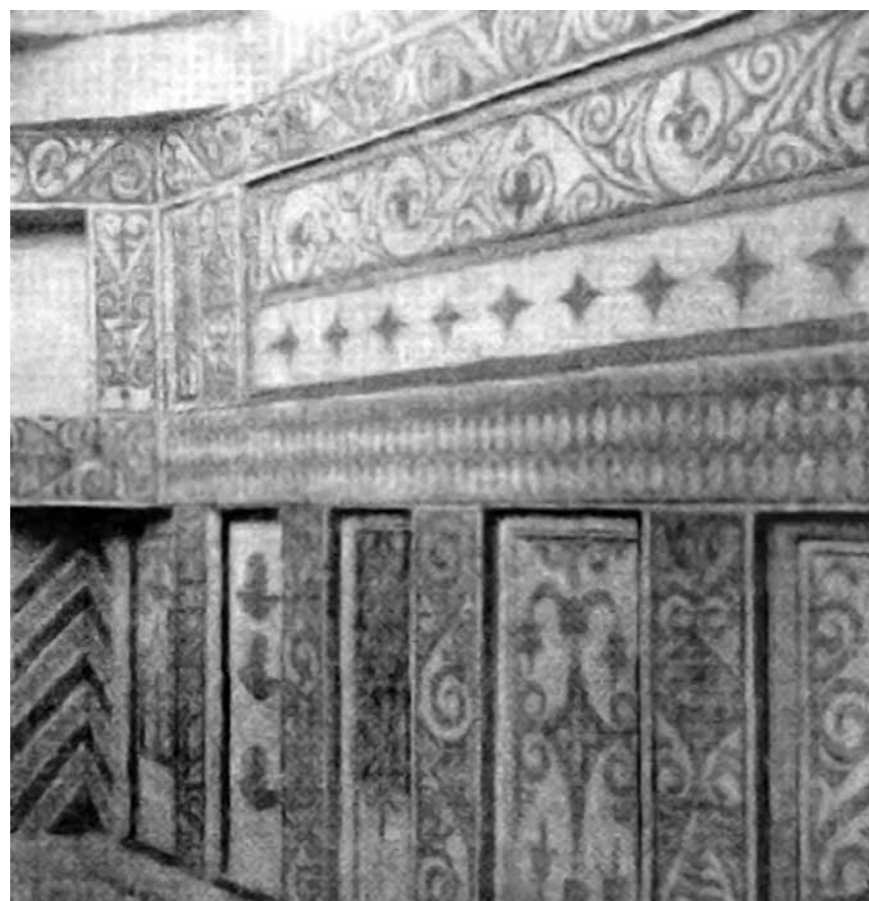
Айша Бибі кесенесінің Батыс қасбетінің үзінді түрі

Жаркент қ. (Панфилов қ.) мешіт пен медресе кешені. Бас кіру есігі. Аула жағынан көрініс (сәулетшілер – Хон Пик, Хасан Полат). XIX ғ. аяғы

Жошы хан кесенесі. Жоба және оның кесіндісі. XIX ғ. екінші жартысы.

Маңғышлақ.
Кесене интерьерінің өңдеуі.
XIX ғ. аяғы.

Алматы. Кафедралдық собор, 1910–1912 жж. (арх. А.Зенков)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЦИАЛИСТІК АРХИТЕКТУРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазан социалистік төңкерісінің жеңісі мен 1920 жылдың 26 тамызында Қазақ АКСР-н ұйымдастыру қазақ халқы өмірін негізгі түрде өзгерді.

1921 ж. көктемінде нәтижесінде кедейлер мен батрактар кулактардан тартып алынған мал мен құралдарға ие болған жер-су реформасын өткізуі басталды. Бұл реформа қазақ еңбекшіл шаруаның отырықшылық пен егін шаруашылығына күшті қолдау берді. Зауыттар мен фабрикалар жұмысшылары отырықшыл өмір салтына көшіп жатқан қазақ шаруаларына көмек ретінде ауылшаруашылық құралдарды жіберіп жатты. Үйлерді салу және қажетті заттармен қамтамасыз ету үшін шаралар қолданылды. Факториялар, малшаруашылық артельдер секілді бірігулер халыққа үйлерді салу мен құдықтарды қазуға көмек көрсетті. 30-жылдарының басында ирригациялық, мелиоративтік, жол-құрылыс жұмыстарын жүргізуіне, сонымен қатар, отырықшылық пайда болған аудандарында мәдени-ағарту мекемелерін, агроалтехникалық, ветеринарлық және өзге бекеттерін ұйымдастыруына көмектескен Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі

жанында Республикалық отырықшылық комитеті, ал Қазақ АКСР ООК – көшпенді және жартылай көшпенді халықтарды отырықшылыққа айналдыруға көмектесу қоғамдары ұйымдастырылған.

1930–1931 жж. кезінде республикада 20 мыңнан астам жаңа үйлер, 1500 құдықтар, 2500 әртүрлі шаруашылық бөлмелер мен ұстаханалар салынған [7]. Отырықшылыққа өтуі көшпенділер тұрмысын қайта жасауына, тұрғын үйлердің жаңа түрлерінің пайда болуына, қала құрылыстың дамуына және халықтың мәдени деңгейін көтеруіне алып барды.

1932 ж. 17 қыркүйекте БК(б)П ОК және 5 қазанда КСРО ХКК «Қазақстанның ауылшаруашылығы туралы» арнайы қаулысын қабылдады, онда өзге мәселелерімен қатар еуропалық мазмұнға сай қыстақтарды салу туралы мәселесі қаралды.

Қазақстандағы 1930 ж. таман құрылыстың бұрын болмаған қарқындылығы мен өскен көлемі оны тұрақты түрде реттеуін талап етті. Орталық қалаларына жобаларды алып келу әдісі құрылыстың қарқынды өсуін қамтамасыз ете алмады. Өзінің жобалау кеңсесін ұйымдастыру қажеттілігі айқын болды.

1930 ж. 24 қыркүйегінде Қазақ КСР ХКК өнеркәсіптік, әлеуметтік-мәдени, ауылшаруашылық, саудалық, кооперативтік және тұрғын үй құрылысын жобалау бойынша жобалау кеңсесін ұйымдастыруы қаралған республикадағы «Құрылыс ісін реттеу туралы» қаулысы қабылданды. «Қазмемжоба» атындағы бұндай өлкелік кеңсе ол кезде құрылыс өндірісінің барлық түрлерін жасайтын «Қазқұрылысбірлестік» жүйесінде ұйымдастырылған. Кеңсе өз жұмысын 1930 ж. қазан айында бастады.

1935 жылы Қазақстан архитекторлар Одағының Ұйымдастыру бюросы негізін қалады. 1936 жылының басында республика архитекторларының 1-конференциясында басшылық сайланды. Одақ Кеңесі Қазақстан архитектурасының әрі қарай дамуында белгілі рөлін атқарды. 30-жылдардың екінші жартысының негізгі белгісі ретінде республика халық шаруашылығы мен мәдениетінің қарқынды өсуі болды. Қарағанды, Балқаш, Жезқазған секілді жаңа өнеркәсіптік орталықтар, сонымен қатар, Аякөз, Алға, Ембі, Ақжал, Қарсақпай және т.б. жұмысшылар қыстақтары пайда болды. Ескі қалалар абаттандырылды. 1937 ж. Қазақстанда 28 қала мен 28 жұмысшылар қыстақтары болған [7].

Қазақстан қалаларындағы су құбырлар желісі екі есеге дейін, ал су берудің орта тәуліктік көлемі 3 есе өсті.

Құрылыс индустриясын күшейту бойынша да көптеген жұмыстар өткізілді, жұмысты өндіру әдістері жетілдірілді. Соның арқасында мысалы, 1940 ж. Қарағанды құрылысшылары жедел құрылысының бүкілодақтық рекордтары көрсетілді: әрқайсысының көлемі 16 мың куб. м екі төртқабатты үйлер, біреуі 52, екіншісі 48 еңбек күндерінде салынды [8].

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанда айтарлықтай өзгерістер орын алды. 1941 ж. 16 тамызында КСРО ОК мен ХКК елдің шығыс аудандарында,

сонымен қатар, Қазақстанда да, өнеркәсіптік құрылыстың кең қанат жаюы қаралған «Әскери-шаруашылық жоспарды» бекітілді. Кавказ мұнайымен елді қамтамасыз етуде туған қиыншылықтарымен байланысты майданды жанармаймен қамтамасыз етуде Ембі мен Ақтөбе кәсіпорындары маңызды рөлін атқарды. Гурьев қ. жұмысшылары үшін абаттандырылған қыстағы салынған ірі мұнай өндіру зауыты бой көтерді. Құрылыс заттарын тасымалдау қиынға түскен соғыс уақытының жағдайында қыстақты жергілікті материалдардан салғанын айта кету керек.

Жаңа қыстақтар мен қалалар құрылыстары жалғыз санды болған жоқ, олар барлық өнеркәсіптік кәсіпорындарында салынды. Мысалы, 1943 ж. МҚК шешімі бойынша Қаратауда таукен-химиялық комбинаты салына бастады және осы жағдай жерге аттас жаңа қаланың құрылысының басы болып табылды.

Соғыстан кейінгі республика халық шаруашылығы дамуының қарқындылығы Қазақстан қала құрылысы мен архитектурасының жемісті дамуын шарттады. Оларды реттеу мен сапасын көтеру мақсатында 1945 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанында архитектура істері бойынша комитеті және Қазақ КСР Ғылым академиясының жанында архитектура бөлімі ұйымдастырылды¹. Аталған бөлім халық сәулетшілік ескерткіштерін зерттеу бойынша үлкен жұмыстар жүргізді. Оның іс-әрекетімен қазіргі заманның өзіндік архитектурасын жасау үшін өткен дәуірлер архитектурасының ұлттық ерекшеліктерін пайдалану туралы ойдың дамуы байланысты болған. Бірақ, бұл құрылыстың өркендеулік әдістерін дамуы мен жаңа техникасын пайдалануына кедергі жасады.

¹ 1954 ж. бөлім архитектура және құрылыс заттар бөліміне айналған. Бір жылдан кейін ол КСРО ҚжАА Қазақ филиалына айналды.

1954 ж. көптеген кемшіліктері ашылды және сонымен бірге Қазақстан архитектурасының дамуында жаңа кезеңге өтуі белгіленді.

Қалақұрылыс. Мұраға алынған қалаларындағы алғашқы қатардағы қалақұрылыс іс-шаралары апаттық құрылыстарды жоюға бағытталды. Жаңа құрылыс шектеулі болды, көбіне бірқабатты жеке тұрғын үйлер салына бастады.

20-жылдардың екінші жартысынан бастап қалаларда бос жерлерде орналасқан бөлек ғимараттардың, кейбір кезде бүкіл кварталдардың құрылыстары басталды. Сондай-ақ, астаналық қала¹ ретіндегі Қызылорда қ. құрылысы республиканың үкімет аппараты жұмысшылары үшін арналған бөлек әкімшілік ғимараттардан және тұрғын кварталдардан басталды. Сол заманның жағдайында жаңа құрылыс архитектор Рянгин құрастырған алдын ала қарастырылған (1925 ж. 28 қазанында Қазкеңхалком және 1925 ж. 1 қарашада ҚазОАК бекіткен) жоспары бойынша орындалды. Ең алғашқы жобаның өзінде социалистік қалақұрылысының өркендеу үрдістері байқалды. Құрғақ ыстық климатында ең жақсы жағдай жасау қажеттілігін ескере отырып, қаланы қала-бақша ретінде жоспарлаған, бүкіл аймағының шамамен 27% көгалдандыру үшін арналған. Жаңа кварталдарда халыққа қызмет көрсету элементтері бар ірі кешендерді салуы қаралған. Ең қолайлы аймақтар – Сырдария өз. жағалаулары – демалыс аймақтар үшін бөлінген. Сонымен, сол жылдарының өзінде аймақты функциялық бөліктерге бөлудің, кешенді құрылыс және Кеңес Қазақстан қаласының жаңа түрінің негіздері салынған. Жобада негізінде қаланың орталық бөлігіндегі көшелердің радиалдық-шеңберлік жүйесі сақталған, ал жаңа құрылыс аудандарында

көшелердің тікбұрыштық желісі алдын ала қарастырылған.

Халық шаруашылығының социалистік индустриалдауының басталуы мен экономикалық базасының өзгеруімен байланысты республика қалаларының өсу қарқындығы мен қайта құруы күрт өсе бастады. Жаңа өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылысы басталды. Түркістің құрылысы мен республика астанасын Алматыға көшіру (1929 ж.) қаланың қарқынды өсуі мен оның тұрғындар санының көбеюіне себеп болды. Мысалы, Түркісіб құрылысының (1897–1926 жж.) алдындағы 30 жыл ішінде қала тұрғындар саны екі есе көбейді, ал кейінгі 10 жылда 4 есеге көбейгені белгілі болып тұр.

Алматыдан солтүстік жағында 9 шақырым жерде (Алматы-1 стансасы жанында) бос орындарда 1929–1930 жж. Түркістан-Сібір теміржол жұмысшыларының жаңа тұрғын ауданы пайда болды².

Жамбыл, Ыстықкөл, Шевченко және Чайковский көшелерімен шектелетін кварталдың құрылысы (1931–1934 жж.) қызық болып көрінеді. Үйлер көшелерге бұрыш ретінде бағытталған және пәтерлер ең тәуір көрініске (оңтүстік-шығыс, солтүстік-батыс) ие болған.

30-жылдар басында ғана Калинин, Комсомольская, Ыстықкөл (қазір Мир) және Фурманов көшелер ауданында қала орталығы белгіленген. Қаланың орталық алаңы Үкімет үйінің алдында қалыптасты. Батыс жағынан алаң Бас пошта ғимаратымен, ал шығыс жағынан – Түркісіб басқармасы ғимаратымен шектелген. Осы алаңды құрайтын ғимараттардың стильдік және пропорциялық бірлестігі оны барлық жағынан үйлесімді етіп көрсетеді.

¹ 1925 ж. V Бүкілқазақстан Кеңестер съезі Қазақ АКСР астанасын Ақмешіт қ. көшіру және оны Қызылорда қ. деп атау туралы қаулы қабылдады.

² Республиканың ескі қалаларын темір жолына қосу олардағы (көбіне ескі қаладан бөлек, бос жерлерде) темір жол жұмысшылары үшін қыстақтар құрылысының басы болып келді.

Республиканың алғашқы ірі өнеркәсіптік орталықтары – Балқаш және Қарағанды қалаларын – салуынан ең аз адамы бар ауданның – Орталық Қазақстанның дамуы басталады. Бұл қалалар мен зауыттарды республика аймағында орналастыруына көзқарас қызық болып көрінеді. Басты талап ретінде өндірістік күштерінің қарқынды өсуі, табиғи ресурстарын барынша пайдалану, өндірісті шикізат көздеріне жақындату болып табылады. 1932 ж. басталған Балқаш тау-кен металлургиялық комбинатының құрылысы Қоңырат мысы бар кен орны базасында жасалған. Жобалау процесінде комбинаттың бүкіл өндірістік бөлігін жағалауда шоғырландыруға және соның нәтижесінде қаланы табиғи жағдайы бойынша тиімді аймақта салуға мүмкіндік беретін сұлба қабылданды.

Сонымен қатар, қаланы жобалау жүргізілді. Алғашқы сұлба мен эскиздік жобаны 1932 ж. Гипроцветмет (жоба басқарушысы арх. С.Климов) жасады. Кейінірек қаланы жобалаумен 1935 ж. Балқаш қ. алғашқы бас жоспарын өңдеуін бітірген елдегі ең ірі жобалау ұйымы – Горстройпроект – айналысады. Қабылданған көшелер бағыты мен кварталдардың құрылысы жергілікті табиғи-климаттық ерекшеліктерін ескеріп отыр. Көшелері әлемнің барлық жақтарына бағытталған және жиі болатын қатты желдерден сақталып орналасқан. Кварталдар өзіндік аулалар қалыптастыратын периметрлік құрылысы ретінде жобаланған.

Әрине, аймақты игеруі қиындықтарды тудыратын Балқаш маңы жағдайларында гектарына 450 адам орташа тығыздылығы бар көпқабатты (төртқабатты) үйлерді салу дұрыс шешім деп айтуға болады. Осының нәтижесінде қаланың жоспары шағын және бас жоспар бойынша, оның 102 га жері Балқаш көлі жағалауында орналасқан селителік аймаққа бекітілген, бар болғаны 214 га жерінде орналасқан.

Күнделікті пайдаланатын мәдени-тұрмыстық (мектептер, балалар, спорт және сауда) мекемелері, радиусы 500 м орналасқан асханалары мен клубтары бар үлкен көлемді (10–12 га) кварталдардың шешімі дұрыс боған. Бас жоспарды іске асыруы 1941 жылы біткен №1 кварталдың құрылысынан 1934 ж. басталды.

Жергілікті жобалау мекемелерінің күшейуіне байланысты 30-жылдардың екінші жартысында республиканың ең ірі қалаларын қайта өңдеу мен реттеуі бойынша жобалау жұмыстарына кіріскен. Шығару және өндіру өнеркәсіптік кәсіпорындардың өсуі жаңа қалалар мен елді мекендердің пайда болуын шарттады. Олар үшін даму болашағын және демалыс орындарын ұйымдастыру мүмкіндіктерін ескере отырып, табиғи жағдайы бойынша ең қолайлы аймақтарды таңдаған.

Бас жоспарларын жергілікті қала құрылысшыларымен қатар Мәскеу мен Ленинградтың белгілі сәулетшілері өндірген. Жоспарлау мен құрылыстар жобаларының негізі ретінде КСРО КХК мен БКП ОК 1935 ж. 10 шілдеде қабылданған «Мәскеу қаласы қайта қалыпқа келтіруінің бас жоспары туралы» белгілі қаулысында өз бейнесін тапқан және қалаларды қайта қалпына келтіру саласында кешенді іс-шараларды алдын ала қарастыратын принциптер алынған.

Алматы қ. жоспарлау мен қайта қалпына келтіру алғашқы жобасын жасау уақытына (1937 ж.) қала аймағы кеңейген¹ және оның даму қарқындығы айқын қала құрылыстық перспективаларды талап еткен. Осыған байланысты РКФСР Халықшаруашылықком №1 архитектуралық-жоспарлық шеберханасы (архитекторлары А.Репкин және И.Гуревич) Қа-

¹ 1937 ж. таман қаланың үйлер салынған аймағы 45 км² жетті. Орталық бөліктегі халық санының нығыздылығы 1 га 270 адам және шеттерінде 90 адамнан кем емес болған.

зақстан астанасын жоспарлау мен қайта қалыптастыру жобасын (1937 ж. 16 наурызында Қазақ КСР КХК бекіткен) дайындады.

Жоспарлық құрылым негізінде тарихи қалыптасқан қаланы салу кварталдық жүйесі қабылданған, бірақ сонымен қатар, қала көшелері мен алаңдар желісін күрделі түрде реттеуі қарастырылған. Қаланың кеңеюі батыс бағытына қарай Весновка өз. арнасы ар жағында белгіленген. Жоба бойынша әкімшілік-мәдени орталығын Коммунистік даңғылы, Гоголь, Фурманов және Калинин көшелер ауданында орналастыруы қарастырылған. Жаңа Үкімет Үйі орналасқан Орталық алаңы Коммунистік даңғылы мен Комсомол көшесінің қиылысында жоспарланған. Қаланың өзге маңызды архитектуралық-жоспарлық түйіндері – вокзалдық және театрлық алаңдарының орналасу орындары анықталған, негізгі магистральдардың қайта қалыптасуы, ұсақ кварталдарды ірілету мен сыртқы абаттандыру бойынша іс-шаралары бекітілген. 1937–1941 жж. жоба бойынша Коммунистік даңғылында бір топ әкімшілік ғимараттар, консерватория ғимараты, вокзал, Абай атындағы опера және балет театры, Фурманов пен Калинин көшелеріндегі тұрғын үйлер және т.б. салынған.

Қарағанды алқабындағы қоныстандыру мәселелері одан кең және жан-жақты зерттеулерін талап етті. Сондықтан 1935 жылы бекітілген (архитекторлары А.Кузнецов, А.Карнаухов) Қарағандының бас жоспарын жасау бойынша жұмысын 1936 ж. Мособлжоба бастады. Қоныстандырудың бірқатар принциптерін (орталықтандыру, орталықтандырмау, араласқан жүйе) және қаланы орналастыру нұсқаларын (Компанейск, Тихоновка, Майқұдық, Б.Михайловка және Старый город қыстақтарында) сараптау нәтижесінде Орталық қаланы Б.Михайловка қыстағының ауданында және оның жанындағы Компанейск, Старая Тихоновка, Старый Майқұдық және Қараған-

ды-көмірлі төрт жұмысшылар және ауылшаруашылық серіктес-қыстақтарында жасауға шешім қабылданды. Нәтижесінде санитарлық жағынан жағдайы жақсы көмір ашу негізгі орындарынан қашық орналасқан жаңа абаттандырылған қала бой көтерді.

1936 ж. бастап бас жоспар бойынша көбіне екі магистралда – Ленин даңғылы мен қазіргі Советский даңғылында – ондаған көпқабатты тұрғын үйлер және ірі қоғамдық ғимараттар салынды.

Қарағанды жағдайына байланысты Жаңа қаланың қалалық аймағын абаттандыру мен көгалдандыру үлкен жетістік болып саналады. Қазақтың құрғақ даласы жағдайында қалаларды көгалдандыруы мүмкін емес деп есептелетін. Қарағанды тәжірибесі бұл көзқарасты жоққа шығарды. Сондай-ақ, Берлинде 1939 жылы әрбір адам басына барлығы 2 м², Нью-Йоркте – 6 м², ал Батыс Еуропаның ең жасыл қаласы болып есептелетін Парижде – 7 м² көгалдандыру егістіктері болса, Қарағанды да әрбір тұрғынның басына 7 м² көгалдандыру егістігі келеді [9]. Сонымен қатар көлемі 275 га болатын ОДЖМП көгалданған ірі алқабы бір мезгілде жиі болатын салқын желдерден жақсы қорғаныс болып табылады.

Жоспарлау мен қайта қалыптастыру бойынша айтарлықтай жұмыстары Қазақстанның ескі қалаларында да жүріп жатты. Ол туралы Шымкенттің (инж. Д.Пожарищенский; 1935–1936 жж.), Гурьевтің (арх. А.Шафаров, инж. Л.Вульпе; 1938–1939 жж.), Петропавловск (1939–1941 жж.), Ақмоланың (қазір Целиноград; 1940–1941 гг.) жоспарлау жобаларын өндіруі куәландырады. Қазақстанның бұл ірі қалаларының бас жоспарлары жергілікті алматылық Қазмемжоба жобалау мекемесі жасағаны көзге түсер жаңалық болып тұр.

Ұлы Отан соғысы жылдары қалалар құрылысында айтарлықтай өзгерістер болып жатты. Сонымен

қатар 1 кезектегі құрылыстың жоспарының жобасына кірмеген шағынқабатты үйлері көп аймақтарда жаңа өнеркәсіптік кәсіпорындар бой көтерді.

Не дегенімен, осы кездегі қалақұрылыс мәселелерін тиімді шешу мысалдары бар. Бұл – жобалау кезінде жергілікті жағдайлар¹ ескерілген Гурьев қаласы жанындағы мұнайшылар қыстағын жоспарлау мен салуы. Құрылыс үшін Жайық өз. үш жағынан су айдынымен жуылатын аймақ таңдалып алынды. Біріншіден, осының арқасында шаң мен құмнан табиғи қорғанысын қамтамасыз етеді, екіншіден, көгалдандыруға жарамды жағалау белдеуінің ұзындығына байланысты үш жағынан көгалданған қорғаныс жасауға болады. Тандалған алаңының табиғи жағдайлары бас жоспардың композициялық сұлбасын анықтады: түбектің сортанды топырақтары бар орталық бөлігі құрылыс үшін арналған, қалаға алып баратын шоссе жолы бас жоспардың архитектуралық композициясының табиғи негізгі осін құрған. Тұрғын қалашықтың бас көшесі шоссенің жалғасы болып табылды. Ол Мәдениет үйіне тірелетін әкімшілік алаңымен аяқталады (жер бедерін дұрыс пайдаланғанының арқасында ғимарат тек қана алаңда емес, бүкіл қаланың үстінен бас орнын алып тұр). Селитебтік аймақ жағалаудың көгалдандыру белдеуімен бес көлденең көшелер арқылы байланыста болып тұр. Қыстақ көшелерінің желісі жиі болып жататын желдердің бағытына көлденең орналастырып жобаланғаны маңызды болып тұр, соның нәтижесінде олардың зиянды әсері азаяды.

Республика қалақұрылысы дамуында 1945 ж. шыққан Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Қазақ КСР облыстық орталықтарының жоспарлау жобаларын жасау туралы» шешімі үлкен маңызға айналды,

¹ Тұрғын қалашықты жобалау мен құрылыс жұмыстарын жүргізген үшін архитекторлар С.В. Васильковский мен А.В. Арефьев, инж. И.М. Романовский Мемлекеттік премияға ие болды.

соның арқасында республиканың барлық облыстық орталықтары 1945–1954 жж. бас жоспарларына, ал олардың кейбіреулері кезекті жоспарлау материалдарға қол жеткізді. Мысалы, Шымкент (Қалажоба), Петропавл (Архитектура істері бойынша комитеті), Павлодар (Қалажоба), Алматы (Ленгипрогор), Ақмола (Целиноград – Мемжоба) және өзге қалаларының бас жоспарлары бекітілген.

Осы қалалардың орталық бөліктерінде (шамамен 70%) үш және төрт қабатты, тек қана ерекше архитектуралық маңызды қиылыстарда бес қабатты құрылыстар, ал квартал ішінде (шамамен 20%) – үш қабатты, негізгі бөлігінде бір және екі қабатты үйлерді салу жоспарланған. Бірақ Ұлы Отан соғысының басталуы Қазақстан астанасын қалыпқа келтіру бас жоспарын бұзды. Мұнда майдан маңындағы белдеуден жедел түрде бас жоспарды есепке алмай-ақ 18 өнеркәсіптік кәсіпорындар, бірқатар оқу ғылыми-зерттеу мекемелері көшірілген. Тек қана 1949–1950 жылдары Гипрогордың Ленинград бөлімшесі орындаған (архитекторлары Д.Брагин, И.Белоцерковский және Л.Вертоусов) Алматының жаңа жоспарлау мен қалыпқа келтіру жобасы олардың жоспарлау байланысын біріккен қалалық ағзаға айналдыруды қарастырған. Жоба бойынша негізгі қаламен Түрксіб қыстағы біріккен. Транспорттық магистральдар мен байланысты жақсарту әдістеріне, қаланың орталық бөлігіне транзиттік көліктің әсерін азайтуына үлкен назар аударылып жатты. Жоспарлау жобасында сонымен қатар бұрын қалаға үлкен зардап шектірген сеңнен қаланы қорғау тәсілдері өндірілген. Ол үшін РКФСР Коммуналдық шаруашылығының академиясының ұсынысы бойынша, бұл ағыстарды Весновка өз. арнасы арқылы өткізуі шешімге қабылданды. Бас жоспардың маңызды жағы бұрынғы алаңнан солтүстікке қарай жаңа Үкімет үйін салуы жоспарлан-

ған бас қалалық алаңы бар қаланың жаңа қоғамдық орталығын салу болып табылды.

Тұрғын үйлер. Көшпенді халықтың отырықшылдыққа айналуына байланысты Қазақстанда тұрғын үй құрылысы қарқынды дами бастады. Бірақ құрылыста саз балшықтан салынған құрылымдар, ал материалдардан – сабан немесе күйдірілмеген қыш, қамыс, ағаш басым болды.

20-жылдарының ортасына дейін қалаларда салынған тұрғын үйлер ұсақ және бірқабатты болды. 1925 жылдан бастап Қызылордада екі отбасына арналған біріккен үйлер салына бастады. Жоспар бойынша пәтерлер анфилад негізінде шешілген, сондықтан олардың бөлмелері көбіне бір-бірімен байланысты болған және өзіндік міндетін орындамаған. Бақша жағынан жазғы бөлме – (шамамен 15 м²) верандасы орналасқан екінші есігі болған.

1926 ж. БК(б)П ОК Сәуірлік Пленумы «...жергілікті ерекшеліктері және жергілікті материалдарды пайдалануға мүмкіндіктерімен есептесе отырып, арзан және жұмысшылардың қажеттілігіне лайықты тұрғын үйдің түрлерін»¹ жасауға назар аударған.

20-жылдардың аяғында тұрғын үй құрылысында екі қабатты стандартты үйлер, мысалы, Түркісіб қыстағында, Балқаш мыс балқыту комбинаты жанындағы қыстақтарында және Қарағандының Шахтерск маңындағы қыстақтарында кеңінен тараған.

30-жылдардан бастап бірінші бесжылдықты орындауының жемісті жолында және елдің экономикалық негізі өзгерілу нәтижесінде жұмысшылардың тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларын ары қарай жақсартуына үлкен назар аударылып отырды. Санитарлық-техникалық құрылымдарымен қамтамасыз етілген көп пәтерлі тұрғын үйлердің құрылысы басталды. Бірақ экономика мәселелері әлі де үлкен рөлін атқарды. Бі-

рінші қатарға қатаң үнемдеу және абаттандырудың кейбір түрлерін, мысалы, ваннаны, әдейі қысқарту есебінен жұмысшылар үшін тұрғын үйлер санын ба-рынша көбейту талабы шығарылды. Мысал ретінде, Қарсақбай комбинатының жұмысшыларына арналған үш бөлікті екі қабатты 12-пәтерлік тұрғын үйлер қызмет ете алады. Олардың бөліктері екі пәтерлік, соның арқасында өтпе жел арқылы ауаны тазарту қамтамасыз етіледі, су және кәріз құбырлары бар. Жоспарлықтың жақсы жері барлық тұрғын бөлмелер бір жаққа қарап тұрады, яғни ас бөлмелер, дәретхана-лар солтүстік жағына қарап тұрғанына байланысты. Бөлмелер көлемі жақсы (3,9×4,7; 4,7×3,4 м) және ас бөлменің көлемі 11,2 м² тең.

1931 ж. БК(б)П ОК маусымдық Пленумының шешімінде тұрғын және қосымша бөлмелердің көлемі мен биіктігін үлкейтудің, әр пәтерде ванна немесе душ, қабырғалық шкафтарды, заттарға арналған антресольдерді жасау арқылы пәтерлердің сапасын жақсартуын қажеттілігі туралы айтылған. Бұл жағдай Қазақстанда да тұрғын үй архитектурасының дамуына себепкер болды.

30-жылдары басында көппәтерлі үш және төрт қабатты тұрғын үйлердің құрылысы республиканың сейсмикалық аудандарында кең тараған. Пәтерлер құрамы халық демографиясын қамтамасыз ете бастады. Олардың абаттандырудың барлық элементтері бар. Бұл өзгерістерді Алматыда салынған тұрғын үйде айта кетуге болады (алғашқы тұрғын үй комбинаты). Үйдің үш, ал бұрыштық бөлігінде – төрт қабаты, қабырғаларына шкафтар енгізілген екі, үш, төрт және бес бөлмелі екі және үш пәтерлік бөліктері бар. Пәтердің барлық бөлмелері бөлек және санитарлық блоктары олардың есіктерінен қашықтау орналасқан.

Екінші бесжылдықтың жоспарын жемісті орындау нәтижесінде республикадағы тұрғын үй құры-

лысы кең жайыла бастады. Сонымен қатар тұрғын үйлерде пәтерлер көлемінің кеңеюі байқалады. Мысалы, Балқаш қ. бірқатар үйлерінің үшбөлмелі пәтерінің пайдалы – 102,2 м², тұрғын – 71,1 м², ал қосымша көлемі – 31,1 м² құраған. Ал бұл тұрғын үйдің жетіспеушілігі жағдайында бөлмелік қоныстауына алып барды. Республика архитекторлары 30-жылдарының екінші жартысынан бастап жергілікті жағдайлар жақсы есептелген тұрғын үй түрлерін жасады. Мысалы, Орталық Қазақстанның табиғи-климаттық ерекшеліктері өте ерекше және сонымен қатар бір-біріне қайшы келетін талаптарды қояды. Қыста үйді жиі болатын қатты желдер мен аяздан қорғау керек, ал ыстық жаз айларында тым ысытудан сақтау үшін өтпе жел қажет болған. Бұл жағынан Балқаш қаласы №34 тұрғын үйдің шешімі өте үлкен қызығушылық тудырады. Жиі болатын желдер жағынан қасбет (солтүстік-шығыс желдер) қысқа шешімімен ерекшеленеді, ол жаққа балкон да шықпайды, ал терезелер ені 1,1 м, аула – оңтүстік қасбет жағына қарайтын (1,6 м) терезеден 50 см ені кем болып келеді. Кең лоджия түріндегі жазғы бөлмелер (2х6 м) оңтүстік жағына қарап тұр. Осының арқасында, біріншіден, лоджияны желді күндері де пайдалануға болады, ал, екіншіден, ол күннен қорғайтын тиімді құрал болып табылады.

Сол жылдары республиканың тұрғын үй құрылысы үшін қолданылған бөліктердің көптеген түрлері тән болды, соның нәтижесінде көптеген құрылымдық сұлбалардың себепкері болды. Баспалдақтар, санитарлық желілер және өзге элементтерін стандарттауы жоқтығының арқасында бөліктер саны одан ары көбейді. Төмен техникалық мүмкіндіктері бағандар (Алматыдағы тұрғын бөлмелері) немесе корпусың аздаған ені (11,2-ден 12,2 м-ге дейін) кезінде қыштан салынған қабырғалары түрінде қосымша тіреуіштерін салуға итермеледі.

Тұрғын үй құрылысындағы кемшіліктер 1935 ж. өткен құрылысшылардың бірінші Бүкілодақ кеңесінде және 1937 ж. өткен КСРО архитекторлардың бірінші съезінде ашылған. Ал 1936 ж. 11 ақпанындағы КСРО КХК және БК(б)П ОК «Құрылыс ісін жақсарту мен құрылысты арзандату туралы» қаулысында оларды жою нақты жолдары көрсетілген.

1937 ж. тұрғын үйлердің үнемді және заманға сай түрлерін жасау бойынша үлкен жұмыс атқарылды. Республиканың жобалау ұйымдарында бір отбасы тұратын көлемі кішірейген пәтері бар бірқатар бөліктер өндірілген. Сондай-ақ, Қазақстанның сейсмикалық аудандары үшін екі типті төрт, екі бөлмелі пәтерлері бар архитектор М.И. Кудрявцев өндірген бөлік (Алматыдағы стахановшылардың тұрғын үйі, жетінші тұрғын үй-комбинаты және т.б.) кең тараған. Сонымен қатар, мұнда көптеген тұрғын үй құрылысына қойылатын – оларды салуға жеңілдік тудыратын құрылыс элементтерін стандарттау секілді маңызды талаптарының бірін ескеру мүмкіндігі қаралған.

30-жылдардың екінші жартысынан тұрғын үйлердің қалақұрылыстық рөлі өсе бастады. Олар маңызды магистральдар бойында шоғырланды. Осыған орай тұрғын үйдің айқындығын күшейтетін құралдарды іздеу басталды. Қасбеттің салтанатты шешімін одан ары жақсарту үшін заманауи тұрғын үйдің архитектурасына өткен дәуірлер архитектурасының детальдарын механикалық түрде көшіруі тән болды. Мысал ретінде «Алтыншы тұрғынкомбинат» (1938 ж.), стаханшылар тұрғын үйі (1939 ж., арх. М.Кудрявцев), Алматыдағы Горький көшесі (арх. Я.Бараг), Костенко көшесі, Ленин даңғылы, Қарағандыдағы Индустриальный көш. (арх. А.Корт) және т.б. тұрғын үйлері бола алады.

Ұлттық дәстүрлер мен пішімдерді пайдаланудың жөнді мысалдарын да айта кету керек. Осы жағынан

¹ Съездер, конференциялар мен ОК Пленумдарының резолюциялары мен шешімдеріндегі КОКП, II б., 19, 168 бет, 7 басылым.

Гурьев қ. мұнайшылар қыстағы тұрғын үйлер архитектурасының қалыптасқаны үлкен қызығушылық білдіреді. Су айдыны бар ашық көгалдандырылған аула айналасында тұрғын үйлер құрылысы ыстық жаз бен жиі болатын желдер өмір сүру жағдайын нашарлататын дәл осы қала жағдайында, әсіресе, дұрыс болып шықты. Көгал мен су айдындары – аулалардың міндетті түрдегі элементтері – ыстық пен желдің кері әсерін азайтады. Бұл халық сәулетшілігінің тәсілдері, мысалы, №1 және №2 кварталдардағы тұрғын үйлер кешенін жатақханаларға үйлесуін шешуінде пайдаланды. Барлық пәтерлердің (көбіне екі бөлмелік) лоджиялары бар және олар өтпел желмен қамтамасыз етілген. Биіктігі 4,5 м болатын бөлмелердің көлемдері үлкен назарға бөленеді. Осының арқасында оңтүстікте өте қажет болатын ауаны көбейтеді. Қосымша бөлмелердің (ас бөлме, санитарлық желілер) биіктігі 2,8 м болады.

Көппәтерлі үйлердің жоспарлануында ерекше тәсіл ұсынылған болатын. Сондай-ақ, №3 және №4 кварталдарда салынған екіқабатты сегізпәтерлі тұрғын үйлер көше және аула жағынан ашық, төбесі қамыспен жабылған, өтпел желге ыңғайлы баспалдақтар арқылы шешімін тапқан.

Тұрғын үйдің өзіндік бейнесі мұнда айвандар, террасалар, лоджиялар мен галереяларды кең қолдану арқасында анықталған. Бұл пішімдер сонымен қатар пәтерлерді ауыр жазғы жағдайларынан қорғау құралы болып табылады. Архитектураның өзіндігіне түстерді дұрыс қолданудың нәтижесінде де қол жеткізілген: көлеңкеде орналасқан карниздерді, қабырғаларды, лоджияларды ашық түске бояуда; тұрғын үй қабырғалары мен лоджияларын қатты ыстықтан қорғайтын декоративтік өсімдіктер мен көгалдарды пайдалануда. Осының арқасында құрылыстың өзіндік оңтүстік көрінісі, жайлылығы және әсемдігі пайда болады.

Соғыстан кейінгі тұрғын үй құрылысы типтік жобалар мен тұтас топтарға көшуді талап етті. Топтық жобалау ең алдымен шағын үйлерге қатысты болды, өйткені, олар сол жылдарының құрылыстың ең көп санды түрі болып келді. Олардың ішінде мемлекеттік және қожалық әдісімен салынған 105-4 және 117-4 тобындағы типтік жобаларды (усадыбалық құрылыс) айта кетуге болады. Сонымен қатар, 207 типтік жобалардың топтары (мысалы, Өскемендегі Гоголь көш. бірқатар үйлер, Целиноградтағы үйлер), 230 және 228 (Балқаш қ. №4, 8, 9 және 21 кварталдар) кең тараған. Олардың арасында жақсы көрсеткіштерімен Қазақстаннан басқа бүкіл елде кеңінен тараған Горстройпроект жасаған тобы (архитекторлары Д.Меерсон, С.Тургенев, С.Селивановский, В.Богомолов, Н.Вавировский, инженерлері Б.Богданов және Л.Лурье) ерекше көрінеді. 50-жылдары республиканың сейсмикалық аудандарында Мосжилпроект (архитекторлары А.Заболотная, А.Криппа, инж. И.Левитас) өндірген екі және үш қабатты, сегіз, он екі және жиырма төрт пәтерлік типтік топтағы тұрғын үйлер салынған. Типтік жобалар тобы бойынша азқабатты құрылыспен қатар 40-жылдарының екінші жартысынан тұрғын үйлер жеке жобалар бойынша салына бастады. Мысалы, 1943–1954 жж. Алматыда Ю.Коммунарлар көшесі (арх. Г.Бобович), тоғызыншы жилкомбинат (архитекторлары А.Простаков, А.Леппик), ғалымдар үйі (арх. А.Бобович), Госплан үйі (арх. А.Леппик), Су шаруашылығы министрлігінің тұрғын үйі (арх. Ч.Бапишев), Космонавттар көш. тұрғын үй (арх. Г.Бобович), ҚКП ОК 154-пәтерлік тұрғын үйі (арх. А.Леппик) және өзге үш қабатты ірі үйлер салынды. Көп адамды қоныстандыру мәселесін шешпесе де осы үйлерді жобалау мен салу тәжірибесінің үлкен маңызы бар. Олар туралы ой-пікір айтуда тұрғын үй архитектурасы саласындағы ізденістердің бағыты қалыптасты. Жоспарлау жағынан тұрғын

үйлердің көбісі екіпәтерлік бөліктерімен жобаланған, соның арқасында пәтерлерді өткел жел арқылы салқындатуға мүмкіндік пайда болды. Бөлмелердің маңызы әртүрлі болған, қабырғаға енген шкафтары мен қоймалары бар. Бұл пәтерлердің архитектурасы архитекторлардың сол арқылы ұлттық бейнені білдіру мақсатын көрсетеді, сондықтан негізінде қазақ халық өнер мотивтері мен халық сәулетшілік элементтері пайдаланған.

1950 ж. «Қазмемжоба» республикалық жобалау институты №264-А топтағы алғашқы типтік жобаны өндірген, ал 1952 ж. Қазақстанның сейсмикалық аймақтарында №264-пен салыстырғанда номенклатурасы мен қабат саны көбейген №261 топтағы типтік жобалары бойынша («Қазмемжоба» институты, арх. А.Леппик) тұрғын үйлердің көптеген құрылысы басталды.

Қоғамдық ғимараттар. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап қоғамдық ғимараттарды құрылысына және ең алдымен көпшілікке арналған типтік ғимараттарға үлкен назар аударылды. 1918 ж. 31 қазанда жарық көрген «Аз ұлттық өкілдеріне арналған мектептер туралы» РКФСР Халық ағарту комитетінің барлық ұлттарға өз тілінде оқытуға оқу орындарын ашуға құқық беретін қаулысы Қазақстандағы мектептер желісінің тез көбеюіне мүмкіндік берді. Соғыстың ауыр жағдайына және құлдырауына қарамастан олардың саны көбейе берді. Барлық жерде жаңа мәдениеттің ошақтары салына бастады. 1918 ж. маусым айында Верный қ. өзінде ғана бес мектеп ашылды. Олардың архитектуралық бейнесі туралы Павлодар уездік халық ағарту бөлімінің 1921 ж. мәлідемесінен білуге болады: «қазақ мектептердің көбісінде өз ғимараты жоқ, олар жалға алынған бөлмелерде орналасқан, көбісінде жиһаз жоқ, оқушылар кейбір кезде кара жерде, еден үстінде отырып оқиды... және егер қағазы мен қаламы

болса тізесіне қойып жазады, ал мұғалім... тақтаның жоқтығынан қабырғаға немесе пешке бормен емес, кәдімгі сазбен жазады...»¹.

Жаңа мектеп ғимараттары РКФСР Халық ағарту комиссариаты өндірген типтік жобалар бойынша салынған. Алғашқы кезде мұндай мектептерге 40-тан 320 балаға дейін, жиі бір бөлмеде екі сынып балалары орналасқан (Қызылордадағы Карл Маркс атындағы мектеп). Осы кезеңіндегі мектеп құрылысының әдеттегі мысалы ретінде Павлодардағы №1 және №8 мектептер, Петропавлдағы №3 және Герцен атындағы №6, Пушкин атындағы №8 және өзге мектептерді атап кетуге болады. Ол кездегі мектептер шағын болған, кейбір кезде ағаш қабырғаларымен, оқу бөлмелерінің құрылысы нашар дамыған, дене шынықтыру залдары болмаған.

1927 ж. басында республиканың Орталық мектеп-құрылыс комитеті ұйымдастырылған. 1926–1932 жылдары мектеп құрылысы оқытудың зертханалық-бригадалық әдісінің пайда болуымен сәйкес келді. Осыған байланысты шеберханалар мен бірқатар қосымша бөлмелерді ұйымдастыру қажеттілігі туды, соның нәтижесінде ғимараттың сыртқы көлемін бұзу және кубатурасын өсіруіне алып барды.

Жалпы, оқуды ендіруіне байланысты (1930–1931 жылдары) жаңа мектептердің көптеген санын ашуға қажеттілігі туды². 1932 ж. оқытудың зертханалық-бригадалық әдісі жойылды және ел сынып бойынша оқу жүйесіне көшті. Жобалаушылар алдында үнемі жаңа типті мектептер ғимараттарын өндіру және олардың құрылымын дұрыстап анықтау мақсаты тұрды. 1935 ж. 28 ақпанында жарық көрген КСРО ХКК және БК(б)П ОК «Бастауыш және орта мектеп туралы» қаулысы елімізде құрылыс үшін мектептің

¹ Қазақ КСР ОҚА, Ф. №1211, №1 тізім, 23 зат бірлігі.

² Жалпыоқудың алғашқы жылдарында көп кездесетін «карликтік» екі және үш жылдық оқу мектептері біріккен еңбек бағдарламасы бар толық мектептермен ауыстырылды.

үш түрін: кубатурасы бір оқушыға 15–17 м³ дейін азайған 22 сынып бөлмесі бар 880 оқушыға арналған екікомплекттік, 10 сынып бөлмесі бар 400 оқушыға арналған біркомплекттік және 7 сынып бөлмесі бар 280 оқушыға арналған толық емес орта мектептерді қабылдауға көмектесті. Жобалау қосымша бөлмелерді (басбалдақтарды, дәліздерді, дәретханаларды) қысқарту жолы бойынша жүрді. Өте кең (2,8–3 м) жақсы жарық түсетін зал-дәліздер рекреациялардың міндетін атқарды. Ереже бойынша, екікомплекттік мектептер үшқабатты, біркомплекттік мектептер – екі қабатты болып келген.

Ең қарқынды түрде мектептер астаналық қала Алматыда салынды. Сондай-ақ, 1935–1937 жж. мұнда негізінде алғашқы екі типтік 26 жаңа мектеп ғимараттары іске қосылған. 22 сыныптық мектептің үлгісі ретінде 1937 ж. салынған № 25 мектепті (архитекторлары А.Стременов, Г.Кушнаренко) атап кетуге болады. Мектептің бұрышта орналасқаны бір жаққа қарай орналасқан сынып бөлмелерінің оңтүстік пен батысқа қарауына шешім болған. Рекреация ретінде еңі 2,8 м құрайтын дәліз қызмет етеді. Соғыстан кейінгі мектептің құрылысы типтік жобалар бойынша жасалған.

Қазақстан КП ОК «Қазақ орта мектебін күшейту туралы» қаулысы (1946 ж. желтоқсан айы) әсіресе, ауылдық жерде мектептер желісін одан ары дамытуына себепкер болды. Олардың құрылымында өзгерістер пайда болды: барлық типтік мектептерде гимнастикалық залдар, актовый зал – ірі мектептерде, мысалы, Алматыдағы Мәметова атындағы №37 мектепте (арх. В.Косов) пайда болды.

Республика халқын дәрігерлік қызметпен қамтамасыз етудің қажеттілігі осыған сай ғимараттарды кеңінен салуға мүмкіндік берді. Соғыс алдындағы жылдары өзінде көптеген поликлиникалар, амбулаториялар, бала босану үйлері, кеңес беру және ден-

саулық бекеттері ашылды. Тек қана 1938–1940 жж. 485 керуетке арналған ауруханалар мен поликлиникалар іске қосылды. Соғыс алдында салынған ірі дәрігерлік мекемелер қатарына Алматыдағы бала босану үйі мен клиниканы, Павлодардағы облыстық балалар поликлиникасы мен сушылар поликлиникасын, Семей еткомбинаты ауданындағы поликлиниканы және көптеген өзге нысандарды қосуға болады.

Осы кезеңнің құрылысы үшін Алматыдағы №1 бала туу үйінің екіқабатты ғимараты (арх. М.Иванов; 1936 ж.) тән болып табылады. Оның жоспарлау негізін галереялық принципінің дәліздік принципімен сәйкес болуы құрайды, сонымен қатар галереяға палаталар шығып тұрады, бұл жағдай Алматының климаттық факторларын ескеретін көзқарас жағынан дұрыс болып саналады. Бала туу үйінің қасбеті ашық галереяның керемет аркадасымен өндірілген. Бірақ, өкінішке орай, палаталарды көкжиектің қолайсыз (солтүстік) жағына қаратқанының арқасында ашық галерея жабық галереяға күн сәулесін түсірмей қойды. Одан гөрі терапевтік клиникасының ғимараты (архитекторлары Н.Длугач, А.Каплун; 1939 ж.) жақсы жасалған. Жоспардың композициясында галереялық және дәліздік жүйелер үйлесім келеді, сонымен қатар, кең бағыты бар корпустары үшін галереялық жүйесі дұрыс қабылданған (палаталар галереядан оңтүстікке қарай орналасқан), ал дәлізді жүйесі меридиандық бағыттағы корпустарда пайдаланған. Осындай шешімі арқасында клиниканың барлық бөлмелері жылдың әр кезінде өзіне қажетті күн сәулесін алып отырады. Жергілікті климаттық ерекшеліктері республиканың өзге қалаларында да ескере отырылады. Осы жағынан Балқаш қ. қала ауруханасының архитектурасы жақсы көрініс бола алады. Іші жартылай жабық аула айналасында шоғырланған аурухананың екіқабатты корпустарының верандасы мен лоджиялары бар. Өткел желдеуге бар

мүмкіндігі бөлмелерде тиімді температураны ұстап тұруға мүмкіндік береді.

Соғыстан кейінгі жылдары ауруханалық қалашықтар салына бастады. Мысалы, құрылысы соғыс алдында басталған Алматыдағы бірінші қалалық клиникалық ауруханасында терапевтік клиникасы жанында хирургия корпусы мен поликлиника (арх. В.Бирюков) салынған; Балқаш қалалық біріккен ауруханасы өз құрамын терапевтикалық, хирургиялық, індетке қарсы корпустарымен, сонымен қоса (1941–1954 жж. салынған) бала туу үйі және гинекологиялық пен жүйке ауру бөлімшесімен кеңейтті.

Ауруханалық қалашықтар Қарағандыда, Өскеменде (поликлиникасымен қоса), Жамбылда, Шымкентте және көптеген өзге қалаларында салынған. Ауруханалар кешеніне жиі поликлиникалар да қосылады. Бұл өте үнемді және ыңғайлы болып табылады, өйткені, операциялық блокты, рентген бөлмесін және өзге емдеу-диагностикалық бөлмелерді тиімді пайдалануға мүмкіндік береді және ғимараттардың инженерлік-техникалық құралдарын арзандатады. Сонымен қатар, қалалардың бөлек аудандарына, өнеркәсіптік кәсіпорындарына және ұйымдарға қызмет көрсететін ауруханалар көптеп салына бастаған. Ең ірілердің қатарында Алматыдағы Түрксіб ауруханасын (арх. М.Кудрявцев), Қарағандыдағы травматологиялық ауруханасын (1949 ж.) және т.б. айта кетуге болады. Қала жоспарындағы дәрігерлік нысандардың өздерін орналастыруына көзқарасы тиімділеу болып келді. Әдетте жиі болатын желдерден қорғалған, аурулар таза ауада жиі болу үшін жақсы көгалданған аймақтар таңдалып жатты. Сонымен қатар жарықтың көптігі мен түсті жақсы таңдауы ғылыми көзқарас жағынан емдеудің психофизиологиялық фактор ретінде жаңа ауруханалар құрылысының міндетті бөлігі болып табылды.

Төңкерістен кейін Шаруа мен малшының үйі, жұмысшылар клубтары секілді қоғамдық ғимараттардың жаңа типтері, селоларда – изба-читальня, ауылдарда – қызыл киіз үй секілді бірегей мәдени-ағарту мекемелер пайда болды. Социализм құрылысының бағдарламасымен толық сәйкес келетін халықтың рухани талабын орындай отырып, партия мен Кеңес мемлекеті мәдениет орталықтарының желісін кеңейте бастады. 1922 ж. наурыз айында Қазақстанның Бас саяси ағарту «Шаруа мен малшы үйі туралы қағиданы» бекітті. Қоғамдық ғимараттардың осындай типтері губерниялық орталықтарда салынды және қалалық және ауылдық жұмысшылардың қоғамдық пен мәдени өмірінің орны болып табылды. Шаруа үйінде ағарту бекеті, 10 мың томға жуық кітапханасы, анықтама бөлімі, кинотеатр және театр-клубы қарастырылған. Оған қоса дақылдар мен губернияның топырақтар үлгілері, тыңайтқыштардың түрлісі, ауылшаруашылық машиналар мен құрылымдар орналасқан мұражайы болған. Бұл үйлерде жұртқа көрсету бөлмелер көп болған, сондықтан олардың көлемдік құрылымында өз бейнесін тапқан.

Бүкіл ауданды қамтамасыз етуге арналған Шаруа мен малшы үйлерімен қатар бір ірі кәсіпорынның жұмысшыларына арналған клубтар салынған. Мысалы, 1930 ж. Қарсақпайда – 400, Жезқазғанда – 350, Риддерде – 800, Доссорда – 600 орны бар жұмысшылар клубтары болған. Клубтар Байқоңырда, Зыряновскта, Жетіқарада және өзге орындарында жұмыс істеген. Жоспар бойынша олардың көбісі клубтық-үйірмелік сабақтарға арналған (қатты бөлінген) көлемдерден тұрады және көбіне оларда жоспарды тиімді ұйымдастыруын көздеген, бірақ көлемі мен бөлек қасбеттерді шешу мәселелері қарастырылмаған.

Мысал ретінде Алматыдағы Ішкі істер министрлігінің қызметкерлерінің клубы (қазір Ұйғыр

драмалық театры; 1932–1933 жж.; арх. А.Буровцев) қызмет ете алады. Көлемді композициясы жақсы жабдықталған сахнасы бар тікбұрышты театрлық-концерттік залдан (14,5×26 м) және шеңбердің төрттік пішімі бар кіреберіс-вестибюльдік павильоннан тұрады. Жергілікті климаттық ерекшеліктерін ескеруі бірінші мен екінші қабаттарының баспалдақтық-кішірейіп келетін шатырларын ашық фойе ретінде жасауға мүмкіндік берді. Клуб-театр жергілікті архитекторлардың ең алғашқы ірі құрылымы болғанын айта кету керек және белгіленген кемшіліктерге қарамастан, оның архитектурасы олардың шығармашылық күштерінің айтарлықтай өскені туралы куәландырады.

30-жылдардың басында кинотеатрлар ғимараттары қосымша бөлмелердің асырылған көлемдерімен жобаланған болатын. Оларды көптеген санда салуы көлемін қарапайымдау мен кішірейтуін талап етті. Қарағандыда 1939 ж. салынған (арх. В.Калмыков) 500 орындық кинотеатрда (Қызылордадағы «Амангелді» кинотеатры¹ жобасын қайта қолдануы) күту залын кішірейтуі жоспардың сұлбасын қарапайымдатуға және қозғалыс кестесін жақсы ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Бір орынға кинотеатрдың кубатурасы 14,5 м³ дейін кішірейді.

Сөзсіз, соғыс алдындағы кезеңіндегі қоғамдық ғимараттар арасындағы ең ірісі Абай атындағы Қазақ Мемлекеттік опера және балет театры болып табылады. 1932 ж. ұлттық театр ғимаратының жобасына жүлде жарияланды. Ұсынылған жобалар бөлмелерінің тым үлкен 200 мың м³ көлемімен айрықшаланған (Қазақ ұлттық театрын 1935 жылы архитектор И.Кругловтың жобасы бойынша салынып басталған, бірақ бітпеген күйінде ол ғимарат

¹ Кинотеатрды 1935 ж. өткізілген конкурс нәтижесінде қабылдады. Көрсетілгенмен қатар осы жобаның нұсқалары бойынша Орел, Риддер, Рязань, Ставрополь қалаларында, Чкаловск қыстағында (Мәскеу жанында) және т.б. кинотеатрлар салынған.

1937 жылы өртеніп кетті және театр құрылысы 1941 жылы архитектор Н.Простаковтың жобасы бойынша аяқталған). Театрдың композициялық осі Панфилов көш. осімен сәйкес келіп отыр және оның перспективасын аяқтап жатыр. Театрдың қапталдық жақтары бойынша фонтандар мен су айдындары бар скверлер орналасқан (басжобалық-архитекторлары И.Белоцерковский, Б.Стесин). Театр жоспары анық қызметтік құрылымы болып келеді. Касса залы арқылы көрермендер қапталдары бойынша көрермендер залының фойемен екінші қабатқа алып баратын салтанатты үш марштық басбалдақтарымен байланысты вестибюльге кіреді. Партерге кіретін есік бірінші қабаттың деңгейінде орналасқан. Төртбұрышты жанжақтары тең залға 1200 адам сияды. Оның жетістігі барлық нүктелерден жақсы көріну мен керемет акустикада болып тұр. Ярустар бойынша оның көлемі Алматының сейсмикалық жағдайларында өте маңызды болып келетін құрылымның көлденең қаттылығын күшейтуге мүмкіндік берген қулуарлармен қоршалған. Сонымен қатар, театр ғимаратының архитектурасы Қазақстан кеңес архитектурасындағы ұлттық өзіндікті ізденістің өзіндік мысалы болып табылады. Қарапайым, көлемдік шешімі жағынан қатаң ғимарат бүкіл алаңның композициялық орталығы болып келеді. Ол төртбағанды лоджиясы бар және алып антаблементімен аяқталған өзінің бас қасбетімен айқындалады. Лоджия жан-жағынан еңсіз терезелік қуыстары бар жылтыр ризалиттарымен шектеледі. Театр интерьері, бас қасбеті (карниз үстінде парапеттің орнына «қошқар мүйіз» халықтық ою элементтерінен және жапырақтардан тұратын оюлық тор тартылған) және ғимараттың өзге бөліктері² ұлттық ою-өрнектерімен безендірілген. Театр-

² Қасбетті мұндай әдіспен аяқтауы кейінірек бірқатар ғимараттардың архитектурасында қолданылған, мысалы, Алматыдағы әуежайында, Алматы жанындағы «Горный гигант» колхозының Мәдениет сарайында.

лық құрылымының идеялық-көркем бейнесін толық анықтау үшін қасбетте барельефтік суреттер қолданылған¹.

Театр құрылысының Қазақстанның кеңес архитектурасы тарихында үлкен мағынасы болды және кейінгі уақыттарда республика архитектурасының дамуында үлкен рөл атқарды. Соғыстан кейін халықтың рухани көтерілуі мәдени мекемелерді салуына өз әсерін тигізді. Барлық жақта мәдениет сарайлары салына бастады және олардың бөлмелер номенклатурасы кеңейіп, архитектурасы жалпы жақсара бастады. Осы өзгерістер алғашқы рет анықталған мысал ретінде 1945–1948 жж. Гурьев қ. салынған Мұнайшылар мәдениет үйін келтіруге болады. Сарайдың үшқабатты ғимаратының бірінші қабатында кассалар, киім ілетін орындар, асхана және бірқатар қосымша бөлмелер орналасқан. 480 адамға арналған көрермендер залына фойе және екінші қабатта орналасқан залды үш жағынан қоршаған қулуарлар арқылы кіреді. Кітапхана, мұражай, көрме, үйірмелер және кинопроекциялық бөлмелері үшінші қабатта орналасқан. Алаңсыз жаңа құрылым бас сахна жанындағы жазғы эстрадасы болып табылады.

1950 ж. салынған Қарағандыдағы Кеншілер мәдениет үйі (архитекторлары Н.Бреннер, Я.Янош) өз құрылымының әртүрлілігімен айқындалады. Сарай үш көлемнен тұратын симметриялық композиция болып табылады. Орталық көлемде 1000 орындық көрермендер залы, вестибюль, фойе, бірінші мен екінші қабаттағы қулуарлары мен жақсы жарықталған сахналық бөлігі бар. Бөлмелер құрамында спорттық залы мен үлкен ресторан пайда болды. Сол

¹ Композицияның ортасында өнер қызметкерлердің тобымен Жамбыл бейнеленген, ал қапталдық жақтарында қазақ халқының батырлар жырынан және Қазақстандағы азамат соғысының көріністері орналасқан. Алғашқы рет мұндай суреттер Алматыда Қаржы министрлігінің ғимаратында (1938 ж.) қолданылған (арх. Шугал М.Д.)

қанатында, олардан басқа, бильярд пен клубтық бөлмелер, ал оң қанатында – 100 мың том кітабы бар кітапхана, оқу залы, жеке жұмысқа арналған бөлмелер және 400 адам сыятын киноқұрылымы бар лекторий орналасқан.

Осы жылдары Қазақстан қалаларында мәдениет сарайлары жобаларын қайта қолдануы кең таралған, бірақ әр қалада олардың сыртқы көркемдік безендіруі өзгерген. Осылайша Балқаштағы (арх. Л.Мелеги; 1948–1952 жж.), Өскеменде (архитекторлары К.Барташевич және А.Маковеев; 1951 ж.), Лениногорскте (1949 ж.) Металлургтар сарайлары салынған. Олардың құрылымына сахнасы бар 1100 адамға арналған театрлық залы, лекциялық залы, оқу залы бар кітапханасы, көлемі 500 м² болатын үйірмелік бөлмелері кіреді. Ғимараттың жалпы көлемі 49 мың м³ құрайды.

Сонымен қатар, республиканың қалалары мен ауылдық жерлерінде архитектуралық бейнесінде жергілікті табиғи-климаттық және ұлттық ерекшеліктерін ескеруге жасаған әрекеттері көрінетін бірқатар мәдениет үйлері салынған. Аздаған өзгерістер енген Алматыдағы Мәдениет үйінің жобасы (арх. В.Калмыков) 1950–1954 жж. Теміртау, Целиноград, Қызылорда және өзге жерде қайталанып салынғандығы тәнді мысал болып табылады. Жоспар ыңғайлы және үнемді шешімімен айырықшылынады. Қосымша бөлмелер саны барынша азайған. 500 орны бар зал фойеге өзінің ұзын жағымен тақалады, соның арқасында оны тез толтыруға мүмкіндік бар. Клуб бөлмелері жалпы бөлмелер арасынан анық бөлінген және бағандардың екі қатары арқылы (Қызылорда, Теміртаудағыдай кейбір кезде бір қатар арқылы) қапталдық қанаттарын біріктіруіне байланысты терең ашық аула жасайды.

Әкімшілік ғимараттар құрылысы Қызылорда да басталған болатын. 1925–29 жж. мұнда Қазақ КСР

үкімет үйі (арх. В.Львов), облауылшаруашылық басқармасы, ауылшаруашылық банк және т.б. ғимараттары салынған. Жоспар жағынан олар жергілікті жағдайлар талабына сай келетін галереялық жүйені кең пайдалануды білдіреді. Олар арасындағы ең қызық халық сәулетшілігіне сай келетін жоспарлаудың принциптері қолданылған ауылшаруашылық банк ғимараты (қазір Пионерлер сарайы) болып табылады. Композициялық орталығы ретінде үш жағынан екі қатар аркаларымен қоршалған, ал төртінші жағынан ғимараттың өзі орналасқан ашық аула болып табылады. Ешбір оюы жоқ, жылтыр, қатаң түрді жеңіл аркалар қатарлары қоршаған табиғатпен үйлесімді болып келеді.

Әкімшілік ғимараттар архитектурасының ары қарай дамуы Қазақстанда кең қолдау алған конструктивизммен байланысады. Бұл жағынан Түркібас қарма ғимараты (арх. Г.Герасимов, 1933 ж.; 1938 ж. қасбет қайта салынған, арх. М.Шугал), Павлодардағы Мемлекет банкі (1934 ж.), Семейдегі пошта ғимараты (1933 ж.), Алматыдағы Байланыс үйі (арх. Г.Герасимов; 1931–1934 жж.) және т.б. үлкен қызығушылық тудырады.

Бұл ғимараттар архитектурасының маңызды ерекшелігі ретінде еркін жоспарлау, қажетті бөлмелерді нақты жоспарлауға және олардың тізімдік тәнін белгілеу үшін шағын қабырғаларымен бөлінген кең терезелер арқылы жарық түсіруге мүмкіндік берген қарқастық құрылым болып табылады. Қасбеттегі терезелер бір-бірімен біріккен. Ғимараттар, әдеттей, азын-аулақ еңісі бар екіжақтық шатырымен жабылған. Оларға бас қасбет жағынан жазық шатыр түрін беру үшін оларды биік парапетпен жапқан. Қасбет композициясы көлденең бөліктерін: тегіс қабырға ортасында анық көрінетін ленталық терезелер мен бас қасбетке шығатын бір бөлменің жартылай шеңберлік көлемін айқында-

уында жасалған. Осының барлығы биік парапетпен аяқталады.

Конструктивизм тәсілдерін анық білдіретін мысал ретінде Алматыдағы Қазақ КСР Үкімет үйін (қазір Қазақ Мемлекеттік университеті) келтіруге болады (архитекторлары М.Гинзбург, Ф.Милинис; 1930–1934 жж.)¹. Үкімет үйінің архитектуралық-кеңістік композициясы барлық бөлмелерінің тиімді байланысы мен олардың қызметтік ерешеліктерін көлемді түрде көрсетуде салынған.

Кеңес архитектурасының шығармашылық принциптерінің өзгеруіне байланысты 1933 ж. жаңа Үкімет үйі жобалауы басталған болатын, бірақ Ұлы Отан соғысы оның құрылысын ұзақ жылдарға жылжытып жіберді және соғыстан кейінгі құрылыстың үлкен жаңалығы болатын оның құрылысы (архитекторлары Б.Рубаненко, Т.Симонов) тек қана 1951 жылы басталды.

Мұнда ортасын пленумдар шеңберлі залдар көлемі алып жатқан ашық аула айналасында бөлек корпусында ҚКП ОК, Министрлер Кеңесі мен республика Жоғарғы Кеңесінің бөлмелері орналасқан. Барлық төрт қабаттарды біріктірген сегіз көпқырлы бағандары бар алып портигі қабырғалар жазығынан қатты шығып тұр, соның арқасында салтанаттық пен алыптығын көрсетіп ғимараттың көркемдік бейнесін анықтайды.

Соғыстан кейінгі жылдары жоспарлау жобасында Қазақ КСР ҒА бірқатар институттардың құрылысы және соның нәтижесінде өзіндік академиялық қалашықтың пайда болуы қаралған болатын. Қаланың осы ірі ғимараттарын орналастыруында қалақұрылыс мәселелерін шешуі қызығушылық тудырады.

¹ Ғимараттың бейнесі мен құрылымы 1927 ж. желтоқсан айында жарияланған конкурстың нәтижесінде анықталған. Жеңімпаздары: I – М.Я. Гинзбург, II – Г.С. Гурьев-Гуревич және К.И. Соломонов; III – И.И. Леонидов; IV – П.Н. Блохин және А.М. Зальцман; V – Д.Ф. Фридман.

Қазақ КСР Ғылым академиясының бас ғимараты (арх. А.В. Щусев, арх. Н.А. Простаков қатысуымен; 1948–1953 жж.) институтар ғимараттары салынған ең 70 м болатын академиялық бульварына өтетін Красин көшесі перспективасын аяқтайды. Осылайша, бас ғимаратының архитектурасы алыс жерлерден де анық көрінеді және соның арқасында керемет архитектуралық-кеңістік орта пайда болады. Осыған ұқсас бейнені Үкімет үйінің алдында жасау үшін Коммунистік даңғылы мен Панфилов көшесі арасынан Фрунзе көшесі ашылды. Бұл классикалық тәсіл Алматы қалақұрылысында осы кезге дейін, бірақ ұсақ қала кварталдарды ірілетуіне себепкер болып өз қолдануын тауып отыр.

Сонымен, зерттелген кезең бойында Қазақстанда біртұтас және ең ірі қалақұрылыс жұмыстары жүргізілді. Жергілікті жағдайларды ескере отырып, ғылыми түрде зерттелген жоспарлар негізінде жаңа қалалар салынды. Табиғи-климаттық ерекшеліктер мен өндіріс күштерінің орналасу тәні қоныстандыру типін анықтауында маңызда рөлін ойнады. Қала аймағының ең қолайлы бөліктері тұрғын үй құрылысына бөлінген. Орталық Қазақстанда тұрғын үй құрылыстарын жиі болатын желдерден қорғау бойынша көгалдандырау жұмыстары қарқынды жүргізілді. Құрылыстар теңіз немесе өзен жазықтығына қарай салынған, жағалаулар демалыс аймақтарына бөлінген. Қалақұрылыстың басты ерекшелігі кешенді құрылыс, қала көлігін жақсарту, абаттандыру мен

көгалдандыру, қала бөліктері арасындағы байланысты жасауда болып жатыр.

Осы жылдар бойында тұрғын үй мен қоғамдық ғимараттардың көптеген саны салынды. Осы саладағы негізгі жетістіктері нақты қажеттілігі қамтамасыз ететін үнемді пәтерлер мен ғимараттарға көшу, оларды жобалау нормаларын нақтылау; бөліктер мен үйлер типтігін дамыту, олардың элементтерін стандарттау; жергілікті климаттық жағдайларын ескере отырып ғимараттарды жобалау әдістерін, әсіресе сыртқы қабырғалар құрылымдарын дамытуда болып тұр.

Пәтерлерді абаттандыруы жақсарып келе жатыр. Өмір сүруге көптеген жақсы жағдай жасауға мүмкіндік беретін тұрғын үй құрылысында халықтық сәулетшілігінің жоспарлау әдістерін игеруі жоспарланып отыр. Жергілікті жағдайларда тиімді жұмыс істейтін өрлеулі құрылымдар іске қосылып жатыр.

Бірақ қалақұрылыс пен архитектура мәселелерін шешуінде айтылған жетістіктермен қатар архитектураға формалды-эстетикалық көзқарастың нәтижесінде кемшіліктер болып жатыр. Сондықтан қызметтік пен логиканың, ыңғайлылық, құрылым мен техника, экономика талаптары кейбір кезде екінші қатарға ысырылып жатады. Жаңа ғимараттар уақыт белгісінен ажырап жатыр. Бұл кемшіліктер тұрғын үй мен көптеген қоғамдық ғимараттар құрылыстарын тоқтатты және қысқартты, құрылыс индустриалдығының дамуын тежеді.

АРХИТЕКТУРА СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

Казахстан неузнаваемо изменился за годы Советской власти. Неисчерпаемые возможности нового социального строя способствовали бурному развитию всех отраслей народного хозяйства и культуры края.

В исключительно короткие сроки он превратился в могучую высокоиндустриальную аграрно-промышленную республику. Сегодня Казахстан занимает третье место в стране по объему промышленного производства, оставив далеко позади в экономическом и культурном строительстве многие капиталистические страны. В частности, например, по выработке электроэнергии на душу населения республика превзошла такие страны, как Франция, Италия, Бельгия и Япония, несмотря на то что до революции в Казахстане о ней не имели понятия.

Чрезвычайно бурно развивалось и сельское хозяйство. Большие успехи в республике были достигнуты по производству хлеба, шерсти и мяса.

Производственная база строительства превратилась в одну из крупнейших отраслей республи-

ки. Предприятия края поставляют стройкам свыше 50 наименований строительных материалов.

Грандиозные политические и экономические преобразования создали самые благоприятные условия для расцвета культуры народа, в том числе архитектуры республики. На базе активно развивающейся промышленности в Казахстане каждый год последнего десятилетия создаются два-три новых города и общее число их уже превысило 80. Ежегодно в городах и селах республики вводится в строй столько жилья, сколько его имел весь край в дореволюционное время. Реконструируются старые города, ликвидировано деление городов на туземные и европейские части, исчезает различие между центрами и окраинами.

Произошел качественный переход от примитивных методов выборочной застройки отдельных улиц и кварталов к широкой комплексной организации не только новых жилых районов, но и целых городов. За это время осуществлена демократизация жилища, массовое жилище стало ведущим. Крупными достижениями отме-

чено развитие его конструктивно-технической основы.

Как и труженики других отраслей народного хозяйства, архитекторы республики сейчас успешно претворяют в жизнь исторические решения XXIV съезда КПСС, создавая наиболее благоприятные условия для труда и отдыха советских людей.

Характерной чертой, наглядно иллюстрирующей сложное многообразие культурно-бытовой

жизни современного советского Казахстана, являются развитая номенклатура общественных зданий и совершенствование их типов. Многие из них справедливо относятся к числу лучших достижений советской архитектуры. В них наряду с высокими архитектурно-планировочными вопросами вполне определенно решились идейно-художественные основы, соответствующие национальным представлениям.

ОБЗОР КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В глубь веков уходит своими корнями самобытная культура казахского народа. Ее история отражается в памятниках строительного и прикладного искусства. По свидетельству А.Х. Маргулана, еще к эпохе палеолита относятся многочисленные пещерные стоянки первобытного человека, стены и потолки которых покрыты изображениями людей и животных, а первые следы искусственных жилищ дошли до нас от эпохи верхнего палеолита [1].

Многочисленные наскальные рисунки сохранились в горных районах Центрального Казахстана, в пустыне Бетпак-Дала, в горах Кара-тау, Тарбагатай и Алтая. Они выполнены на плоскостях гранитных камней, многие из них – способом горельефа и сплошного углубления, техникой контурного рисунка; встречаются также одноцветные рисунки, обычно выполненные красной краской.

Со второго тысячелетия до н.э. в строительном деле активно применяются различные виды камня – гранит, диорит, песчаник, известняк, порфир и др. Камень используется для возведения мегалитических сооружений. Высота менгиров в горах Кзыл-Арай

на р. Ата-Су и других реках колеблется в пределах 1,5–6 м; размеры гранитных камней, обработанных в виде плоских плит для сооружения гробниц Бегазы (Коунрадский район), имеют высоту до 3,80 м, ширину 1,20 м, толщину 12 см, а вес до 3 т [1].

С VII в. до н.э. на территории Казахстана появляются первые государственные образования: пространство от низовьев Сырдарьи до Семиречья было занято саками, а остальная часть – другими племенами. Среди них в культурном отношении высоко стояли племена, которым античные мифы дали название «Стережущие золото грифы». И действительно, они разрабатывали железную руду, добывали золото, медь и другие драгоценные и нужные ископаемые. По свидетельству Геродота, через исседонов (племена, обитавшие в Семиречье) греки в V в. до н.э. получали от грифов золото. На территории саков в VI–IV вв. до н.э. было развито поливное земледелие с широкой ирригационной системой. С этого времени сохранились многие курганные сооружения, сложенные из крупных обломков камней. Являющиеся усыпальницами вождей племени, они обычно соору-

жались диаметром от 40 до 150 м, высотой 18–20 м (например, Бес-Шатыр).

С деятельностью сакских племен, по свидетельству античных авторов, связано значительное число оседлых поселений, возникших в V–IV вв. до н.э. в бассейне Сырдарьи.

Советскими учеными установлено, что сакам хорошо были известны монументальное литье из бронзы, производство изделий из золота, резьба по дереву и техника обработки камня. Семиреченский литой из бронзы котел с оригинальными ножками в виде козла, жертвенники с барельефами животных и другие предметы могут быть свидетелями этому.

С III в. до н.э. (время усуней и кангюй) наблюдается дальнейшее развитие материальной культуры. Яркое представление об искусстве этого периода дают известные Каргалинские и Иссыкские (близ Алма-Аты) памятники. Усуньские мастера хорошо владели техникой художественной резьбы по камню и дереву, тиснения и инкрустации, знали техникуковки, чеканки, гравировки по металлу и технику росписи, которой украшались главным образом керамические изделия. Одновременно, по свидетельству античных историков Арриана, Диодора и китайских источников, в долине Сырдарьи образуются городские поселения, такие, как Джетыасар, Битянь и Чигу – в Семиречье.

Особо высокого расцвета древняя архитектура Казахстана достигает в VII–XII вв. н.э. В это время происходит своеобразный синтез архитектуры и прикладного искусства на основе возрождения античных традиций в прикладном, орнаментальном искусстве. В VI в. на территории Казахстана образовалось раннефеодальное государство – Тюркский каганат; в VIII–X вв. государство тюркских племен – тюркешей и карлуков. Мусульманская религия, про-

никшая тогда в Казахстан, налагает существенный отпечаток и на архитектуру.

Наивысший расцвет строительное искусство Казахстана получает в эпоху караханидов (X–XII вв.). Экономический подъем края отразился на росте его городов. В этот период расцветали города Баласагун – первая столица караханидов, Урдакент, Суят, Янгикент, Исфид-жаб, Тараз, Отрар, Сыгнак и многие другие, где определились регулярные прямолинейная и радиальная системы планировки и застройки. О высоком уровне их благоустройства свидетельствуют наличие, например в Таразе, Сукулукте, Токабкете, системы водоснабжения, образованной из гончарных труб с конусообразными раструбами, мощение тротуаров и улиц в Таразе.

Безусловно, это была эпоха большого подъема культуры народов Средней Азии и Казахстана, которая дала миру таких выдающихся людей, как астроном Абурайхан-Аль-Бируни, математик Мухаммед-Аль-Хорезми, медик Абу Али ибн-Сина (Авиценна) и поэт Юсуф-Хас-Хажип Баласагунский (автор бессмертной «Кутадгу билик»), знаменитых мыслителей Махмуда Кашгарского (автора «Девану Лугатат турк»), Абу Насыр Мухаммад ибн Узлаг аль Фараби (автора «Рождения наук», «Великой книги музыки», «Перевода Аристотеля») и другие.

Росту культурного уровня способствовало появление в архитектуре ранее неизвестных типов зданий – караван-сараяв, дворцов, медресе, соборных мечетей с минаретами, бань. Некоторые из них, например «баня в Таразе, по своей монументальности и архитектурному замыслу является редким примером гражданской архитектуры Средней Азии и Казахстана» [2].

В караханидский период особого великолепия достигает декоративно-прикладное искусство. Применение жженого кирпича способствовало появлению

узорной кладки, вырабатывалась резная, терракота и роспись. Наиболее характерными памятниками этой эпохи на территории Казахстана являются Тас-Акыр (дворец Замок), мавзолеей Карахана, баня в Таразе, мавзолеей Бабаджа-Хатун, Айша-биби и др. Среди них уникальным памятником, представляющим большую архитектурно-художественную ценность, является мавзолеей Айша-биби; на котором сохранились богатства и разнообразие орнаментальных мотивов и композиционных приемов этой эпохи. Б.П. Денике утверждает, что «Этот мавзолеей является одним из исключительных памятников на территории Средней Азии и Казахстана». «Он украшен резной терракотой, применение которой широко распространено только в пределах Средней Азии и Казахстана» [3]. Таким образом, мавзолеей сплошь орнаментирован, и, что очень важно, декор органически синтезируется с архитектурными формами, создавая великолепный архитектурный образ здания.

С нашествием монголов (XIII в.) пришла в упадок цветущая культура народов на территории Казахстана, многочисленные их города были разграблены и сожжены, почти к полному их исчезновению привели походы Тимура (XIV в.) и нашествие Джунгар (XVI–XVIII вв.).

Но несмотря на это, на бескрайних просторах края продолжали строиться мавзолеей, архитектурно-пространственная композиция которых относится к эпохе караханидов. Примером могут служить мавзолеей Джочи и Алаша (XIII в.).

С эпохи Тимура до нас дошла известная мечеть-мавзолеей Ходжа-Ахмед Яссави (XIV в.), поражающая своими грандиозными масштабами, великолепием декоративной отделки. Центром композиции всего комплекса (размеры в плане 62,5×47), состоящего из многочисленных помещений, является Казанлык, перекрытый самым большим в Средней Азии купо-

лом (D=18 м). По сторонам Казанлыка размещались мечеть, медресе и резиденции казахских ханов и мавзолеей. Середина была занята огромным литым казаном – котлом.

Несмотря на незавершенность (предполагается, из-за смерти Тимура) главного фасада с огромной порталной нишей (пролетом 18 м), здание величественно и монументально. Особенно высок уровень отделки – с применением резьбы по дереву, ганчу и кости, драгоценных камней и металла, облицовки поверхностей стен изразцовыми плитками и фигурной кладки кирпичей.

В период нашествия джунгарских калмыков архитектура Казахстана приходит в упадок. Почти все памятники эпохи строятся без художественной обработки.

Во второй трети XIX в. край был присоединен к России. Наряду с социально-экономическими изменениями это событие отразилось и на развитии его архитектуры. Необходимость наличия опорных пунктов и торговых точек на территории Казахстана способствовала основанию царским правительством ряда городов, таких, как Уральск – в 1613 г., Гурьев – в 1640 г., Семипалатинск – в 1656 г., Усть-Каменогорск – в 1720 г., Павлодар – в 1756 г., Петропавловск – в 1752 г., Кустанай – в 1879 г., Актюбинск – в 1869 г., Казалинск – в 1853 г., Верный (ныне Алма-Ата) – в 1854 г. в северо-западных, северных и восточных районах Казахстана.

В то же время Казахстан как феодально-раздробленная страна в политико-экономическом отношении остается связанным как с Россией, так и со среднеазиатскими ханствами, и все эти связи накладывали свой отпечаток на развитие архитектуры и градостроительства в Казахстане [4]. Например, города южных районов по своей архитектурно-планировочной характеристике похожи на среднеазиат-

ские города, а города западных и северо-западных районов – на типично русские провинциальные города. Так, основой планировочной структуры города Чимкента была сеть главных уличных магистралей, радиально сходящихся к торговому и деловому центру города – базарной площади. От основных улиц отходят жилые внутриквартальные тупики шириной 2–4 м, благодаря чему жилью изолировалось от пыльных магистралей (эта положительная сторона градостроительной практики городов южного Казахстана заслуживает особого внимания). В городе устраивалась оросительная система – арыки, пересекавшие его в различных направлениях.

В Чимкенте, как и во всех южных городах Казахстана, с 60-х годов XIX в., когда эта часть Казахстана была присоединена к России¹, в северо-восточном пригородном районе возникает так называемый Новый город, основанный русскими переселенцами. В отличие от старого города, он имеет регулярную планировку. Интересно, что в его планировочной организации умело сочетаются опыт русского градостроительства и местные условия, т.е. регулярному плану с городским садом арычная система с озеленением придает своеобразные черты. Планировочно эта новая часть города слабо увязывалась со старой.

Города северо-западного, северного и восточного районов Казахстана закладывались на основе генеральных планов, составленных русскими топографами. Например, самый ранний чертеж – «План Томской губернии заштатного города Усть-Каменогорска» (по-видимому, явился следствием изданного в 1763 г. указа «О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов») относится к концу XVIII в. Следующий документ – «План города

¹ Крепость Ак-мечеть (позднее г. Перовск, ныне Кзыл-Орда) был присоединен в 1853 г., а города Чимкент и Аулие-Ата (Джамбул) – в 1865 г.

Усть-Каменогорска» – был утвержден в 1845 г. Были составлены также планы городов Петропавловска в 1858 и 1861 гг., Алма-Аты в 1868, 1875 и 1912 г., Акмолинска в 1880 г. и др.

При выборе места и разработке генерального плана учитывались главным образом естественно сложившиеся водные артерии. Например, р. Иртыш способствовала определению направления улиц г. Семипалатинска – перпендикулярно и параллельно изгибу ее берегов. Первоначальным ядром города была военная крепость, вокруг которой, как правило, размещались казачьи станицы и так называемые татарские слободки.

В планировочном отношении они представляли собой прямоугольную сетку широких улиц (30–35 м) с кварталами в 1,5–2 га. В центре города размещались церковь, заезжий двор, базарная площадь и площадь гарнизона, а также жилые дома чиновников и богатых. Таким образом, эти города получили план, аналогичный планировке провинциальных русских городов XVIII–XIX вв.

Одновременно с торгово-военными городами во второй половине XIX в. в Казахстане появляются рабочие поселки, чему способствовало развитие капитализма. Многие из них после революции переросли в большие промышленные города. На базе разработки природных богатств Казахстана возникли поселки Караганда-угольная, Успенск Риддер, Джезказган, Зыряновск, Ленгер, Ачисай, Текели, Манат и др.

Благоустройство городов Казахстана оставалось низким. Например, в сборнике «Россия» в 1913 г. писалось: «Благоустройством Верный не отличается: улицы широки, хорошо распланированы, но не мощены и покрыты толстым слоем пыли, поднимающейся при движении извозчиков и даже пешеходов. Осенью пыль превращается в непролазную грязь» [5]. Уездный начальник по поводу бытового устрой-

ства шахтеров Караганды писал: «Помещений для рабочих в достаточном количестве не имеется. Холостые рабочие помещены в одних помещениях с семейными... Кубическое содержание воздуха... менее в три раза установленной нормы... Окна и двери... меньше чем на половину против нормы...» [6].

Разнообразие природно-климатических условий территории Казахстана способствовало созданию разных типов народного жилья. Так, в западном и северо-западном районах вырабатывалась планировка жилого дома, отличающаяся компактным размещением всех элементов. Хозяйственные постройки, помещения для скота, кладовые, объединенные в один объем, примыкают непосредственно к жилому дому. В южных районах Казахстана жилой дом строился, как правило, отдельно от хозяйственных построек. Здесь появляется открытый двор, по периметру которого размещаются хозяйственные помещения и жилье. Наиболее широкое распространение получил тип жилого дома, в котором кухня и прихожая совмещены в одно помещение и занимают центральное место; по обеим его сторонам ленточно располагаются гостиная и спальня. Невысокие саки (нары), глинобитный пол, маленькие окна характерны для их интерьеров.

Не менее распространенным типом жилья была юрта. Этот переносной тип жилища является весьма оригинальным сооружением, отразившим большую изобретательность кочевого народа. Юрта транспортабельна, легко и быстро монтируется. Важной художественной особенностью ее является красочность и почти сплошное покрытие поверхностей стен крупномасштабными орнаментальными мотивами.

Строительство крупных зданий в основном было связано с возведением мечетей, медресе и мавзолеев.

Оригинальным памятником, в архитектуре которого сочетаются мотивы среднеазиатского зодчества

и строительные приемы дальневосточной архитектуры, является комплекс мечети и медресе в Яркенде (ныне г. Панфилов), возведенный в конце XIX в. (под руководством зодчего Хон Пик; интерьер обработан уйгурским народным мастером Хасан Полатом).

Самое широкое распространение в рассматриваемый период в Казахстане имели надгробные сооружения – мавзолеи разнообразных типов. Среди них можно назвать мавзолеи Жуздена в Джезказганском районе (середина XIX в. народный мастер Серали Еламанов), Айтмана в местности Айтман-Су и Омара в районе Сам (конец XIX в., народные мастера братья Каражусуповы), Джубана в Гурьевской обл., мавзолеев в местности Сенек (на Мангышлаке), Борана в местности Кзыл-Су, (1908 г. мастер Нурнияз Избасаров) и Сагана-тамы, Клуптасы, мавзолеев комплексов Сейсен-Ата, Камыспай и многие другие. Все мавзолеи Сагана-тамы однокамерные. Основные черты их определены использованием куполов различных форм. Иногда главный фасад обрабатывался в виде пештака, стрельчатой арки, аркатуры, а также своеобразным декоративным оформлением, выполняемым фигурной кладкой кирпича, контурной резьбой по камню с раскраской их и орнаментацией интерьеров в цвете.

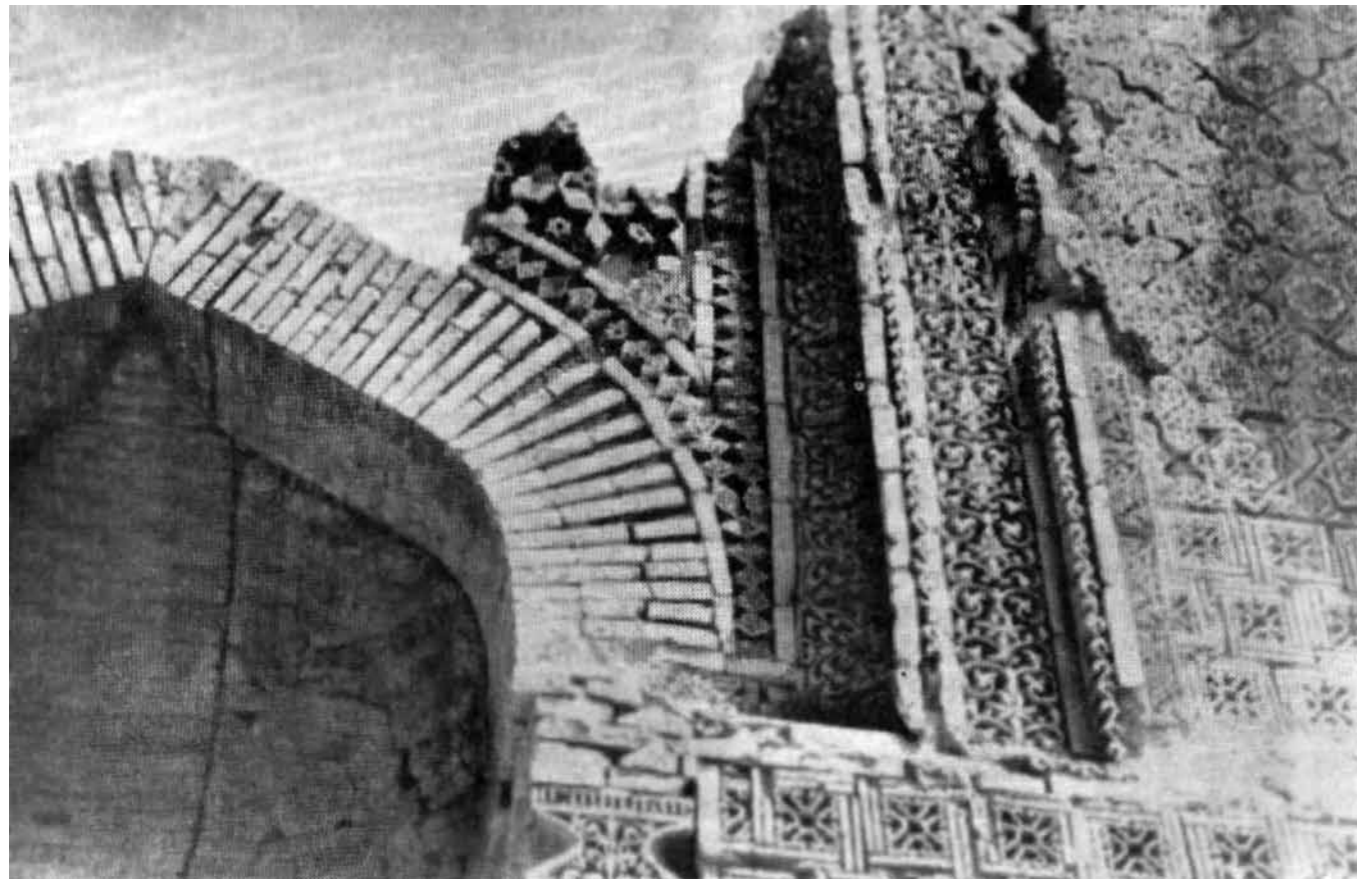
Прогрессивным было появление в начале XX в. таких новых типов зданий, как школы, торговые конторы, магазины, сословные клубы, фабрики и заводы, железнодорожные вокзалы. Однако эти здания решались по воле русских чиновников в духе различных стилей русской архитектуры прошлых эпох. Эти стили, насаждаемые в Казахстане, не имели ничего общего с искусством и народной культурой края.

Строительство наиболее крупных из них в начале XIX в. связано с именем замечательного инженера-архитектора А.П. Зенкова. По его проектам были построены Кафедральный собор в г. Верном

(ныне исторический музей Казахской ССР), Дом офицерского собрания, женская и мужская гимназии, Дом общественного собрания (ныне Казахконцерт) и др. В основном эти здания разместились вокруг сада, образуя центр города. Композиционным центром всего комплекса явился Кафедральный собор.

С установлением Советской власти в Казахстане впервые стали ставиться и решаться вопросы охраны памятников народного зодчества. После Отечественной войны особенно широко развернулись работы

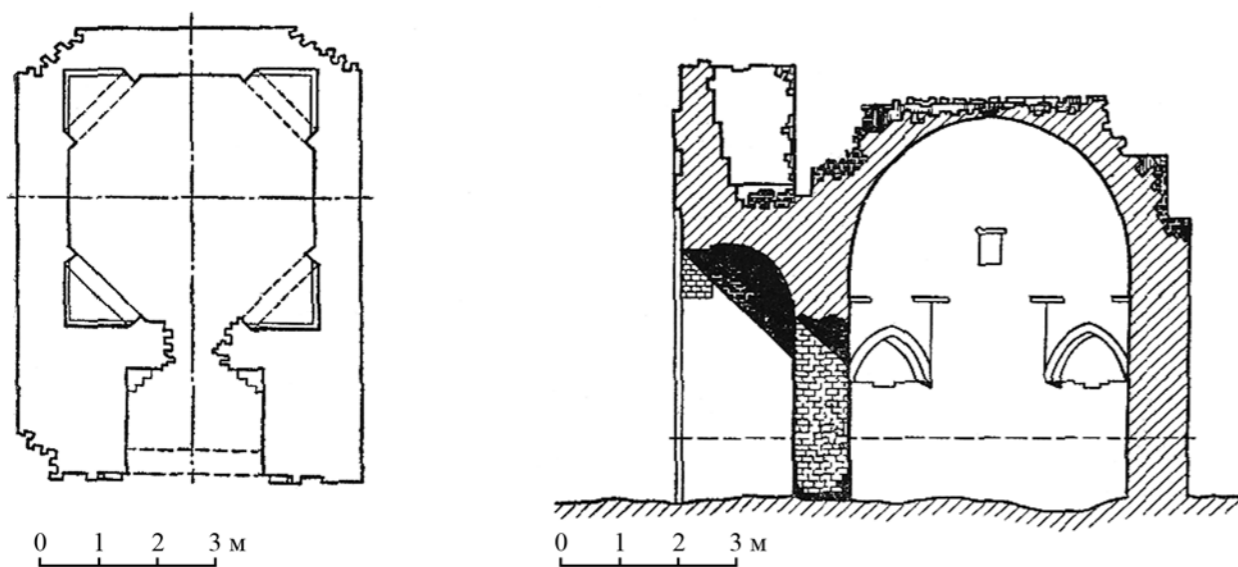
по изучению архитектурных памятников на территории республики, благодаря чему разрабатываются научно обоснованные проекты реставрации и консервации их. К настоящему времени осуществлена консервация мавзолея Айша-Биби, реставрируются мечети-мавзолеи Ходжа Ахмеда Яссеви, мечети-медресе в г. Яркенде, двухминаретная мечеть в Семипалатинске, ряд мавзолеев Центрального Казахстана и многие другие. Ведутся работы по сохранению памятников архитектуры Мангышлака, Гурьевской и других областей республики.

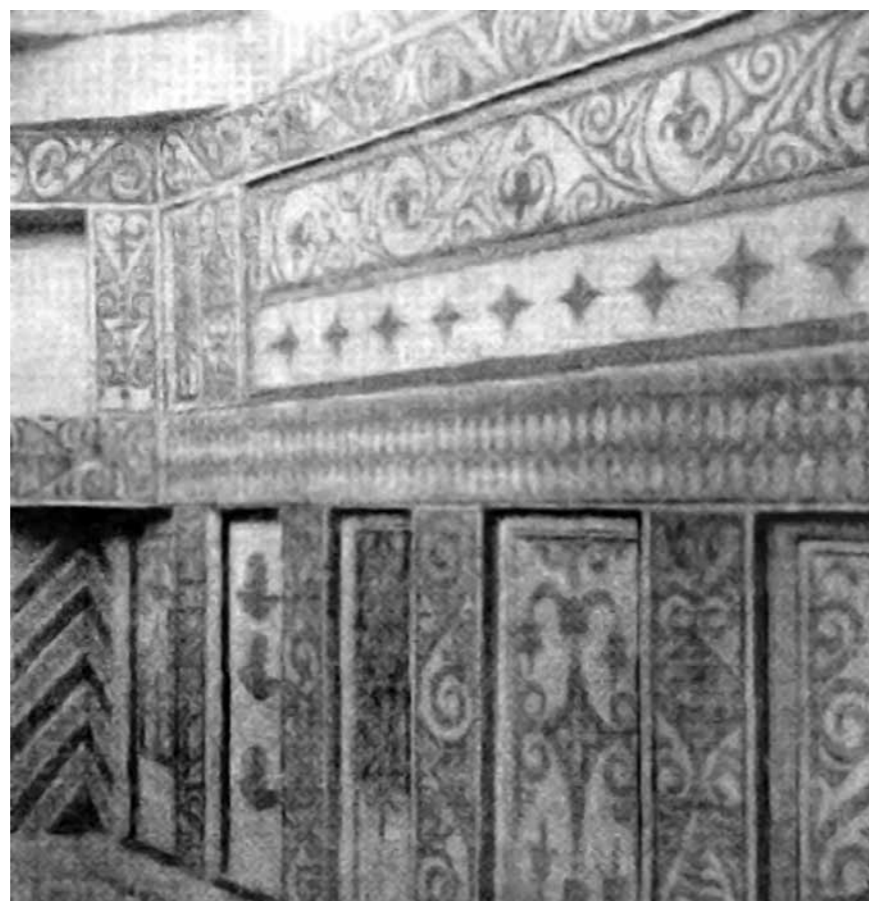
Фрагмент Западного фасада мавзолея Айша-Биби

Комплекс мечети и медресе в г. Яркенде (г. Панфилов). Главный вход.
Вид со двора (зодчие Хон Пик, Хасан Полат). Конец XIX в.

Мавзолей Джочи-Хана. План и разрез. Вторая половина XIX в.

Мангышлак. Обработка интерьера мавзолея. Конец XIX в.

Алма-Ата. Кафедральный собор, 1910–1912 гг. (Арх. А.Зенков)

СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Победа Октябрьской социалистической революции и образование Казахской АССР 26 августа 1920 г. коренным образом изменили жизнь казахского народа.

Весной 1921 г. началось осуществление земельно-водной реформы, в ходе которой бедняки и батраки получали скот и инвентарь за счет конфискованного у кулаков имущества. Эта реформа усилила стремление казахского трудового крестьянства к оседлости и земледелию. Рабочие заводов и фабрик в порядке шефства посылали казахскому крестьянству, переходившему к оседлому образу жизни, сельскохозяйственные орудия. Принимались меры для постройки домов и снабжения предметами первой необходимости. Такие формы кооперации, как фактории, скотоводческие артели, также помогали населению в строительстве жилищ и колодцев. В начале 30-х годов при Совете Народных Комиссаров Казахской АССР был создан республиканский Комитет оседания, а при ЦИК Казахской АССР – общество содействия переходу на оседлость кочевого и полукочевого населения, которые помогали в про-

ведении ирригационных, мелиоративных, дорожно-строительных работ, а также в создании в районах оседания культурно-просветительных учреждений, агрозоотехнических, ветеринарных и других пунктов. Только за время 1930–1931 гг. в республике было построено более 20 тыс. новых домов, 1500 колодцев, 2500 различных хозяйственных помещений и кузниц [7]. Переход к оседлости обусловил переустройство быта кочевников, возникновение новых типов жилищ, развитие градостроительства и повышение культурного уровня жизни населения.

В 1932 г. 17 сентября ЦК ВКП(б) и 5 октября СНК СССР приняли специальное постановление «О сельском хозяйстве Казахстана», где наряду с другими вопросами рассматривался вопрос о строительстве поселков европейского типа.

Невиданный размах и возросший объем строительства к 1930 г. в Казахстане требовали серьезного его упорядочения. Метод импортирования проектов из центральных городов не удовлетворял стремительного роста строительства. Необходимость создания собственной проектной конторы стала очевидной.

СНК Казахской ССР 24 сентября 1930 г. принял постановление «Об упорядочении строительного дела» в республике, где предусматривалось создание проектной конторы по проектированию объектов промышленного, социально-культурного, коммунального, сельскохозяйственного, торгового, кооперативного и жилищного строительства. Такая краевая контора под названием «Казгоспроект» была организована в системе «Казстройобъединения», осуществляющего тогда все виды строительного производства. Деятельность конторы началась с октября 1930 г.

В 1935 г. было организовано Оргбюро Союза архитекторов Казахстана. В начале 1936 г. на 1-й конференции архитекторов республики было избрано правление. Союз сыграл заметную роль в дальнейшем развитии архитектуры Советского Казахстана. Основной чертой второй половины 30-х годов явился быстрый подъем народного хозяйства и культуры республики. Появились новые промышленные центры – Караганда, Балхаш, Джезказган, а также рабочие поселки Аягуз, Алга, Эмба, Акжал, Карсакпай и др. Благоустраивались старые города. В 1937 г. в Казахстане уже насчитывалось 28 городов и 28 рабочих поселков [7].

Сеть водопроводов в городах Казахстана почти удвоилась, а среднесуточная подача воды в них увеличилась более чем в 3 раза.

Большие работы были проведены и по укреплению строительной индустрии, совершенствовались методы производства работ, благодаря чему в 1940 г., например, строители Караганды ставили всесоюзные рекорды скоростного строительства: два четырехэтажных дома объемом по 16 тыс. куб. метров каждый были построены и сданы в эксплуатацию один за 52, другой за 48 рабочих дней [8].

Существенные изменения произошли в Казахстане в годы Великой Отечественной войны. 16 августа 1941 г. ЦК партии и СНК СССР утвердили «Военно-хозяйственный план», где было намечено широкое развертывание промышленного строительства в восточных районах страны, в том числе и в Казахстане. В связи с затруднениями в снабжении страны казахской нефтью важную роль в обеспечении фронта горючим приобрели промыслы Эмбы и Актюбинска. В г. Гурьеве вошел в строй крупный нефтеперерабатывающий завод, для рабочих которого был построен благоустроенный поселок. Примечательно, что в условиях военного времени, когда перевозка строительных материалов была нежелательной, поселок создавался исключительно из местных материалов.

Строительство новых поселков и городов было не единичным, они создавались почти при всех промышленных предприятиях. Например, в 1943 г. по решению ГКО началось строительство горно-химического комбината в Каратау, и это явилось началом строительства одноименного нового города.

Стремительные темпы развития народного хозяйства республики после войны обусловили успешное развитие градостроительства и архитектуры Казахстана. В целях их упорядочения и повышения качества еще в 1945 г. был создан комитет по делам архитектуры при Совете Министров Казахской ССР и сектор архитектуры при Академии наук Казахской ССР¹. Сектором была проделана большая работа по изучению памятников народного зодчества. В значительной степени с его деятельностью связано развитие идеи об использовании национальных особенностей архитектуры прошлых эпох для создания самобытной архитектуры современности. Но это тормозило развитие прогрессивных методов стро-

¹ Сектор в 1954 г. преобразован в сектор архитектуры и строительных материалов. Через год он становится Казахским филиалом АСИА СССР.

ительства и применение новой техники. В 1954 г. были вскрыты многие недостатки и тем самым наметился переход на новый этап в развитии архитектуры Казахстана.

Градостроительство. Первоочередные градостроительные мероприятия в полученных в наследство городах были направлены на устранение аварийных построек. Новое строительство было ограниченным, строились в основном частные одноэтажные жилые дома.

Со второй половины 20-х годов в городах начинается строительство отдельных зданий, иногда целых кварталов, разбросанных на свободных территориях города. Так, застройка г. Кызыл-Орды как столичного города¹ началась с отдельных административных зданий и жилых кварталов для работников правительственного аппарата республики. Уже в условиях этого времени новое строительство шло по заранее предусмотренному плану, составленному архитектором Рянгиным (одобрен Казсовнаркомом 28 октября 1925 г. и КазЦИКом 1 ноября 1925 г.). В первом же проекте наметились прогрессивные тенденции социалистического градостроительства. Учитывая необходимость создания лучших условий в сухом жарком климате, город был запроектирован как городсад, около 27% всей территории было отведено под зеленые насаждения. Новые кварталы предусматривалось застраивать более крупными комплексами с элементами обслуживания населения. Наиболее благоприятные территории – набережные р. Сырдарьи – отводились под зоны отдыха. Таким образом, уже в эти годы были заложены основы функционального зонирования территории, комплексного строительства и нового вида города Советского Казахстана. В проекте в основном сохранялась радиально-коль-

¹ В 1925 г. V Всеказахстанский съезд Советов постановил перенести столицу Казахской АССР в г. Ак-Мечеть и переименовать его в Кызыл-Орда.

цевая система улиц в центральной части города, а в районах нового строительства предусматривалась прямоугольная сетка улиц.

С началом социалистической индустриализации народного хозяйства и изменением экономической базы темп роста и переустройства городов республики резко повышается. Начинается строительство новых промышленных предприятий.

Постройка Турксиба и перевод столицы республики в г. Алма-Ату (1929 г.) способствовали бурному росту города и численности его населения. Например, за 30 лет, предшествовавших строительству Турксиба (1897–1826 гг.), население города удвоилось, а за 10 последующих лет оно увеличилось более чем в 4 раза.

В 9 км к северу от Алма-Аты (при станции Алма-Ата-1) «на пустом месте» в 1929–1930 гг. появился новый жилой район рабочих Туркеста-но-Сибирской железной дороги².

Интересно строительство квартала, ограниченного улицами Джамбула, Иссык-Кульской, Шевченко и Чайковского (1931–1934 гг.). Дома расположены под углом к направлению улиц, и квартиры получили наилучшую ориентацию (юго-восток, северо-запад).

Уже в начале 30-х годов наметился центр города в районе улиц Калинина, Комсомольской, Иссык-Кульской (ныне Мира) и Фурманова. Центральная площадь города оформилась перед Домом правительства, с запада площадь ограничивалась зданием Главного почтамта, а с востока – зданием управления Турксиба. Стилевое и пропорциональное единство зданий, составляющих эту площадь, делают ее ансамбль стройным и соразмерным.

² Присоединение старых городов республики к железной дороге оказалось началом строительства в них (как правило, отдельно от старого города, на свободных территориях) поселков для работников железной дороги.

Со строительством первых крупных промышленных центров республики – городов Балхаша и Караганды – начинается развитие самого малозаселенного района – Центрального Казахстана. Интересен подход к размещению этих городов и заводов на территории республики. Главными требованиями являлись быстрый подъем производственных сил, всемерное использование природных ресурсов, приближение производства к источникам сырья. Начатое в 1932 г. строительство Балхашского горнометаллургического комбината осуществлялось на базе Коунрадского месторождения медных вкрапленных руд. В процессе проектирования была выбрана такая схема, которая позволила сконцентрировать всю производственную часть комбината на побережье и тем самым построить город на более благоприятной по природным условиям территории.

Одновременно велось проектирование города. Первая схема и эскизный проект были выполнены Гипроцветметом в 1932 г. (рук. проекта арх. С.Климов). В дальнейшем проектированием города занимается крупнейшая проектная организация страны – Горстройпроект, который в 1935 г. закончил разработку первого генерального плана г. Балхаша. Принятое направление улиц и застройка кварталов учитывают местные природно-климатические особенности. Улицы ориентированы строго по странам света и находятся под углом к сильным постоянным ветрам. Кварталы запроектированы с периметральной застройкой, образующей своеобразные дворики.

Безусловно, было правильным в условиях Прибалхашья, где освоение территории представляет большие трудности, принятие застройки многоэтажными (четырёхэтажными) домами со средней плотностью 450 чел.-га. Благодаря этому город имеет компактный план и по генплану расположен на площади всего 214 га, из которых 102 га предназначены под се-

литебную зону, расположенную вдоль побережья оз. Балхаш. Удачным было решение кварталов довольно больших размеров (10–12 га) с культурно-бытовыми учреждениями повседневного пользования (школы, детские, спортивные и торговые учреждения), столовыми и клубами радиусом обслуживания до 500 м. Осуществление генерального плана началось с 1934 г. застройкой квартала №1, строительство которого было завершено к 1941 г.

Со второй половины 30-х годов с укреплением местных проектных организаций приступили к проектным работам по реконструкции и упорядочению наиболее крупных городов республики. Рост добывающих и обрабатывающих промышленных предприятий обусловил появление новых городов и населенных мест. Для них выбирались наиболее благоприятные по природным условиям территории с учетом перспективы развития и возможности организации зон отдыха.

Генпланы разрабатывались как местными градостроителями, так и видными зодчими Москвы и Ленинграда. За основу проектов планировок и застроек были взяты принципы, получившие свое выражение в известном постановлении СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 10 июля 1935 г. «О генеральном плане реконструкции г. Москвы» и предусматривавшие в области реконструкции городов комплексные мероприятия.

Ко времени составления первого проекта планировки и реконструкции г. Алма-Аты (1937 г.) территория города значительно расширилась¹, и интенсивность его развития требовала ясной градостроительной перспективы. В связи с этим архитектурно-планировочная мастерская № 1 Наркомхоза РСФСР (архитекторы А. Репкин и И. Гуревич) разработала проект планировки и реконструкции столицы Ка-

¹ К 1937 г. застроенная территория города достигла 45 км². Плотность населения в центральной части составила 270 человек на 1 га и не ниже 90 человек – на окраинах.

захстана (утвержден СНК Казахской ССР 16 марта 1937 г.).

За основу планировочной структуры была принята исторически сложившаяся квартальная система застройки города, но при этом предусматривалось значительное упорядочение сети городских улиц и площадей. Расширение города определялось в западном направлении – за руслом р. Весновки. Проектом предусматривалось размещение административно-культурного центра в районе проспекта Коммунистического, улиц Гоголя, Фурманова и Калинина. Центральная площадь с новым Домом правительства была намечена у пересечения проспекта Коммунистического и улицы Комсомольской. Были определены места расположения и других важнейших архитектурно-планировочных узлов города – Вокзальной и Театральной площадей, намечены реконструкция основных магистралей, укрупнение мелких кварталов и проведение мероприятий по внешнему благоустройству. В 1937–1941 гг. по проекту была построена группа административных зданий по просп. Коммунистическому, здание консерватории, вокзал, Театр оперы и балета им. Абая, жилые дома по улицам Фурманова и Калинина и др.

Вопросы расселения в Карагандинском бассейне требовали более широкого и всестороннего его изучения. Поэтому в 1936 г. работу по составлению генерального плана Караганды начинает Мособлпроект, который был утвержден в 1935 г. (архитекторы А.Кузнецов, А.Карнаухов). В результате анализа ряда принципов расселения (централизация, децентрализация, комбинированная система) и вариантов размещения города (в поселках Компанейск, Тихоновка, Майкудук, Б. Михайловка и Старый город) было решено создать Центральный город в районе пос. Б. Михайловка и при нем четыре рабочих и сельскохозяйственных поселка-спутника – Компа-

нейск, Старая Тихоновка, Старый Майкудук и Караганда-угольная. В результате вырос новый благоустроенный город, удаленный от основных мест угледобычи, со здоровыми санитарными условиями.

Начиная с 1936 г. по генеральному плану были построены десятки многоэтажных жилых и крупных общественных зданий, преимущественно на двух магистралях – проспекте имени Ленина и нынешнем Советском проспекте.

Значительным достижением в условиях Караганды являются благоустройство и озеленение городской территории Нового города. Считалось, что в условиях сухих казахских степей озеленение городов невозможно. Опыт Караганды опроверг это утверждение. Так, если еще в 1939 г. в Берлине на одного жителя приходилось всего 2 м² зеленых насаждений, в Нью-Йорке – 6 м², а в Париже, считающемся одним из самых «зеленых» городов Западной Европы, – 7 м², то в Караганде в среднем на одного жителя приходилось около 7 м² зеленых насаждений [9]. Причем удачно то, что крупный зеленый массив ЦПКиО площадью около 275 га одновременно явился хорошей защитой от постоянных холодных ветров.

Значительные работы по планировке и реконструкции производились и в старых городах Казахстана. Об этом свидетельствует разработка проектов планировок Чимкента (инж. Д.Пожарищенский; 1935–1936 гг.), г. Гурьева (арх. А.Шафаров, инж. Л.Вульпе; 1938–1939 гг.), Петропавловска (1939–1941 гг.), Акмолинска (ныне Целиноград; 1940–1941 гг.) и др. Примечательно то, что генеральные планы этих крупных городов Казахстана были разработаны уже местной, алма-атинской проектной конторой Казгоспроект.

В годы Великой Отечественной войны в застройке городов произошли существенные изменения: выросли новые промышленные предприятия, причем на

территориях, не охваченных проектом планировки 1-й очереди строительства, преобладала малоэтажная застройка. Тем не менее есть примеры рационального решения градостроительных проблем этого периода. Это – планировка и застройка поселка нефтяников близ г. Гурьева, при проектировании которого учитывались местные условия¹. Для строительства была выбрана территория, омываемая с трех сторон поймой р. Урал. Во-первых, это обеспечивало естественную водную защиту от пыли и песка, во-вторых, благодаря большой протяженности береговой полосы, годной для озеленения, можно было создать с трех сторон зеленую защитную зону. Естественные природные условия выбранной площадки определили композиционную схему генерального плана: центральная часть полуострова с засоленными почвами отводилась для застройки, шоссейная дорога, ведущая к городку, образовала естественную основную ось архитектурной композиции генерального плана. Главная улица жилого городка явилась продолжением шоссе. Она завершается административной площадью, которая замыкается Домом культуры (благодаря правильному использованию рельефа местности здание занимает главенствующее положение не только на площади, но и над всем городком). Селительная зона связана с береговой полосой озеленения пятью поперечными улицами. Важно, что сетка улиц поселка запроектирована под некоторым углом к направлению заданных господствующих ветров, что заметно снижает их вредное воздействие.

Огромное значение в развитии градостроительства республики имело решение Совета Министров Казахской ССР 1945 г. «О составлении проектов планировки областных центров Казахской ССР», благодаря чему только за 1945–1954 гг. почти все

¹ За проектирование и осуществление строительства жилого городка архитекторы С.В. Васильковский и А.В. Арефьев, инж. И.М. Романовский были удостоены Государственной премии.

областные центры республики были обеспечены генеральными планами, а некоторые из них – очередными планировочными материалами. Например, были утверждены генеральные планы Чимкента (Горпроект), Петропавловска (Комитет по делам архитектуры), Павлодара (Горпроект), Алма-Аты (Ленгипро-гор), Акмолинска (Целиноград – Госпроект) и других городов.

Как правило, в центральной части этих городов планировалась (около 70%) трех- и четырехэтажная застройка, только в особо архитектурно значимых перекрестках допускалось пятиэтажное строительство, а внутри квартала (около 20%) – трехэтажные дома, основная же часть одно- и двухэтажные дома. Но начало Великой Отечественной войны нарушило широко задуманный и уже проводимый в жизнь генеральный план реконструкции столицы Казахстана. Сюда из прифронтовой полосы были эвакуированы около 18 промышленных предприятий, ряд учебных научно-исследовательских учреждений, которые размещались спешно, без учета генерального плана. Только новый проект планировки и реконструкции Алма-Аты, выполненный в 1949–1950 гг. Ленинградским отделением Гипрогора (архитекторы Д.Брагин, И.Белоцерковский и Л.Вертоусов), предусматривал планировочную связь их в единый городской организм. По проекту с основным городом слился также поселок Турксиба. Большое внимание уделялось улучшению транспортных магистралей и связей, разгрузке центральной части города от транзитного транспорта. В проекте планировки были разработаны также способы защиты города от селей, в прошлом регулярно причинявших городу огромные бедствия. Для этого, по предложению Академии коммунального хозяйства РСФСР, было решено пропускать эти потоки по каналу в русло р. Весновки. Важным моментом генерального плана является со-

здание нового общественного центра города с главной городской площадью севернее существующего, где предусматривалось строительство нового Дома правительства.

Жилище. С переходом кочевого населения к оседлости в Казахстане началось быстрое развитие жилищного строительства. Но в строительстве преобладали глинобитные конструкции, а из материалов – саманный или сырцовый кирпич, камышит, дерево.

Жилые дома, построенные в городах до середины 20-х годов, были также мелкими, одноэтажными. Начиная с 1925 г. в Кызыл-Орде строятся блокированные дома для двух семей. Планировочно квартиры решаются в основном анфиладно, поэтому комнаты в них главным образом проходные и не дифференцированы по назначению. Со стороны сада имеется второй вход, где и устроено летнее помещение – веранда (около 15 м²).

Апрельский Пленум ЦК ВКП(б) 1926 г. обратил внимание на выработку «...наиболее дешевого и приспособленного к нуждам рабочих типа жилищ, сообразуясь при этом как с местными особенностями, так и с возможностью использования местных материалов»¹.

В конце 20-х годов в жилищном строительстве получили развитие двухэтажные стандартные дома, например в поселке Турксиба, в поселках при Балхашском медеплавильном комбинате и в Пришахтерских поселках Караганды.

Начиная с 30-х годов в результате успешного хода выполнения первой пятилетки и изменения экономической основы страны уделяется серьезное внимание дальнейшему улучшению жилищно-бытовых условий трудящихся. Начинают строить многоквартирные жилые дома, оснащенные санитарно-техническим оборудованием. Однако вопросы экономики еще играли существенную роль. На первый план было выдвинуто требование максимального увеличения числа жилищ для рабочих за счет строжайшей экономии и сознательного сокращения некоторых видов благоустройства, например ванной. Примером могут служить трехсекционные двухэтажные 12-квартирные жилые дома для рабочих Карсакпайского комбината. Секции в них двухквартирные, благодаря чему обеспечивается сквозное проветривание, имеется водоснабжение и канализация. Заметным улучшением в планировке является и то, что все жилые комнаты выходят на одну сторону горизонта, т.е. кухни, туалеты ориентируются на север. Пропорции комнат хорошие (3,9x4,7; 4,7x3,4 м) и площадь кухни равна 11,2 м².

В решении июньского Пленума ЦК ВКП(б) 1931 г. говорилось о необходимости улучшения качества квартир путем увеличения площади и высоты жилых и вспомогательных помещений, устройства в каждой квартире ванной или душа, стальных шкафов, антресолей для вещей. Это явилось толчком в развитии архитектуры жилища и в Казахстане. В начале 30-х годов строительство многоквартирных трех- и четырехэтажных жилых домов получило распространение в сейсмических районах республики. Состав квартир стал больше удовлетворять демографии населения. Они имеют почти все элементы благоустройства. Эти изменения можно отметить и в жилом доме, построенном в Алма-Ате (первый жилкомбинат). Дом имеет три, а угловая часть – четыре этажа, состоит из двух- и трехквартирных секций с двух-, трех-, четырех- и пятикомнатными квартирами со встроенными шкафами. Все комнаты в квартире непроходные и санитарные блоки удалены от главного входа.

В результате успешного выполнения планов второй пятилетки жилищное строительство в республике приобретает небывалый размах. Вместе с этим в жилых домах наблюдается увеличение площадей квартир. Например, полезная площадь трехкомнатной квартиры ряда домов г. Балхаша равна 102,2 м², жилая – 71,1 м², а подсобная – 31,1 м². А это в условиях недостатка жилья привело к покомнатному заселению.

Архитекторы республики со второй половины 30-х годов создают такие типы жилых домов, в которых лучше учитываются местные условия. Природно-климатические особенности, например Центрального Казахстана, выдвигали очень специфические и в то же время довольно противоречивые требования. Нужно было защищать жилье зимой от постоянных сильных ветров и мороза, а в жаркие, летние месяцы от перегрева, для чего требовалось сквозное проветривание. В этом отношении интересно решен жилой дом №34 в г. Балхаше. Фасад со стороны господствующих ветров (северо-восточные румбы) отличается лаконичным решением, на него не выходят даже балконы, а окна шириной 1,1 м на 50 см уже ширины окон со стороны дворового – южного фасада (1,6 м). Летние помещения в виде широких просторных лоджий (2x6 м) вполне правильно расположены с южной стороны. Это, во-первых, позволяет пользоваться лоджией и в ветреную погоду, а во-вторых, она является эффективным солнцезащитным средством. Характерным для жилищного строительства республики этих лет было многообразие типов применяемых секций, что явилось причиной и множества конструктивных схем. Из-за отсутствия стандартизации лестниц, санитарных узлов и других элементов число секций еще более увеличивалось. Низкие технические возможности привели к возведению дополнительных опор в виде столбов (жилые, комна-

ты в Алма-Ате) или кирпичных стен при небольшой ширине корпуса (от 11,2 до 12,2 м). Имеющиеся недостатки в жилищном строительстве решительно раскрывались на первом Всесоюзном совещании строителей 1935 г. и на первом съезде архитекторов СССР в 1937 г. А в постановлении СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 11 февраля 1936 г. «Об улучшении строительного дела и об удешевлении строительства» были указаны конкретные пути их ликвидации.

Уже в 1937 г. развернулась большая работа по созданию более экономичных и современных типов жилья. В проектных организациях республики был разработан ряд секций с уменьшенной площадью квартир для заселения одной семьей. Так, для сейсмических районов Казахстана была распространена секция, разработанная архитектором М.И. Кудрявцевым (жилой дом стахановцев, седьмой жилой дом-комбинат в Алма-Ате и др.), которая имеет четыре двухкомнатные квартиры двух типов. Вместе с этим здесь была попытка учесть одно из важнейших требований, предъявляемых к массовому жилищному строительству – стандартизацию строительных элементов, облегчающую возможность их возведения.

Со второй половины 30-х годов повышается градостроительная роль жилых домов. Строительство их концентрируется вдоль важных магистралей. В связи с этим начинаются поиски средств, усиливающих выразительность жилого дома. Характерным стал механический перенос деталей архитектуры прошлых эпох в архитектуру современного жилого дома в целях более парадного решения фасада. Примером могут служить архитектура так называемого «Шестого жилкомбината» (1938 г.), жилого дома стахановцев (1939 г.; арх. М.Кудрявцев), жилых домов по ул. М.Горького (арх. Я.Бараг), по ул. Костен-

ты в Алма-Ате) или кирпичных стен при небольшой ширине корпуса (от 11,2 до 12,2 м).

Имеющиеся недостатки в жилищном строительстве решительно раскрывались на первом Всесоюзном совещании строителей 1935 г. и на первом съезде архитекторов СССР в 1937 г. А в постановлении СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 11 февраля 1936 г. «Об улучшении строительного дела и об удешевлении строительства» были указаны конкретные пути их ликвидации.

Уже в 1937 г. развернулась большая работа по созданию более экономичных и современных типов жилья. В проектных организациях республики был разработан ряд секций с уменьшенной площадью квартир для заселения одной семьей. Так, для сейсмических районов Казахстана была распространена секция, разработанная архитектором М.И. Кудрявцевым (жилой дом стахановцев, седьмой жилой дом-комбинат в Алма-Ате и др.), которая имеет четыре двухкомнатные квартиры двух типов. Вместе с этим здесь была попытка учесть одно из важнейших требований, предъявляемых к массовому жилищному строительству – стандартизацию строительных элементов, облегчающую возможность их возведения.

Со второй половины 30-х годов повышается градостроительная роль жилых домов. Строительство их концентрируется вдоль важных магистралей. В связи с этим начинаются поиски средств, усиливающих выразительность жилого дома. Характерным стал механический перенос деталей архитектуры прошлых эпох в архитектуру современного жилого дома в целях более парадного решения фасада. Примером могут служить архитектура так называемого «Шестого жилкомбината» (1938 г.), жилого дома стахановцев (1939 г.; арх. М.Кудрявцев), жилых домов по ул. М.Горького (арх. Я.Бараг), по ул. Костен-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, ч. II, 19 с. 168. изд. 7-е.

ко, просп. Ленина в Алма-Ате, ул. Индустриальной (арх. А.Корт) в Караганде и др.

Следует указать и на положительные примеры использования национальных традиций и форм. В этом отношении большой интерес представляет формирование архитектуры жилых домов поселка нефтяников в г. Гурьеве. Организация жилых домов вокруг открытого озелененного двора с водным зеркалом оказалась особенно удачной в условиях именно этого города, где жаркое лето и постоянные ветры ухудшают условия проживания. Зелень и водоемы – неотъемлемые элементы дворов – снижают неблагоприятное действие жары и ветра. Эти приемы народного зодчества использованы, например, в решении комплекса жилых домов с сочетанием общежитий в кварталах №1 и 2. Почти все квартиры (они в основном двухкомнатные) имеют лоджии и обеспечены сквозным проветриванием. Большого внимания заслуживают принятые габариты комнат, высота которых 4,5 м до шельги свода. Это дает большой объем воздуха, необходимого на юге. Высота подсобных помещений (кухонь, санитарных узлов) принята 2,8 м.

Необычный прием предложен в планировке многоквартирных домов. Так, двухэтажные восьмиквартирные жилые дома, построенные в кварталах №3 и 4, решены с открытыми насквозь как со стороны улиц, так и со двора лестничными клетками, перекрытыми глинокамышитовыми сводами, способствующими лучшему проветриванию квартир.

Своеобразный облик жилого дома определился здесь широким применением айван, террас, лоджий, галерей. Эти формы – одновременно надежные средства защиты квартир от тяжелых летних условий. Самобытность архитектуры достигнута также умелым использованием цвета: интенсивной окраской карнизных подзоров, стен, лоджий, находящихся

в тени; применением декоративных растений и зелени, защищающих стены жилого дома и лоджии от перегрева и снижающих нагрев земли. Этим достигаются своеобразный южный колорит, уют и красота застройки.

Послевоенные объемы строительства жилья повлекли за собой необходимость перехода к типовым проектам и целым сериям. Серийное проектирование прежде всего коснулось малоэтажного жилья, поскольку оно было наиболее массовым видом застройки этих лет. В числе первых можно отметить типовые проекты серии 105-4 и 117-4 (усадебное строительство), возводимые государственным и хозяйственным способами. Вместе с этим распространились также серии типовых проектов 207 (например, ряд домов по ул. Гоголя в Усть-Каменогорске, в Целинограде), 230 и 228 (кварталы №4, 8, 9 и 21 в г. Балхаше). Среди них хорошими показателями отличается серия, созданная Горстройпроектом (архитекторы Д.Меерсон, С.Тургенев, С.Селивановский, В.Богомолов, Н.Вавиловский, инженеры Б.Богданов и Л.Лурье), которая получила большое распространение не только в Казахстане, но и по всей стране.

В 50-х годах в сейсмических районах республики строились двух-, трехэтажные, 8-, 12- и 24-квартирные жилые дома типовой серии, разработанной Мосжилпроектом (архитекторы А.Заболотная, А.Криппа, инж. И.Левитас).

Одновременно с малоэтажным строительством по сериям типовых проектов со второй половины 40-х годов жилые дома возводятся и по индивидуальным проектам. Например, в 1943–1954 гг. в Алма-Ате были построены такие наиболее крупные дома (все трехэтажные), как жилой дом по ул. Ю.Коммунаров (арх. Г.Бобович), девятый жилкомбинат (архитекторы А.Простаков, А.Леппик), жилой

дом ученых (арх. А.Бобович), жилой дом Госплана (арх. А.Леппик), жилой дом Министерства водного хозяйства (арх. Ч.Бапишев), жилой дом по ул. Космонавтов (арх. Г.Бобович), 154-квартирный жилой дом ЦК КПК (арх. А.Леппик) и ряд других. Опыт проектирования и строительства этих домов имеет большое значение, хотя они не решали вопросов массового расселения. В суждениях о них формировалась направленность поисков в области архитектуры жилища. Планировочно большинство жилых домов запроектировано с двухквартирными секциями, что позволило обеспечить сквозное проветривание квартир. Комнаты дифференцированы по назначению, имеют встроенные шкафы и кладовые. Архитектура этих зданий отличается стремлением архитекторов отразить в них характерную национальную черту, для чего в основном используются орнаментальные мотивы казахского народного искусства и элементы народного зодчества.

В 1950 г. республиканский проектный институт «Казгоспроект» разработал первые типовые проекты серии №264-А, а с 1952 г. в сейсмических зонах Казахстана началось массовое строительство жилых домов по типовым проектам серии №261 (институт «Казгоспроект»; арх. А.Леппик), в которой по сравнению с №264 увеличилась номенклатура и этажность.

Общественные здания. С первых же дней Советской власти большое внимание уделялось строительству общественных зданий, и прежде всего зданий массового типа.

Постановление Наркомпроса РСФСР от 31 октября 1918 г. «О школах национальных меньшинств», подтвердившее право всех национальностей открывать учебные заведения с преподаванием на родном языке, способствовало быстрому росту сети школ в Казахстане. Несмотря на тяжелые условия войны и

разруху, число их росло. Повсеместно создавались очаги новой культуры. В июне 1918 г. только в г. Верном было открыто пять школ. Об их архитектурном облике можно судить по сообщению в 1921 г. Павлодарского уездного отдела народного образования: почти все казахские школы не имеют зданий, они работают в наемных помещениях, во многих школах нет мебели, учащиеся «занимаются, сидя на полу, иногда даже на земляном... и пишут, если имеют бумагу и карандаш, положив на свои колени, а учитель... за неимением доски пишет где-нибудь на стене или на печке, и то не мелом, а обыкновенной белой глиной...»¹

Новые школьные здания строились по типовым проектам, разработанным Наркомпросом РСФСР. На первых порах вместимость таких школ была относительно небольшой – от 40 до 320 человек, часто с двухсторонним расположением классов (школа им. Карла Маркса в Кызыл-Орде и др.)- Типичными примерами школьного строительства этого периода являются школы №1 и №8 в Павлодаре, школы №3 и №6 им. Герцена, №8 им. Пушкина в Петропавловске и др.

Школы тех лет были малоэтажными, иногда с деревянными стенами, со слабо развитой структурой учебных помещений, без физкультурных залов.

В начале 1927 г. был организован Центральный школьно-строительный комитет республики. В 1926–1932 гг. строительство школ совпало с появлением лабораторно-бригадных методов обучения. В связи с этим появилась необходимость создания мастерских и ряда других вспомогательных помещений, что привело к раздробленности внешнего объема и завышению кубатуры здания.

С введением всеобщего (1930–1931 гг.) появилась необходимость создания большого числа новых

¹ ЦГА Казахской ССР. Ф. № 1211, опис. № 1, ед. хр.-23.

школ¹. К 1932 г. лабораторно-бригадный метод обучения был отменен и страна перешла к обучению с поклассной системой. Перед проектировщиками встала задача создания экономичных школьных зданий нового типа и серьезного уточнения их структуры. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 28 февраля 1935 г. «О начальной и средней школе» помогло выбрать для строительства в стране три типа школ: двухкомплектную школу на 880 учащихся с 22 классами, однокомплектную на 400 учащихся с 10 классами и неполную среднюю школу на 280 учащихся с 7 учебными классами, у которых была уменьшена кубатура до 15–17 м³ на одного учащегося. Проектирование шло по пути сокращения вспомогательных помещений (лестниц, коридоров, туалетных). Довольно широкие (2,8–3 м) хорошо освещенные залы-коридоры выполняли функции рекреации. Классные комнаты располагались не более чем с трех сторон рекреации. Как правило, двухкомплектные школы решались трехэтажными, а однокомплектные – двухэтажными.

Наиболее интенсивно строились школы в столичном городе Алма-Ате. Так, только в течение 1935–1937 гг. здесь было введено 26 новых школьных зданий, в основном первых двух типов. Примером 22-классной школы может быть здание школы №25, построенное в 1937 г. (архитекторы А.Стременов, Г.Кушнаренко). Угловое расположение школы определило ориентацию односторонне размещенных классных комнат на юг и запад. Рекреацией служит коридор шириной 2,8 м.

Послевоенное школьное строительство осуществлялось по типовым проектам.

Постановление ЦК КП Казахстана (декабрь 1946 г.) «Об укреплении Казахской средней школы»¹ «Карликовые» с двух- и трехлетним обучением школы, преобладавшие в первые годы всеобщего, заменялись полноценными школами с единой трудовой программой.

дало толчок еще большему развитию сети школ, особенно в сельских местностях. В составе их произошли изменения: гимнастический зал появился во всех типах школ, актовый зал – при крупных школах, например в школе №37 на ул. Маметовой (арх. В.Косов) в Алма-Ате.

Необходимость широкого обеспечения населения республики медицинским обслуживанием способствовала разрыванию строительства соответствующих зданий. Уже в предвоенные годы появились многочисленные поликлиники, амбулатории, родильные дома, консультационные и здравпункты. Только за 1938–1940 гг. было введено в действие больниц и поликлиник на 485 коек. К числу крупных объектов медицинских учреждений, построенных в довоенные годы, можно отнести роддом и клинику в Алма-Ате, инфекционные и хирургические корпуса больничного городка в Караганде, областную детскую поликлинику и поликлинику водников в Павлодаре, поликлинику в районе мясокомбината Семипалатинска и многие другие.

Характерным для строительства этого периода может быть двухэтажное здание родильного дома №1 в Алма-Ате (арх. М.Иванов; 1936 г.). Планировочную его основу составляет сочетание галерейного принципа с коридорным, причем на галерею выходят палаты, что, безусловно, положительно с точки зрения учета климатических факторов Алма-Аты. Фасад роддома обработан интересной аркадой открытой галереи. Но, к сожалению, из-за ориентации палат на неблагоприятную сторону горизонта (на север) получилось так, что открытая галерея затеняет закрытую. Значительно лучше решено здание терапевтической клиники (архитекторы Н.Длугач, А.Каплун; 1939 г.). В композиции плана также сочетаются галерейные и коридорные системы, причем галерейная система была правильно принята для корпуса с широтной

ориентацией (палаты в этом случае расположены с южной стороны от галереи), а коридорная система использована в корпусах с меридиональной ориентацией. Благодаря такой дифференциации все помещения клиники получают необходимую солнечную инсоляцию в различное время года.

Местные климатические особенности широко учитываются и в других городах республики. В этом отношении показательна архитектура городской больницы в г. Балхаше. Двухэтажные корпуса больницы, сгруппированные вокруг внутреннего полузамкнутого двора, имеют веранды, лоджии. Возможность сквозного проветривания позволяет поддерживать в помещениях комфортную температуру.

В послевоенные годы создаются больничные городки. Например, в первой городской клинической больнице в Алма-Ате, строительство которой началось в предвоенные годы, рядом с существующей терапевтической клиникой построены хирургический корпус и поликлиника (арх. В.Бирюков); Балхашская городская объединенная больница расширила свой состав терапевтическим, хирургическим, инфекционным корпусами, а также родильным домом с гинекологическим и психиатрическим отделениями (построенными в 1941–1954 гг.). Больничные городки; строятся в Караганде, Усть-Каменогорске (с поликлиникой), Джамбуле, Чимкенте и во многих других городах. В комплекс больниц часто включается и поликлиника. Это значительно экономичнее и удобнее, так как позволяет более рационально использовать операционный блок, рентгеновский кабинет и прочие лечебно-диагностические помещения и удешевляет инженерно-техническое оборудование зданий.

Наряду с этим в большом количестве строились больницы, обслуживающие отдельные районы городов, промышленные предприятия и организации.

Наиболее крупными можно назвать больницу Турксиба в Алма-Ате (арх. М.Кудрявцев), травматологическую больницу в Караганде (1949 г.) и др. Подход к расположению самих объектов медицины в плане города стал более продуманным. Обычно выбирались территории, защищенные от господствующих ветров, среди разросшейся зелени, что способствовало максимальному пребыванию больных на свежем воздухе. Наряду с этим обилие света и удачный подбор цвета с научной точки зрения как психофизиологический фактор лечения стали неотъемлемой частью строительства новых больниц.

После революции появились новые типы общественных зданий – Дома крестьянина и скотовода, рабочие клубы, универсальные культурно-просветительные учреждения – изба-читальня в селе и красная юрта в ауле. Удовлетворяя духовные запросы народа, которые полностью совпадали с программой строительства социализма, партия и Советское государство расширяли сеть центров культуры. В марте 1922 г. Главполитпросвет Казахстана утвердил «Положение о Доме крестьянина и скотовода». Такие типы общественных зданий создавались в губернских центрах и были местом общественной и культурной жизни как: городских, так и сельских тружеников. В Доме крестьянина предусматривались ликпункт, библиотека примерно на 10 тыс. томов, справочный отдел, кинотеатр и театр-клуб. Был также музей, в котором экспонировались образцы зерновых культур и почв губернии, различные виды удобрений, сельскохозяйственные машины и оборудование и т. д. В этих домах преобладала зрелищная группа помещений, и это находило соответствующее выражение в их объемной композиции.

Наряду с Домами крестьянина и скотовода, рассчитанными на обслуживание целого района, строились клубы, предназначенные для рабочих како-

го-либо одного крупного предприятия. Например, в 1930 г. имелись рабочие клубы в Карсакапе на 400 мест, в Джезказгане – на 350, в Риддере – на 800, Доссоре – на 600 мест. Работали клубы в Байконуре, Зырянске, Джетыгаре и других местах. Планировочно большинство из них представляло собой сочетание сильно расчлененных объемов для клубно-кружковых занятий, и нередко в них добивались функционально продуманной организации планов, но не уделялось достаточного внимания решению объемов и отдельных фасадов.

Наиболее характерным примером может служить клуб работников Министерства внутренних дел в Алма-Ате (ныне здание Уйгурского драматического театра; 1932–1933 гг.; арх. А.Буровцев). Объемная композиция состоит из прямоугольного театрально-концертного зала (14,5x26 м) с хорошо оборудованной сценой и входно-вестибюльного павильона, имеющего форму четверти круга. Учет местных климатических особенностей позволил запроектировать крыши ступенчато-уменьшающихся первого и второго этажей как открытое фойе. Следует отметить, что клуб-театр является почти первым крупным созданием местных архитекторов и, несмотря на отмеченные недостатки, архитектура его свидетельствует о значительном росте их творческих сил.

В начале 30-х годов здания кинотеатров проектировались с преувеличенными размерами подсобных помещений. Массовое строительство их требовало упрощения и уменьшения объемов. В кинотеатре на 500 мест, построенном в Караганде арх. В. Калмыковым (повторное применение проекта – кинотеатр «Амангельды»¹ в Кызыл-Орде) в 1939 г., уменьшение залов ожидания позволило упростить схему плана и

¹ Кинотеатр был отобран в результате конкурса в 1935 г. Наряду с указанным по вариантам этого проекта выстроены кинотеатры в городах Орле, Риддере, Рязани, Ставрополе, в поселке Чкаловском (под Москвой) и др.

лучше организовать графики движения. Кубатура на одно место в кинотеатре уменьшилась до 14,5 м³.

Безусловно, крупнейшим из общественных зданий довоенного периода является здание Казахского Государственного театра оперы и балета им. Абая. В 1932 г. был объявлен конкурс на проект здания национального театра. Представленные проекты отличались чрезмерно увеличенными площадями помещений и объемами более 200 тыс. м³. (Казахский национальный театр начали строить в 1935 г. по проекту архитектора И.Круглова, но незавершенное здание сгорело в 1937 г. и строительство театра было закончено в 1941 г. по проекту арх. Н.Простакова.) Композиционная ось театра совпадает с осью ул. Панфилова и таким образом замыкает ее перспективу. По боковым сторонам театра разбиты скверики с фонтанчиками и водоемчиками (генплан – архитекторы И.Белоцерковский, Б.Стесин). План театра имеет достаточно четкое функциональное построение. Через кассовый зал зритель попадает в вестибюль, связанный по торцам с боковыми фойе зрительного зала парадными трехмаршевыми лестницами, ведущими на второй этаж. Вход в партер находится на уровне первого этажа. Квадратный зал вмещает 1200 человек. Хорошая видимость со всех точек и удачная акустика являются его достоинством. По ярусам объем его окружен кулуарами, которые позволили увеличить поперечную жесткость сооружения, что очень важно в сейсмических условиях Алма-Аты. Вместе с тем архитектура здания театра является своеобразным примером поисков национальной самобытности в советской архитектуре Казахстана. Простое, строгое по объемному решению здание представляет собой композиционный центр всей площади. Оно выделяется своим главным фасадом, который имеет четырехколонную лоджию и завершен мощным антаблементом. Лоджия ограничена по

сторонам гладкими ризалитами с узкими оконными проемами. Национальным орнаментом обработан интерьер театра, им же завершаются главный фасад (над карнизом вместо парапета протянута орнаментальная решетка, состоящая из элементов народного орнамента «кошкармуиз» и листьев) и другие части здания¹. Для полного выявления идейно-художественного образа театрального сооружения на фасаде применены барельефные рисунки².

Строительство театра имело большое значение в истории советской архитектуры Казахстана и впоследствии сыграло большую роль в развитии архитектуры республики.

После войны духовный подъем народа способствовал строительству учреждений культуры. Повсеместно возводятся дворцы культуры и, что очень важно, расширяется номенклатура их помещений, улучшается архитектура в целом. Наиболее ранним примером, где отразились эти изменения, может служить Дворец культуры нефтяников, построенный в 1945–1948 гг. в Гурьеве. В трехэтажном здании дворца на первом этаже размещаются кассы, гардеробы, буфет и ряд вспомогательных помещений. Загрузка зрительного зала на 480 человек производится из фойе и с трех сторон окружающих зал кулуаров, расположенных на втором этаже. Библиотека, музей, выставочные помещения, комнаты для кружковых занятий и кинопроекторная находятся на третьем этаже. Совершенно новым было устройство летней эстрады у главной сцены. Дворец культуры горня-

¹ Такое пластическое завершение фасада впоследствии широко применялось в архитектуре ряда зданий, например аэропорт в Алма-Ате, Дворец культуры колхоза «Горный гигант» близ Алма-Аты.

² В центре композиции изображен Джамбул с группой работников искусства, а по боковым сторонам помещены сцены из героического эпоса казахского народа и эпохи гражданской войны в Казахстане. Впервые такие рисунки были применены в здании Министерства финансов (1938 г.) в Алма-Ате (арх. Шугал М.Д.).

ков в Караганде, построенный в 1950 г. (архитекторы Н.Бреннер, Я.Янош), отличается еще большим разнообразием состава. Дворец представляет собой симметричную композицию из трех объемов. Центральный объем включает в себя театральный комплекс – зрительный зал на 1000 мест, вестибюль, фойе, кулуары на первом и втором этажах и хорошо оснащенную сценичную часть. В составе помещений появились спортивный зал и большой ресторан. В левом крыле, кроме них, находятся бильярдные и клубные комнаты, а в правом – библиотека с книгохранилищем на 100 тыс. томов, читальными, комнатами для индивидуальных занятий и лекторий на 400 человек с киноустановкой.

В эти годы в городах Казахстана большое распространение получило повторное применение проектов дворцов культуры, но в различных городах менялось их внешнее художественное оформление. Так, были построены Дворец металлургов в Балхаше (арх. Л.Мелеги; 1948–1952 гг.), в Усть-Каменогорске (архитекторы К.Барташевич и А.Маковеев; 1951 г.), в Лениногорске (1949 г.) и многие другие. В их структуру входили театральный зал на 1100 человек со сценой, лекционный зал, библиотека с читальным залом, кружковые комнаты площадью 500 м². Общий объем здания 49 тыс. м³.

Одновременно с этим в городах и сельских местностях республики был построен ряд домов культуры, в архитектурном облике которых видны попытки учета местных природно-климатических и национальных особенностей. Проект Дома культуры в Алма-Ате (арх. В.Калмыков), который с незначительным изменением в 1950–1954 гг. повторно осуществлялся в городах Темиртау, Целинограде, Кызыл-Орде и других, является характерным примером. План отличается удобным и экономичным решением. Подсобные помещения сведены к минимуму.

Зал на 500 мест примыкает к фойе своей длинной стороной, что обеспечивает легкость и быстроту его загрузки. Клубные комнаты функционально хорошо выделены из общих помещений и образуют глубокий открытый дворик благодаря соединению боковых крыльев двумя рядами столбов (иногда одним рядом, как в Кызыл-Орде, Темиртау).

Строительству административных зданий было положено начало в Кызыл-Орде. В 1925–1929 гг. здесь были построены здания правительства Казахской ССР (арх. В.Львов), облсельхозуправления, сельхозбанка и др. Планировочно они представляют широкое использование галерейной системы, отвечающей требованиям местных условий. Наиболее интересно среди них здание сельхозбанка (ныне Дом пионеров), в плане которого используются принципы планировки, свойственные народному зодчеству. Композиционным центром служит открытый дворик, окруженный с трех сторон двумя рядами стрельчатых арок, а на четвертой стороне находится здание. Совершенно гладкие, без каких-либо орнаментации, строгие легкие ряды арок хорошо сочетаются с окружающей природой.

Дальнейшее развитие архитектуры административных зданий связано с конструктивизмом, который получил широкую поддержку в Казахстане. В этом смысле интересны здания управления Турксиба (арх. Г.Герасимов, 1933 г.; в 1938 г. фасад был переделан арх. М.Шугал), Государственный банк в Павлодаре (1934 г.), здание почты в Семипалатинске (1933 г.), Дом связи в Алма-Ате (арх. Г.Герасимов; 1931–1934 гг.) и др. Важнейшей особенностью архитектуры этих зданий являются свободная планировка, каркасная конструкция, позволившая функционально четко спланировать необходимые помещения и осветить их через широкие окна, разделенные между собой незначительными про стенками,

для того чтобы подчеркнуть их ленточный характер. Окна объединены на фасаде также тягами. Здания, как правило, покрыты двускатной кровлей с незначительными уклонами. Чтобы придать им со стороны главных фасадов вид плоской кровли, они прикрыты высоким глухим парапетом. Композиция фасадов построена на выделении горизонтальных членений: подчеркнутых ленточных окон на фоне гладких стен и полукруглого объема одного из помещений, выходящего на главный фасад. Все это завершается высоким парапетом.

Примером, наиболее четко отразившим приемы конструктивизма, является Дом правительства Казахской ССР (ныне Казахский Государственный университет) в Алма-Ате (архитекторы М.Гинзбург, Ф.Милинис; 1930–1934 гг.)¹. Архитектурно-пространственная композиция Дома правительства построена на логической взаимосвязи всех помещений и ясном объемном выражении их функциональных особенностей.

С изменением творческих принципов советской архитектуры еще в 1933 г. было начато проектирование нового Дома правительства, но Великая Отечественная война надолго отодвинула его строительство и только в 1951 г. началось его возведение (архитекторы Б.Рубаненко, Т.Симонов), которое, безусловно, является огромным событием послевоенного строительства.

Здесь в отдельных корпусах, вокруг открытого дворика, центр которого занят объемом круглого зала пленумов, расположены помещения ЦК КПК, Совета Министров и Верховного Совета республики. Гигантский портик с восемью многогранными

¹ Облик и структура здания были определены в результате конкурса, объявленного в декабре 1927 г. Обладателями стали: I – М.Я. Гинзбург, II – Г.С. Гурьев-Гуревич и К.И. Соломонов; III – И.И. Леонидов; IV – П.Н. Блохин и А.М. Зальцман; V – Д.Ф. Фридман.

колоннами, объединяющими все четыре этажа, значительно отступает от плоскости стен, что определяет художественный облик здания, придавая ему торжественность и монументальность.

Проектом планировки в послевоенные годы предусматривалось строительство ряда институтов АН Казахской ССР и тем самым создание своеобразного академического городка. Интересно решение градостроительных вопросов при размещении этих крупнейших зданий города. Главное здание Академии наук Казахской ССР (арх. А.В. Щусев при участии арх. Н.А. Простакова; 1948–1953 гг.) замыкает перспективу ул. Красина, которая переходит в академический бульвар шириной 70 м, застроенный зданиями институтов. Таким образом, архитектура главного здания раскрывается и с дальних точек и тем самым создается прекрасная архитектурно-пространственная среда. В целях создания подобной же картины у Дома правительства между просп. Коммунистическим и ул. Панфилова была проложена ул. Фрунзе. Этот классический прием до настоящего времени находит свое применение в градостроительстве Алма-Аты, но уже способствуя укрупнению мелких городских кварталов.

Таким образом, за рассмотренный период в Казахстане осуществлялись наиболее целостные и крупные градостроительные работы. Создавались новые города на основе научно обоснованных планов, с учетом условий и характера местности. Природно-климатические особенности и характер расположения производительных сил сыграли важную роль в определении типа расселения. Наиболее благоприятные участки городской территории выделялись под жилищное строительство. Большие работы проводились в Центральном Казахстане по

защите жилой застройки зелеными насаждениями от неблагоприятных постоянных ветров. Застройка раскрывается к простору моря или реки, набережные заняты под зоны отдыха. Главной особенностью градостроительства является планомерная комплексная застройка, значительное улучшение городского транспорта, благоустройства и озеленения, связей между отдельными частями города.

За эти годы построено огромное число жилых и общественных зданий. Основными достижениями в этой области оказались переход к более экономичным типам квартир и зданий, отвечающих реальным потребностям, конкретизации норм проектирования их; развитие типизации секций и домов, стандартизации их элементов; совершенствование методов конструирования зданий с учетом местных климатических условий, в частности конструкции наружных стен. Улучшается благоустройство квартир. Намечается критическое освоение приемов планировки народного зодчества в жилищном строительстве, позволяющее создать большие удобства проживания. Внедряются прогрессивные конструкции, эффективно работающие в местных условиях.

Но в решении задач градостроительства и архитектуры наряду с отмеченными достижениями имелись и недостатки из-за формально-эстетических взглядов на архитектуру. Тем самым требования функции и логики, удобства, конструкции и техники, экономики иногда отодвигались на второй план. Новые здания оказывались лишены примет времени. Эти недостатки сдерживали и сокращали массовое строительство жилищ и многих общественных зданий, тормозили развитие индустриализации строительства.

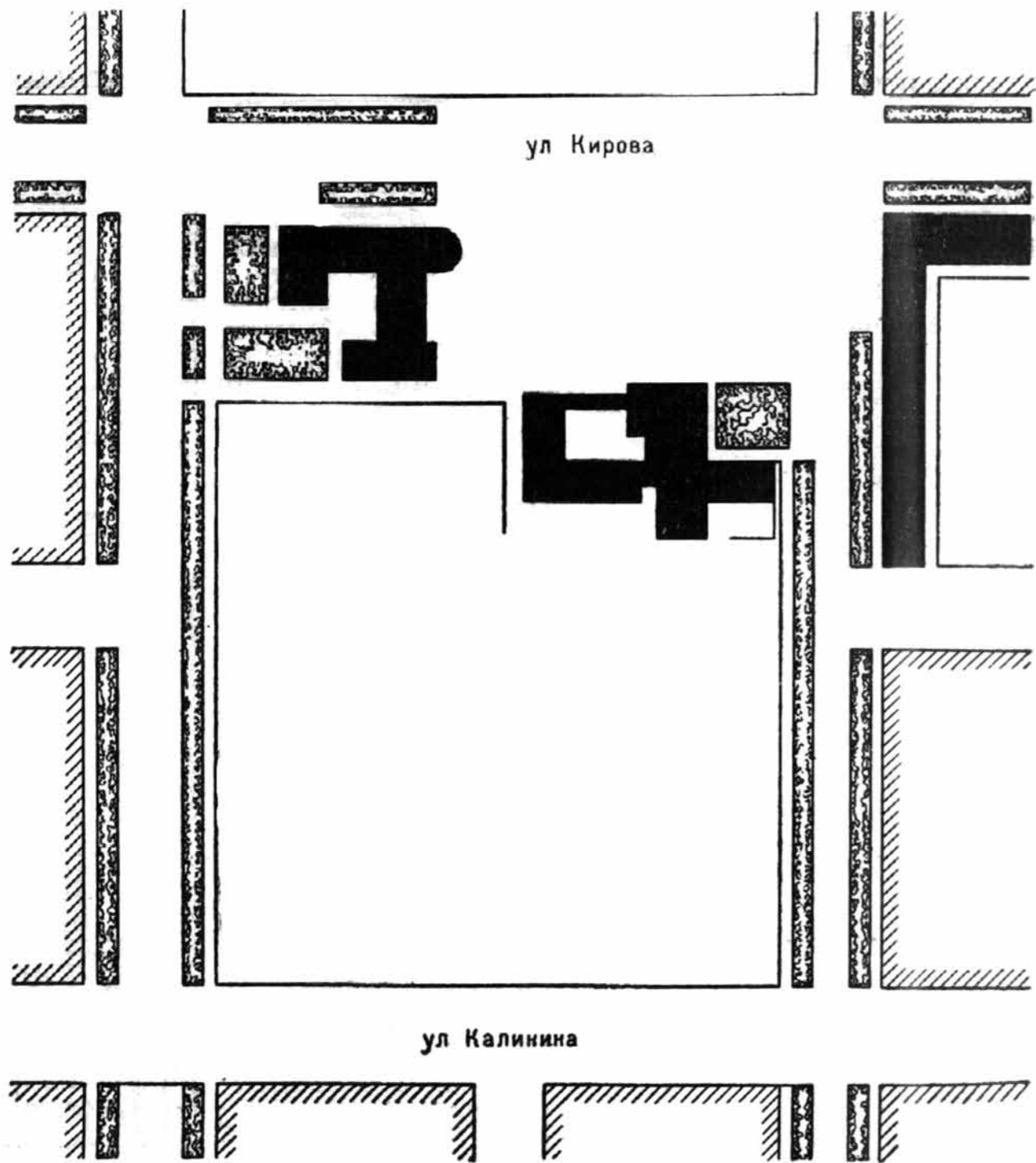

СУРЕТТЕР

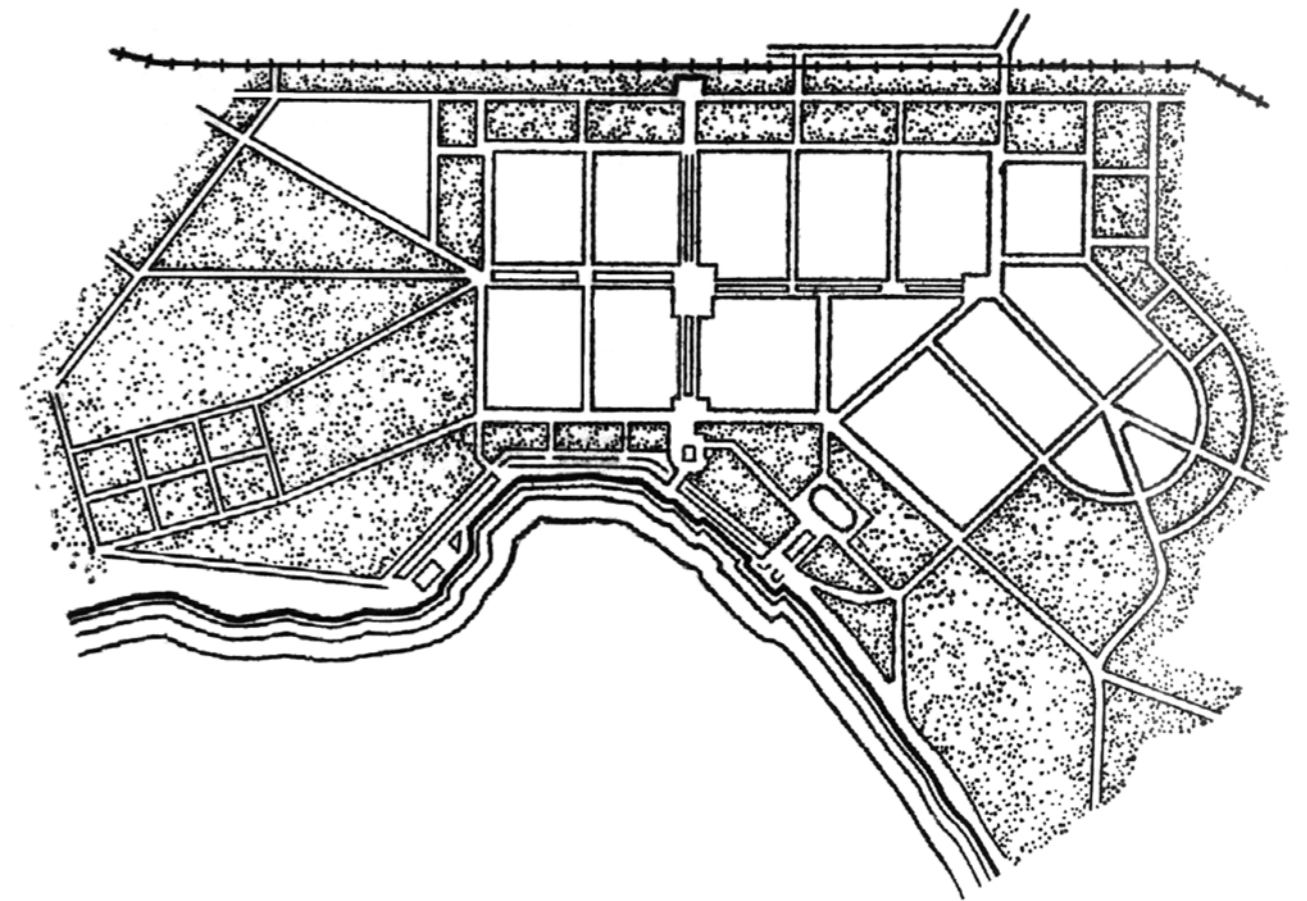

ИЛЛЮСТРАЦИИ

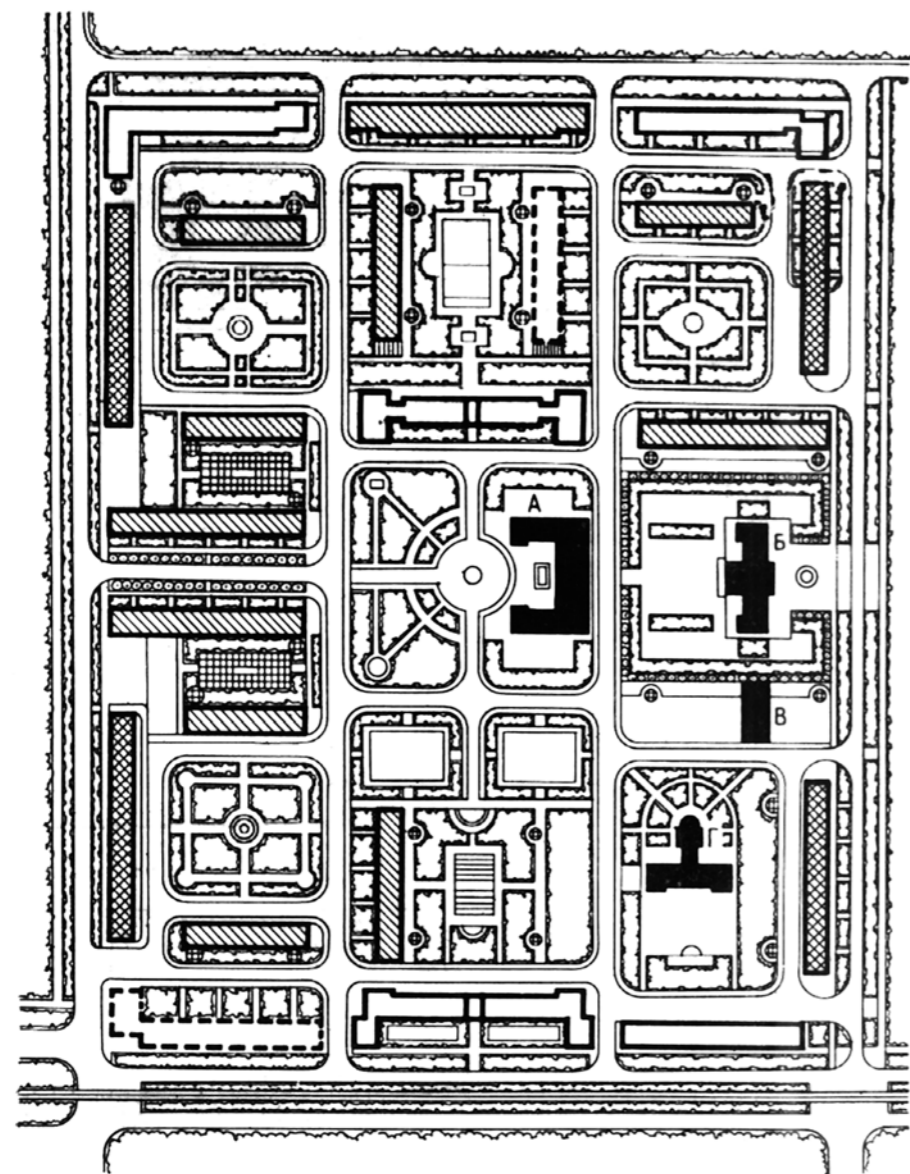

Алматы. Орталық алаң, 1930 ж.
Алма-Ата. Центральная площадь, 1930 г.

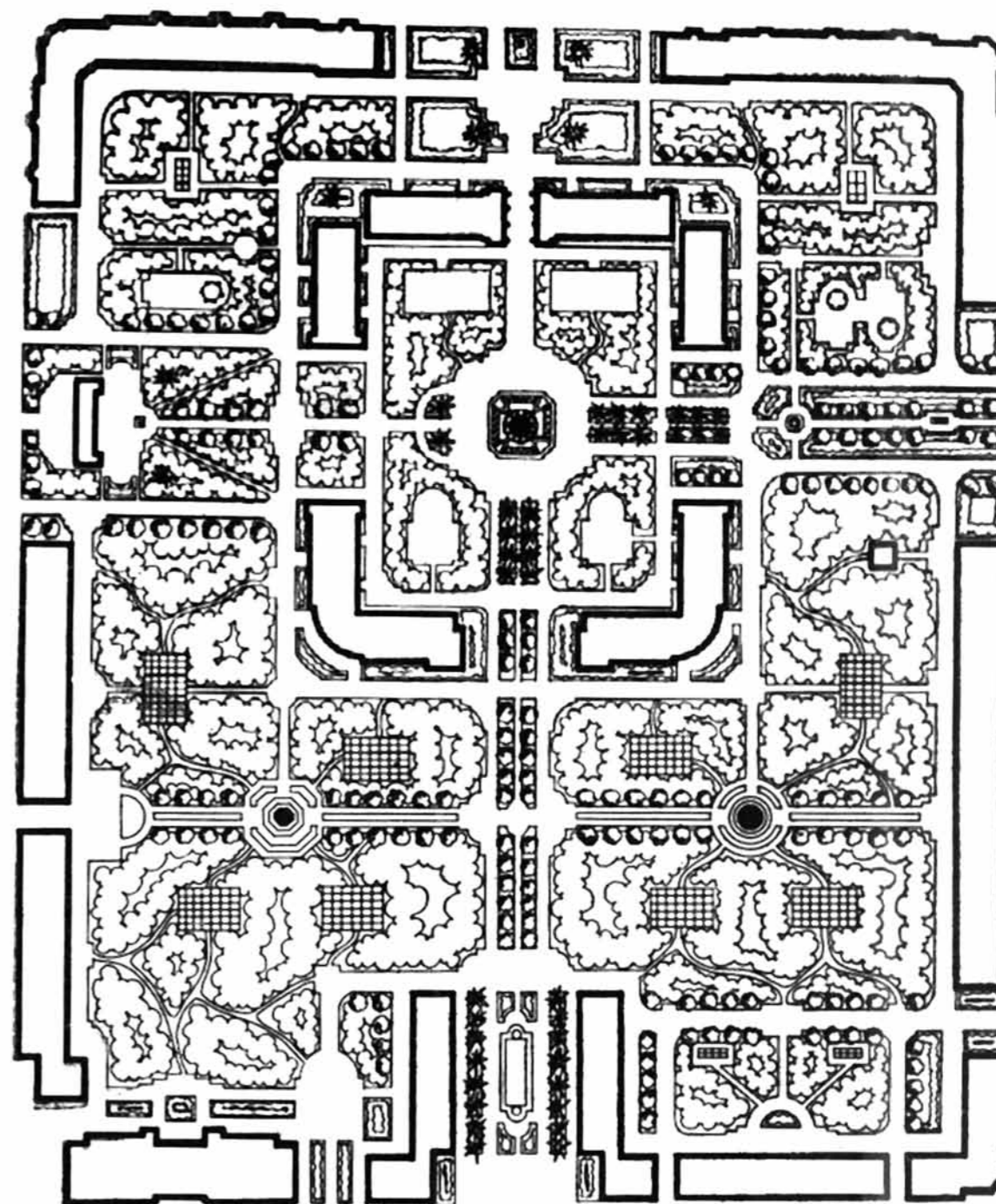

Балқаш қ. жобалау кестесі. Нұсқа, 1934 ж. (арх. С.Климов)
Схема планировки г. Балхаша. Вариант, 1934 г. (арх. С.Климов)

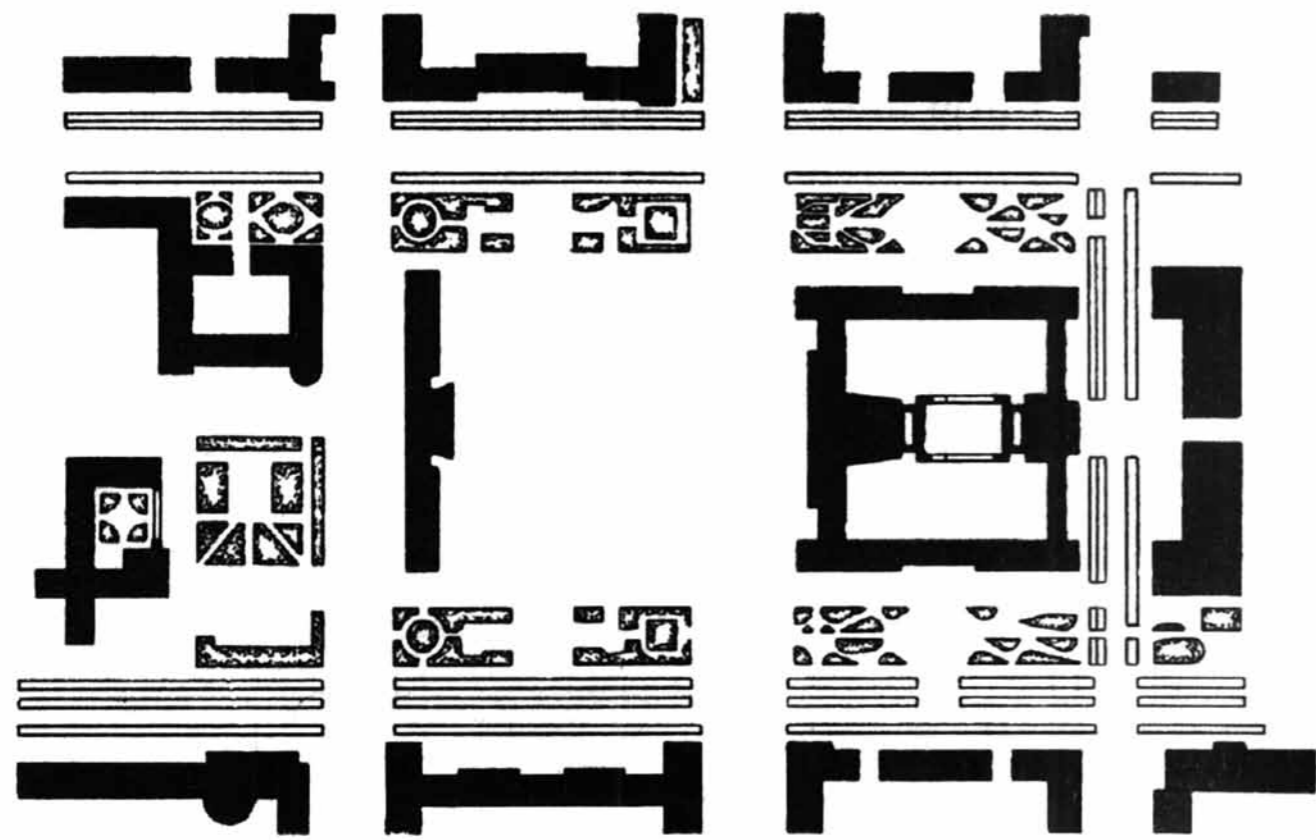

Жилые дома	Общественные здания
▨ тип I	А, Г - ясли
▩ тип II	Б - школа
□ по индивидуальным проектам	В - административные здания
▤ неосуществленные	

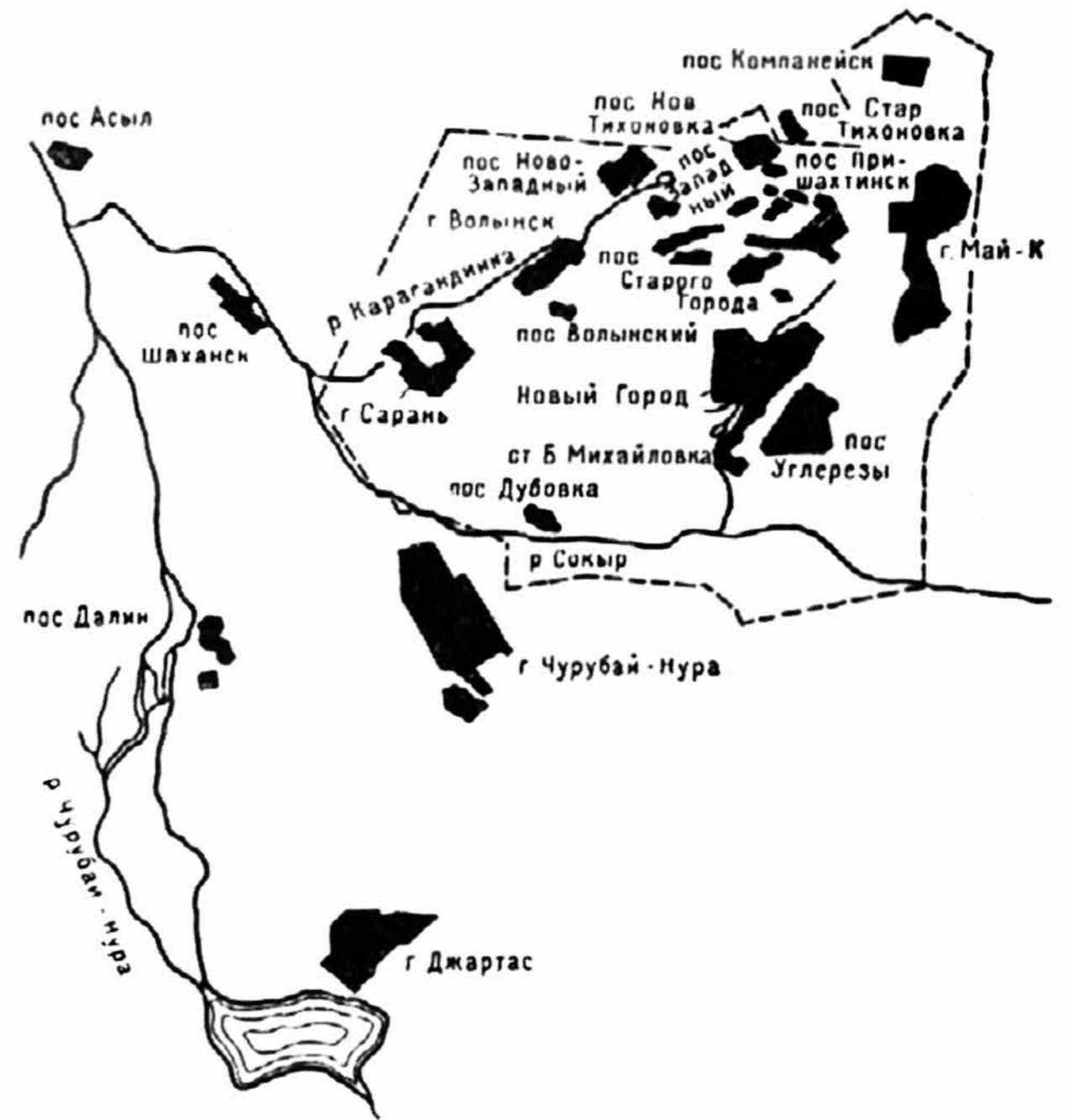
Балқаш. 1934–1941 жж. салынған №1 кварталдың жоспарлау жобасы. Квартал көлемі – 36207 м²; тұрғын қорының тығыздылығы – 3018 м²/га; құрылыс көлемі (брутто) 446 адам-га, қабаттылығы – 4,5; тұрғындар саны – 5372 (И.В. Иванованың «Балқаш» кітабы бойынша, М., 1962)
 Балхаш. Проект планировки квартала №1, построенного в 1934–1941 гг. Площадь квартала 36207 м²; плотность жилого фонда 3018 м²/га; плотность застройки (брутто) 446 чел.-га, этажность 4,5; численность проживающих 5372 (по кн. И.В. Ивановой. Балхаш, М., 1962)

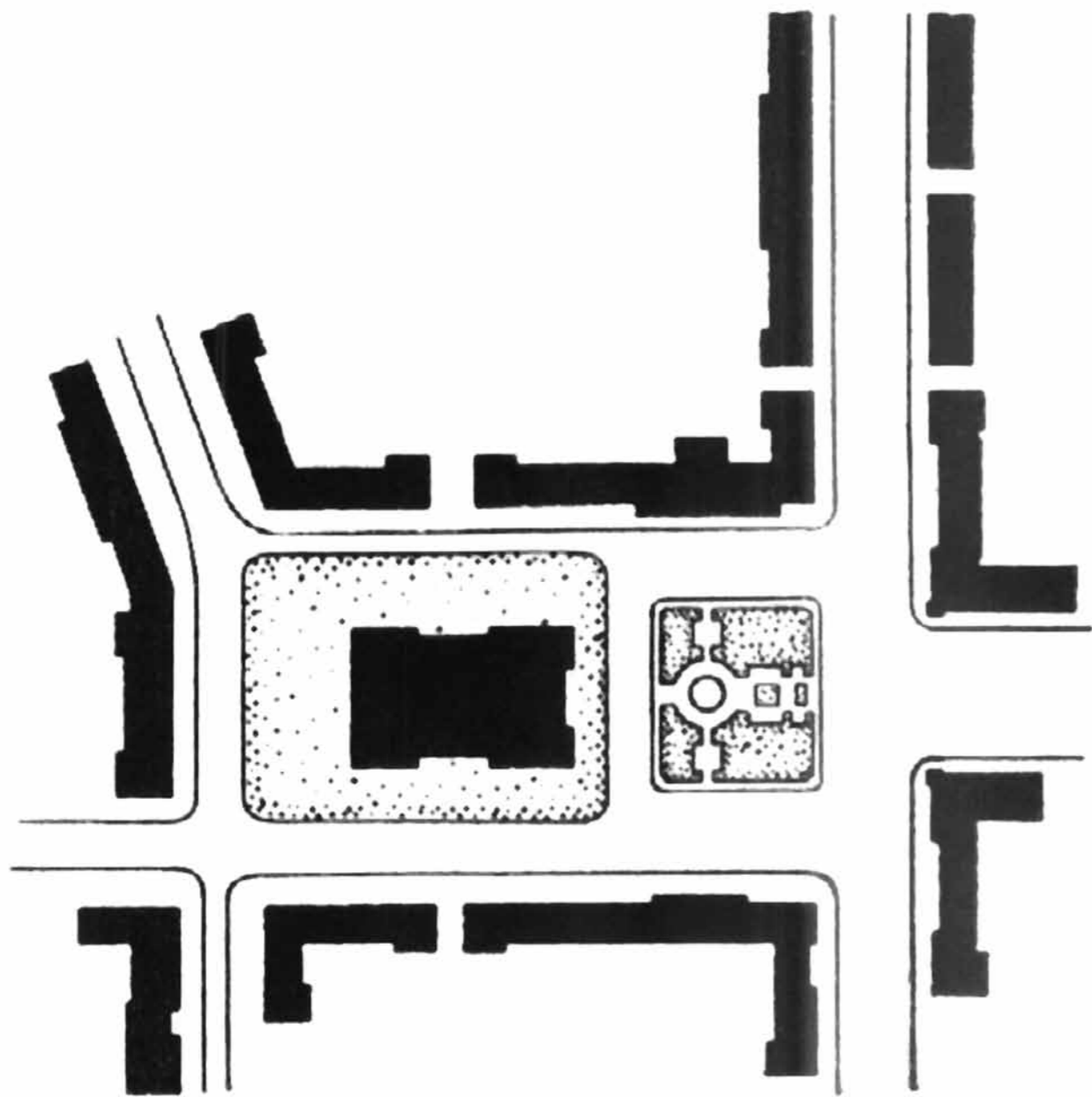
Алматы. Ұйғыр (Космонавттар көшесі), Гоголь, Мечников және Юных Коммунаров көшелері шектелген тұрғын үйлер кварталы жоспарының жобасы
 Алма-Ата. Проект планировки жилого квартала, ограниченного улицами Уйгурской (ул. Космонавтов), Гоголя, Мечникова и Юных Коммунаров

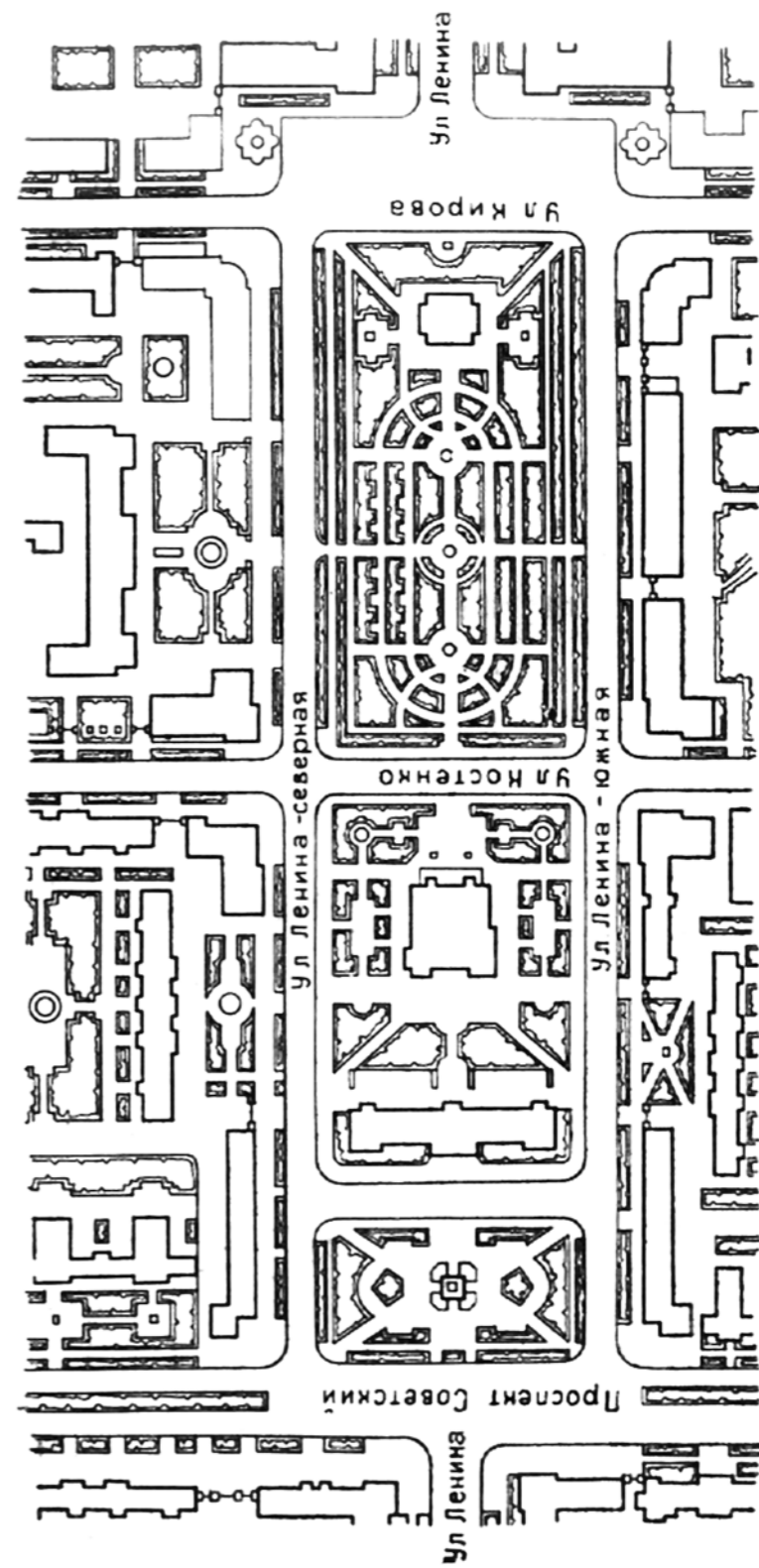
Алматы. Орталықты жоспарлау кестесі, 1937 ж. (архитекторлар А.Репкин, И.Гуревич)
 Алма-Ата. Схема планировки центра, 1937 г. (архитекторы А.Репкин, И.Гуревич)

Қарағанды көмір алқабы бойынша қоныстау кестесі (Т.Я. Барагтың «Қарағанды» кітабы бойынша, М., 1950)
 Схема расселения по карагандинскому угольному бассейну (по кн. Т.Я. Бараг. Караганда, М., 1950)

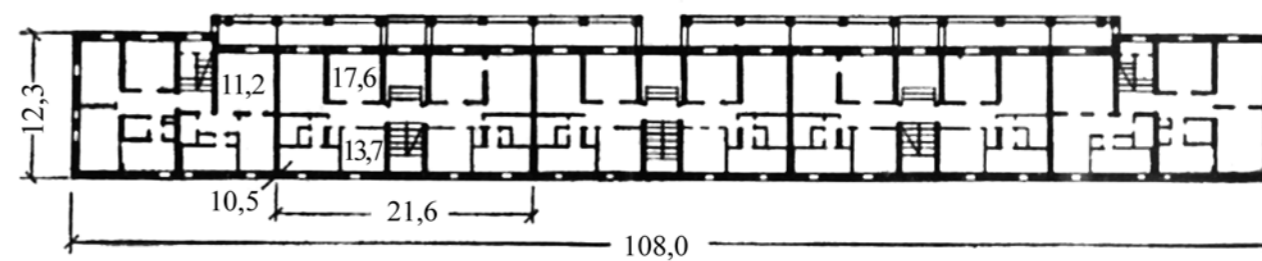
Усть-Каменогорск. Металлургтар мәдениет Үйінің жанындағы алаңының жоспарлау кестесі, 1949–1954 жж.
Усть-Каменогорск. Схема планировки площади у Дворца культуры металлургов, 1949–1954 гг.

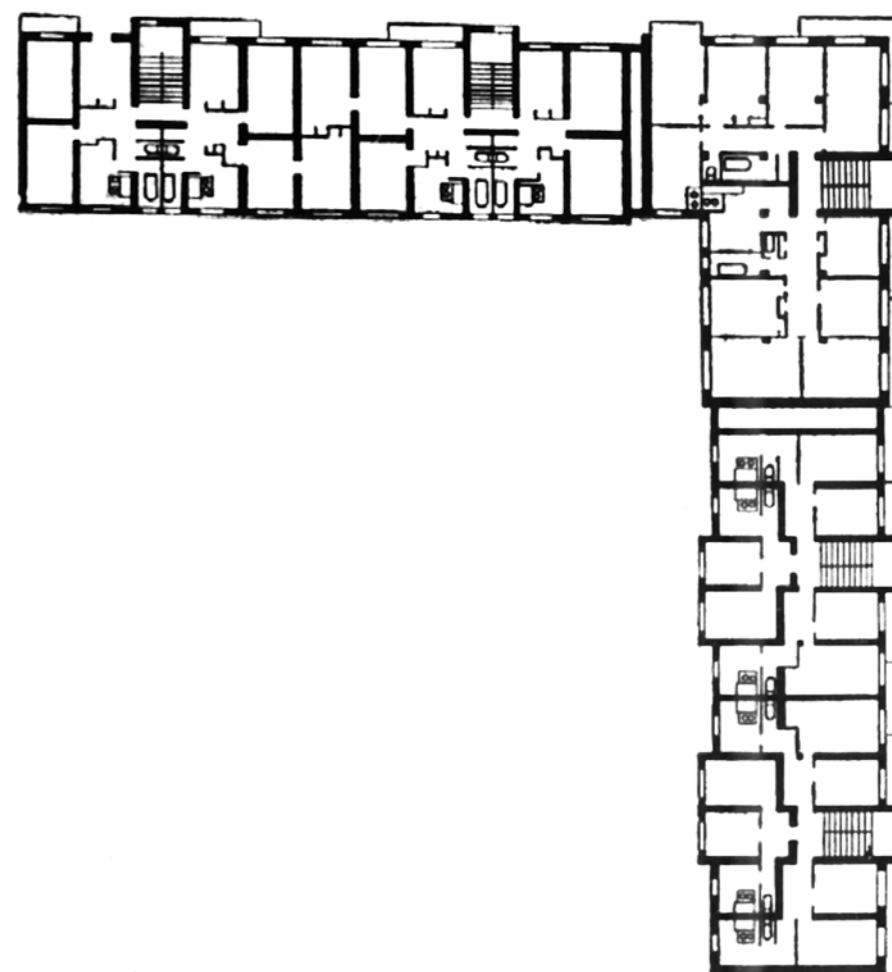
Қарағанды. Жаңа қала орталығының жоспарлау кестесі. Горстройпроект, 1937 ж.
Қарағанды. Схема планировки центра Нового города. Горстройпроект, 1937 г.

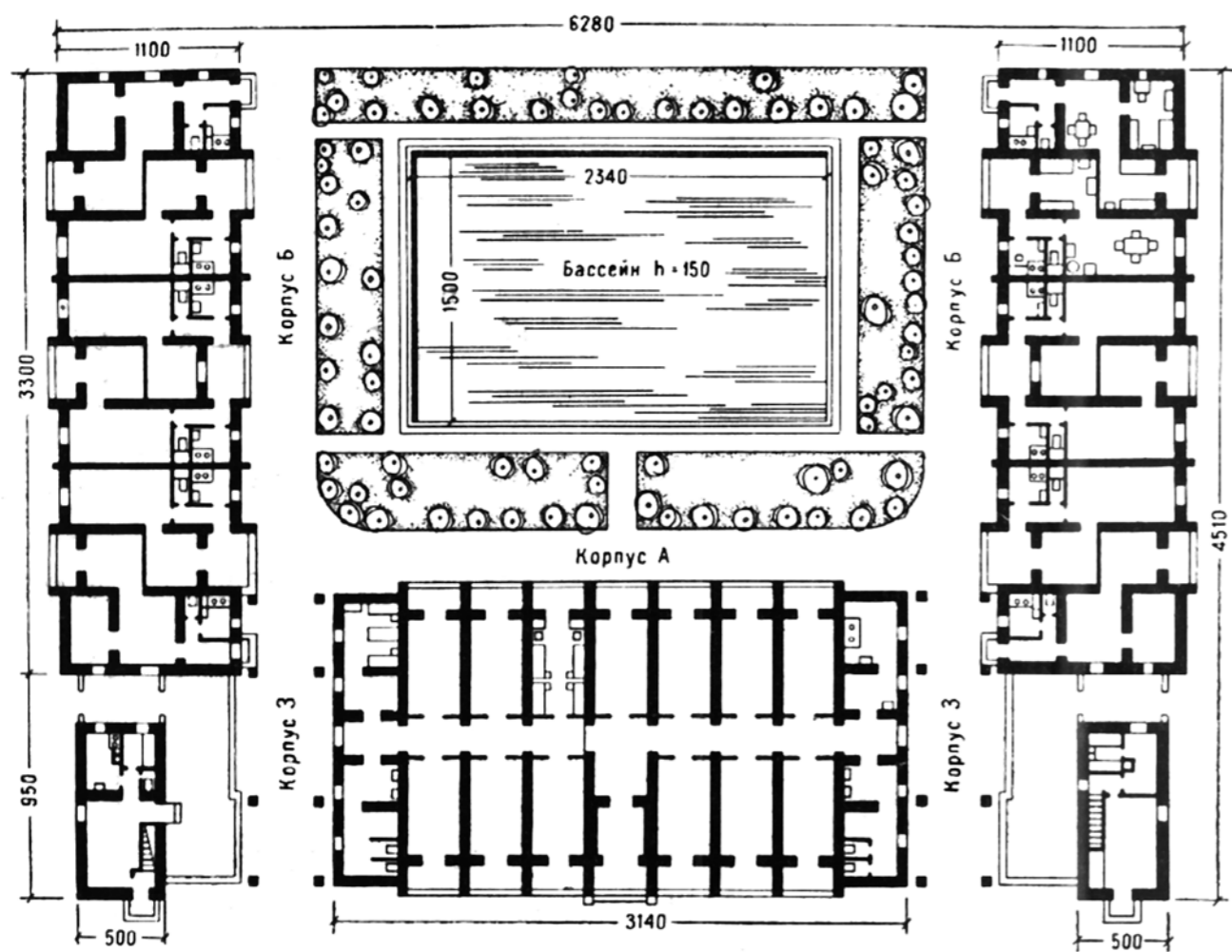
Фурманов және Калинин көшелерінің қиылысындағы тұрғын үй.
Жилой дом на углу улиц Фурманова и Калинина

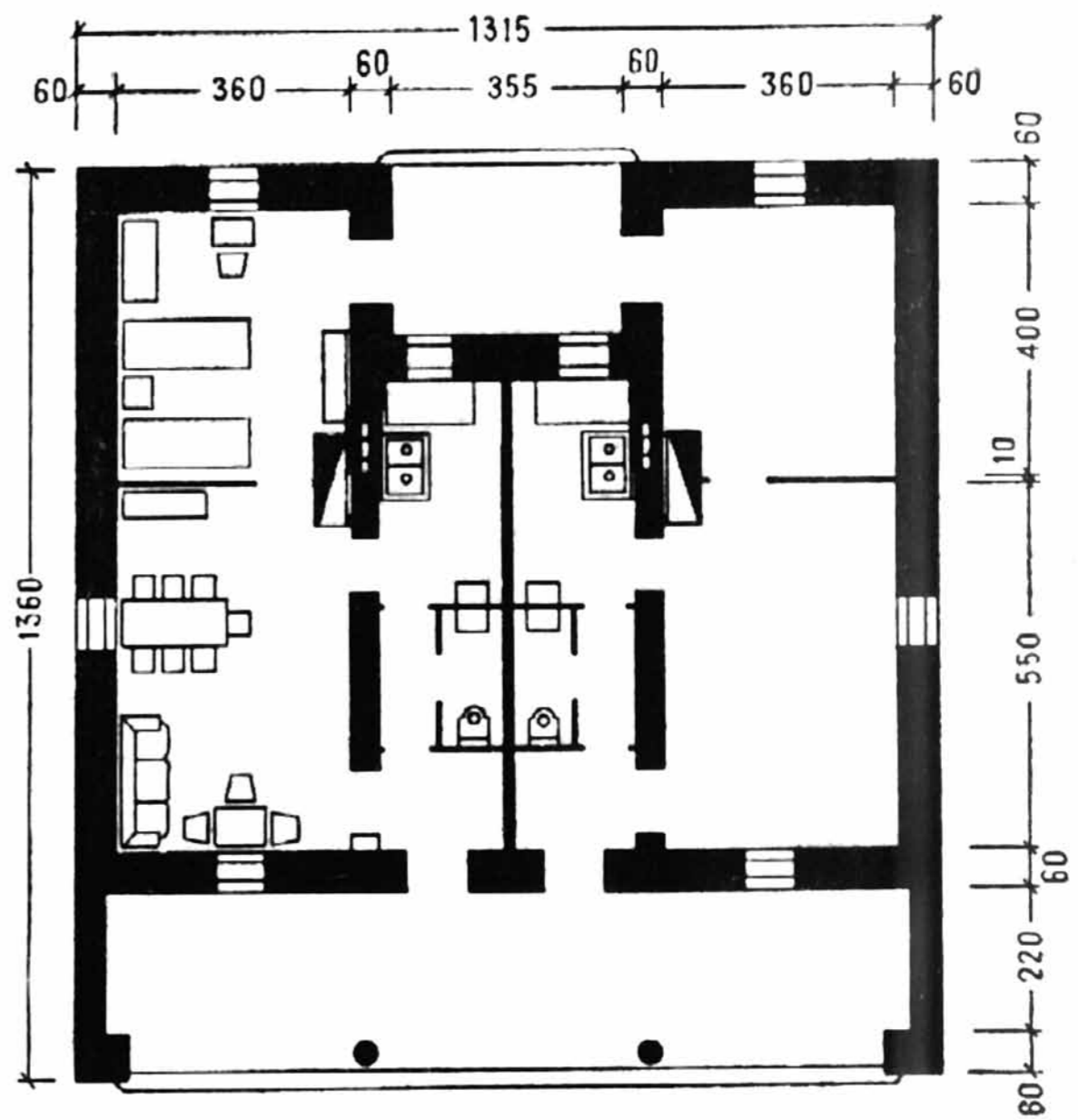
Балқаш қ. №1 кварталдағы №34 тұрғын үйдің жоспары. Горстройпроект, 1941 ж.
г. Балхаш. План жилого дома №34 в квартале №1. Горстройпроект, 1941 г.

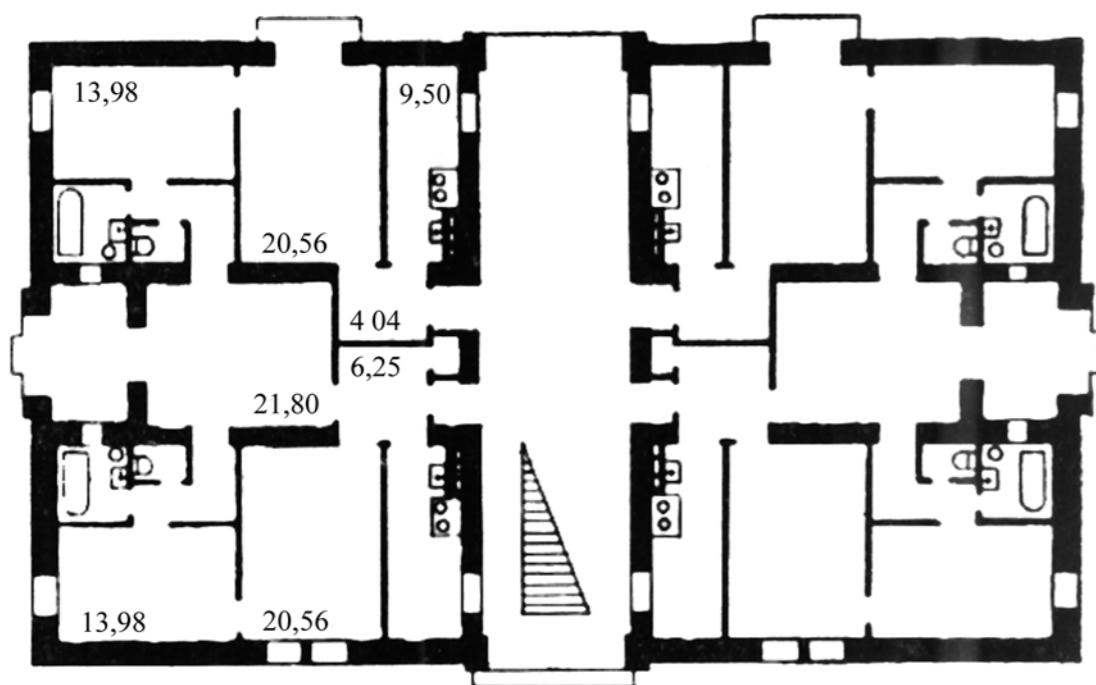
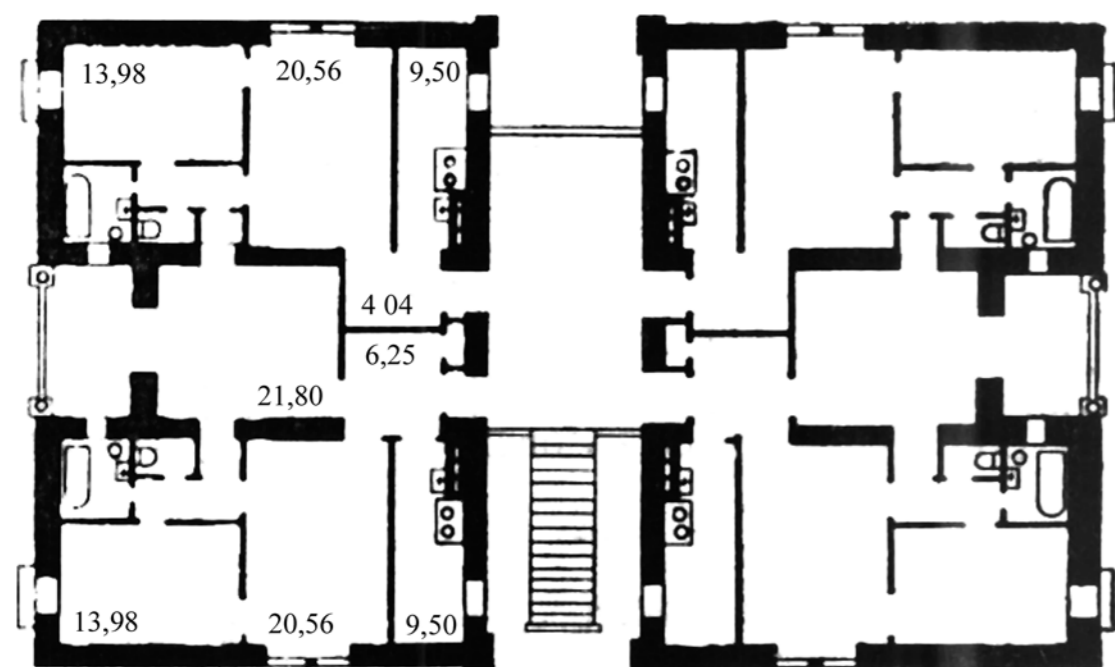
«Алғашқы жылкомбинаттың» жоспары
План «Первого жылкомбината»

Гурьев к. жанындағы мұнайшылар қыстағындағы №1 кварталдың тұрғын үй кешені
 (А.В. Арефьев, С.В. Васильковский. Гурьев к. тұрғын үйлер қалашығын жобалау мен салу тәжірибесі. М., 1950)
 Жилой комплекс в квартале №1 поселка нефтяников близ г. Гурьева
 (по кн. А.В. Арефьева, С.В. Васильковского. Опыт проектирования и строительства жилого городка в г. Гурьеве.
 М., 1950)

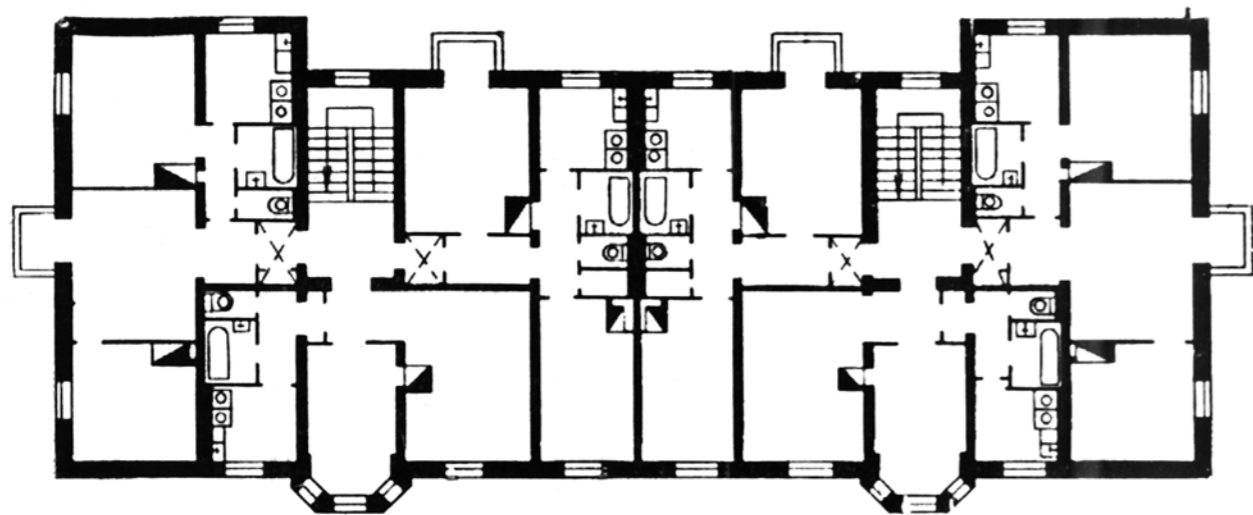

Екіпәтерлі тұрғын үй. Жоспар.
 Двухквартирный жилой дом. План

Жезказған. Мир даңғылының құрылысы
Джезказған. Застройка проспекта Мира

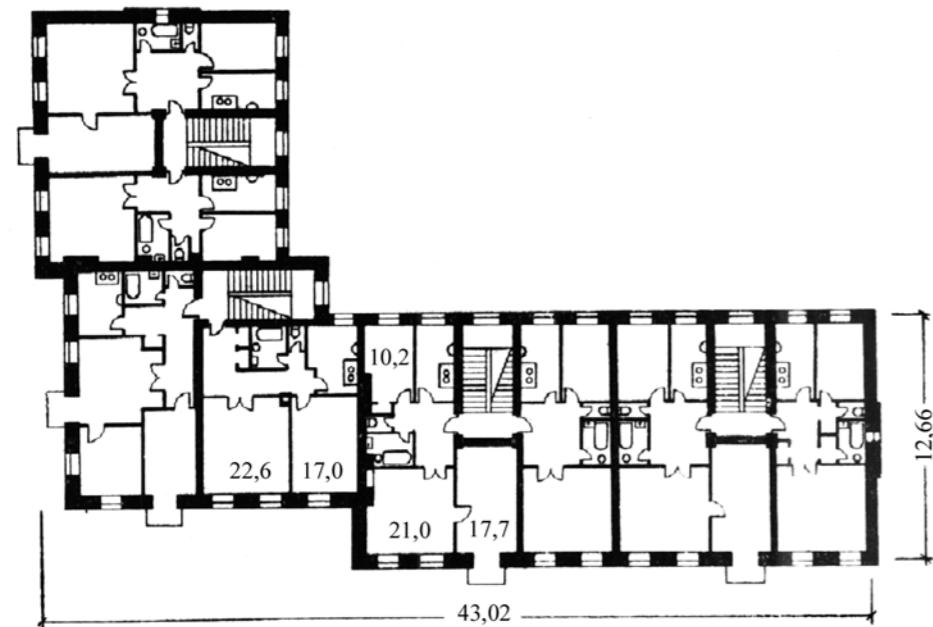
Гурьев қ. жанындағы мұнайшылар қыстағының №3 кварталдағы екіқабатты сегізпәтерлік тұрғын үй, 1942–1945 жж.
Двухэтажный восьмиквартирный жилой дом в квартале №3 поселка нефтяников близ г. Гурьева, 1942–1945 гг.

0 5 м

Топтаманың типтік жобасы (архитекторлар Д.Меерсон, С.Тургенев, С.Селиванский, В.Богомоллов, Н.Вавировский;
инженерлері Б.Богданов, Л.Лурье)

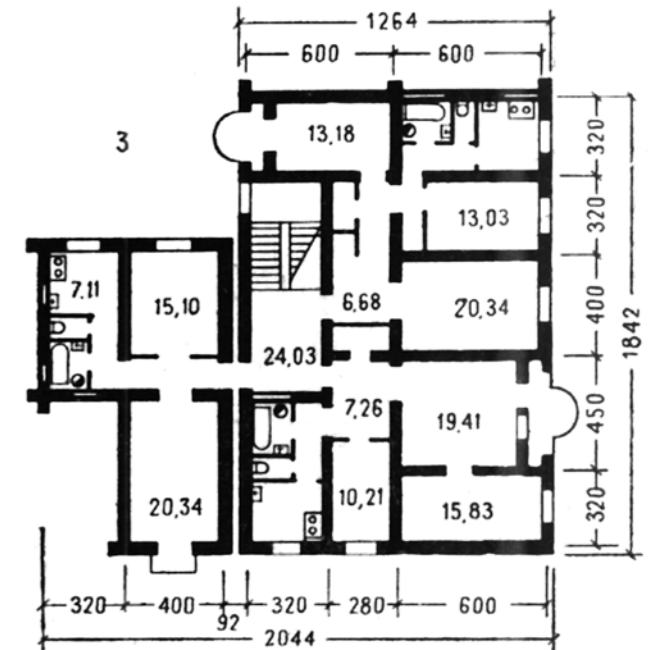
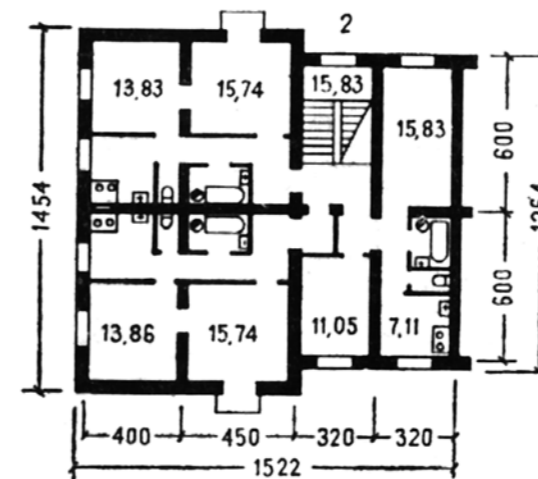
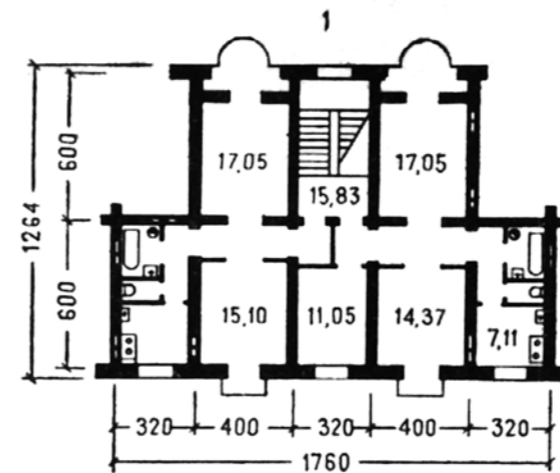
Типовой проект серии (архитекторы Д.Меерсон, С.Тургенев, С.Селиванский, В.Богомоллов, Н.Вавировский;
инженеры Б.Богданов, Л.Лурье)

170

Қарағандыдағы Ленин көш. бойындағы тұрғын үйлер жоспары. Екінші мәрте Балқаш қ.
№8 кварталында қолданылған (арх. З.Иванова)

План жилых домов по ул. Ленина в Караганде. Повторно применены в квартале №8 г. Балхаша (арх. З.Иванова)

Топтаманың типтік бөлімдері, 261, 1951 г. (арх. А.Леппик):

1 – қатарлы бөлім 2–3. Тұрғын үй көлемі – 86,62 м², $h=3,3$ м 607,23 м³, $r_2=7,01$ көрсеткіштері бар кубатурасы;

2 – қапталдық бөлімдер 2–2–2. Тұрғын үй көлемі – 86,1 м², кубатурасы – 695,18 м³, $r_2=8,01$;

3 – бұрыштық бөлімдері – 2–3–3. Тұрғын үй көлемі – 129,44 м², кубатурасы – 1015,28 м³, $r_2=7,84$

Типовые секции серии 261, 1951 г. (арх. А.Леппик)

1 – рядовая секция 2–3. Жилая площадь 86,62 м², кубатура при $h=3,3$ м 607,23 м³, $r_2=7,01$;

2 – торцовая секции 2–2–2. Жилая площадь 86,1 м², кубатура 695,18 м³, $r_2=8,01$; 3 – угловая секции 2–3–3.

Жилая площадь 129,44 м², кубатура 1015,28 м³, $r_2=7,84$

171

Алматы.
Коммунистический даңғылындағы тұрғын үй
(арх. А.Леппик, инж. А.Шувалов)
Алма-Ата.
Жилой дом по проспекту Коммунистическому
(арх. А.Леппик, инж. А.Шувалов)

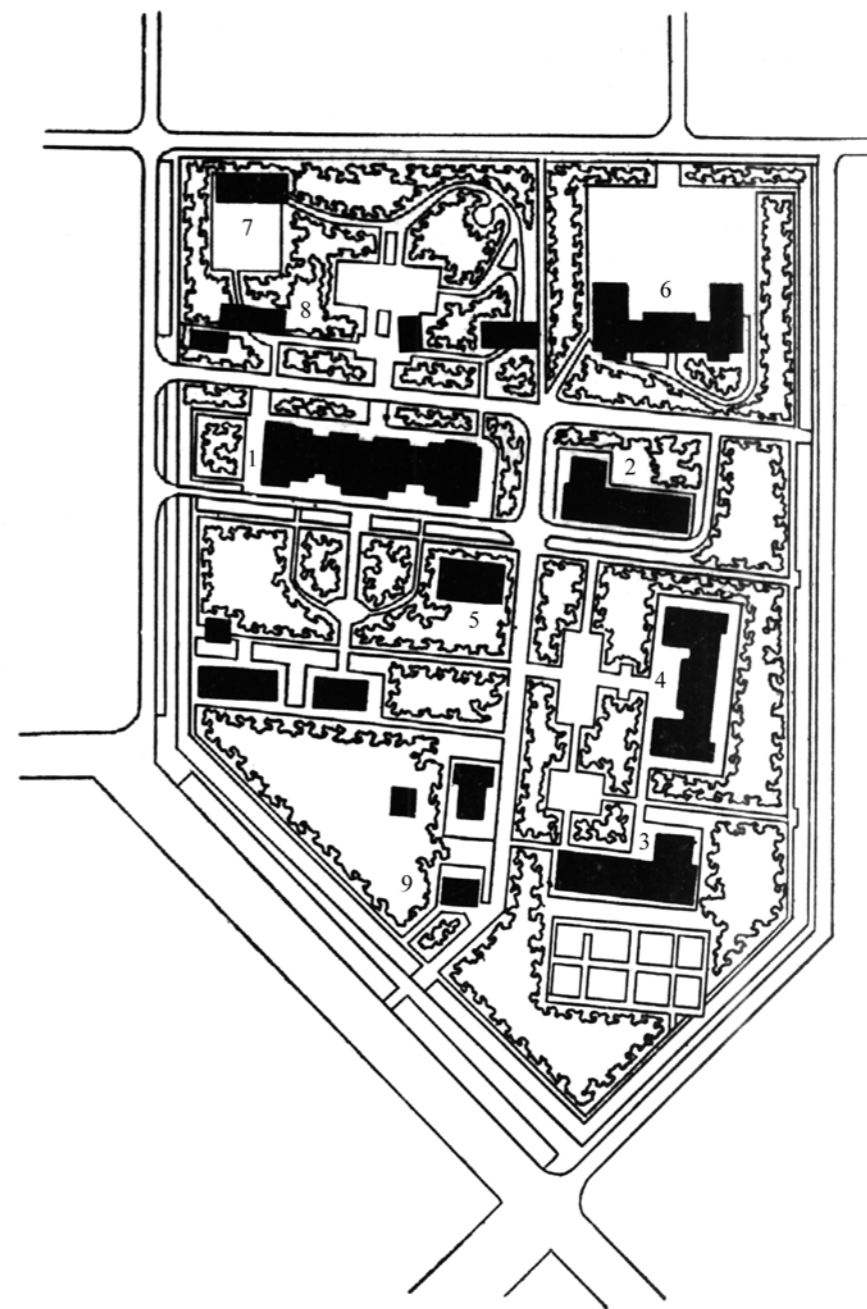
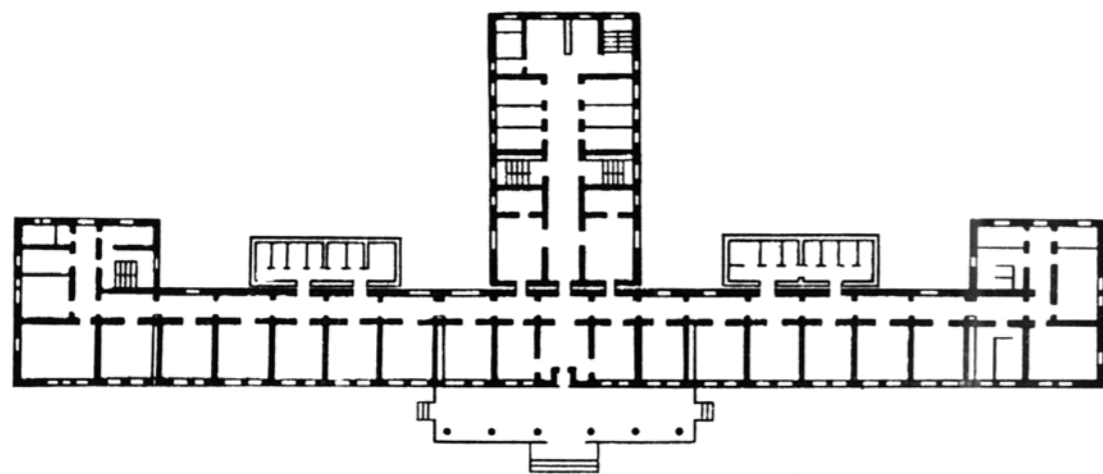
Алматы. №54 екіжинақтамалық мектебі, 1939 ж. (арх. А.Гальцева)
Алма-Ата. Двухкомплектная школа №54, 1939 г. (арх. А.Гальцева)

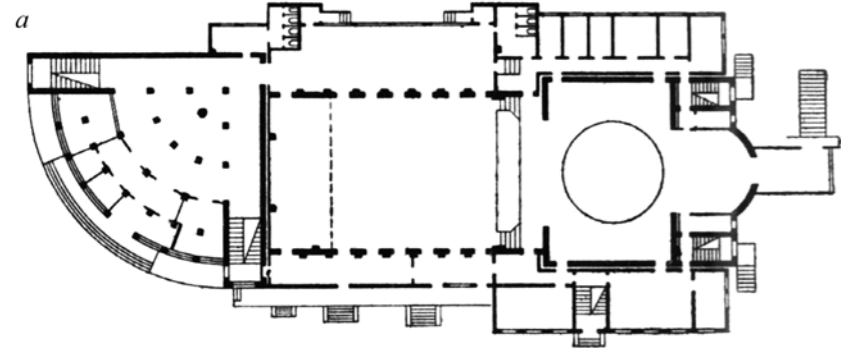
Екібастұз. №1 мектеп-интернаты
Экибастуз. Школа-интернат №1

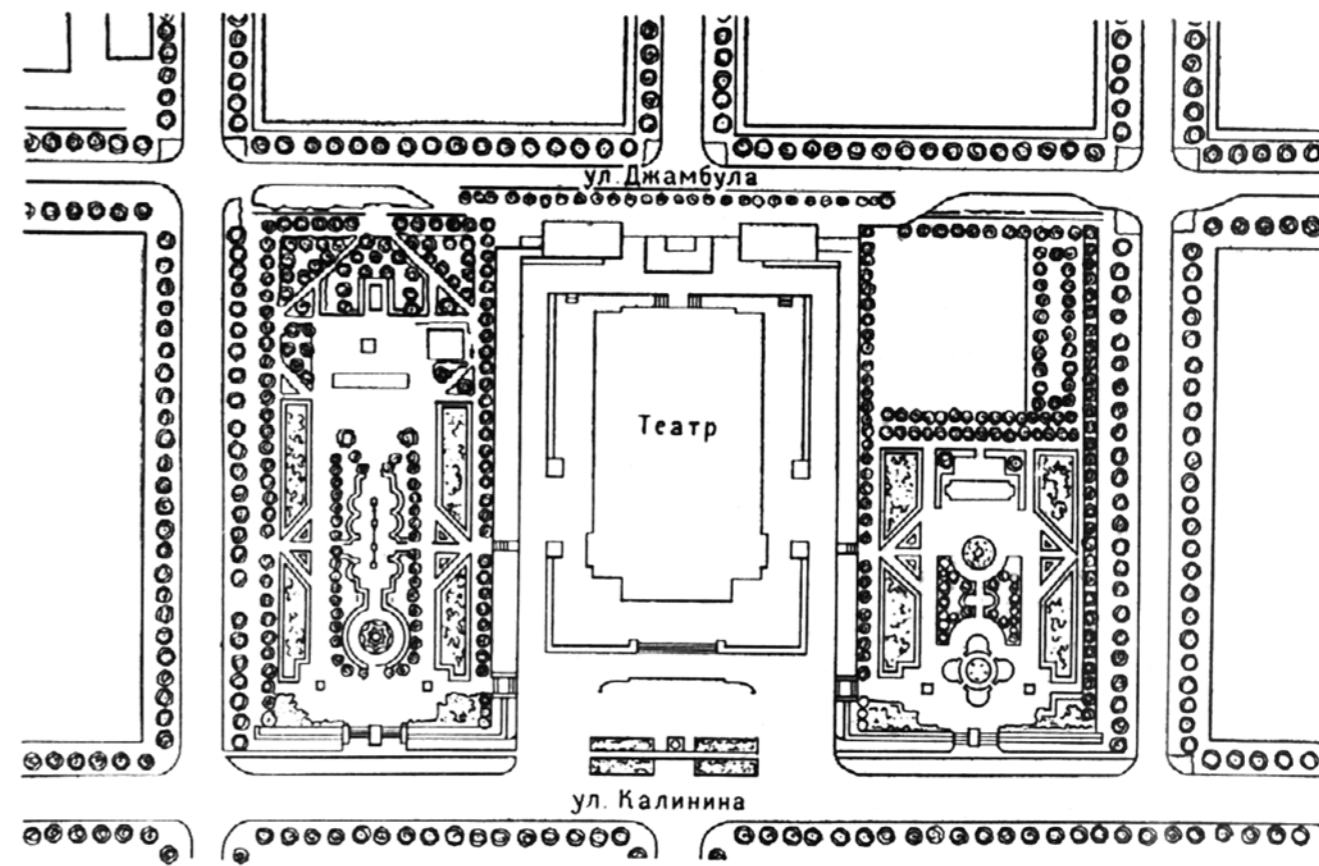
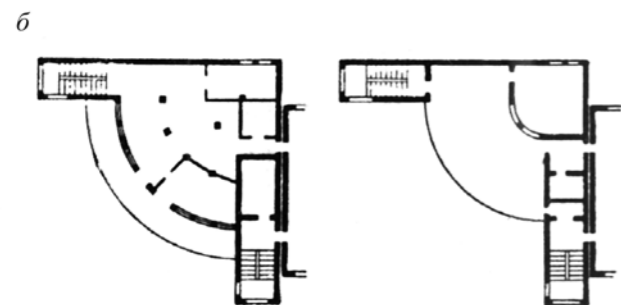
Алматы. Терапиялық клиникасы, 1939 ж.
 (архитекторлары Н.Длугач, А.Каплун). 1-ші қабаттың жалпы көрінісі мен жоспары.
 Алма-Ата. Терапевтическая клиника, 1939 г. (архитекторы Н.Длугач, А.Каплун). Общий вид и план 1-го этажа

Балхаш қ. Ауруханалық қалашық, 1941–1954 жж.
 1 – індет аурулар бөлімшесі; 2 – хирургиялық бөлімшесі; 3 – терапиялық бөлімшесі; 4 – бала туу бөлімшесі;
 5 – жүйкесі аурулар бөлімшесі; 6 – балалар ауруханасы; 7 – санэпидстанция; 8 – шаруашылық ғимараты;
 9 – мәйітхана
 г. Балхаш. Больничный городок, 1941–1954 гг.
 1 – инфекционное отделение; 2 – хирургическое отделение; 3 – терапевтическое отделение; 4 – родильное отделение;
 5 – психиатрическое отделение; 6 – детская больница; 7 – санэпидстанция; 8 – хозкорпус; 9 – морг

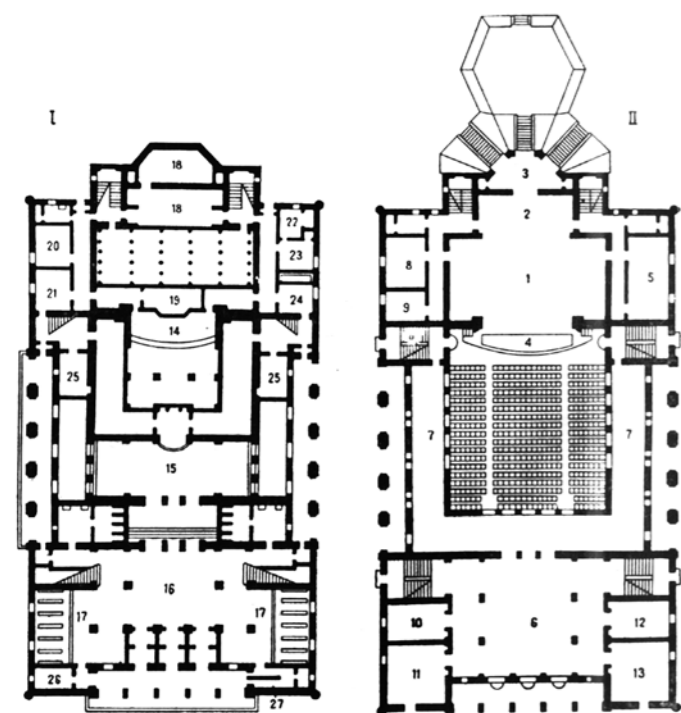
Алматы. ІІМ қызметкерлерінің клубы (қазір Ұйғыр драмалық театры), 1932–1935 жж. (арх. В.Буровцев).
Қабаттарының жалпы көрінісі мен жоспарлары
а – 1-қабат; б – 2-ші және 3-ші қабаттар
Алма-Ата. Клуб работников МВД (ныне Уйгурский драматический театр), 1932–1935 гг. (арх. В.Буровцев).
Общий вид и планы этажей
а – 1-й этаж; б – 2-й и 3-й этажи

Театралдық алаң. Жоспарлау кестесі, 1941 ж., (архитекторлары И.Белоцерковский, Б.Стесин)
Театральная площадь. Схема планировки. 1941 г, (архитекторы И.Белоцерковский, Б.Стесин)

Гурьев қ. Мұнайшылар мәдениет сарайы.
 1-ші және 2-ші қабаттарының жоспарлары
 1 – сахна; 2 – аръерсахна; 3 – жазғы эстрада;
 4 – оркестр; 5 – артистік фойе; 6 – фойе;
 7 – кулуарлары; 8 – реквизиттер қоймасы;
 9 – өрт сөндіру бекеті; 10 – шахмат-дойбы бөлмесі;
 11 – бильярд бөлмесі; 12 – әскери бөлме; 13 – партиялық
 бөлме; 14 – оркестр; 15 – дәмхана; 16 – вестибюль;
 17 – гардероб; 18 – декорациялар қоймасы; 19 – жарық
 түсіру бөлмесі; 20 – щитовая; 21 – оркестр бөлмесі;
 22 – директор бөлмесі; 23 – кеңселік бөлме; 24 – артистік
 вестибюлі; 25 – ауа тазарту; 26 – кезекші әкімшілік
 бөлмесі; 27 – кассалар

г. Гурьев. Дворец культуры нефтяников.

Планы 1-го и 2-го этажей

1 – сцена; 2 – аръерсцена; 3 – летняя эстрада;
 4 – оркестр; 5 – артистическое фойе; 6 – фойе;
 7 – кулуары; 8 – склад реквизита; 9 – пожарный пост;
 10 – шахматно-шашечная комната; 11 – бильярдная;
 12 – военный кабинет; 13 – партийный кабинет;
 14 – оркестр; 15 – буфет; 16 – вестибюль; 17 – гардероб;
 18 – склад декораций; 19 – осветительская;
 20 – щитовая; 21 – оркестровая комната;
 22 – кабинет директора; 23 – канцелярия;
 24 – артистический вестибюль; 25 – приточная
 вентиляция; 26 – комната дежурного администратора;
 27 – кассы

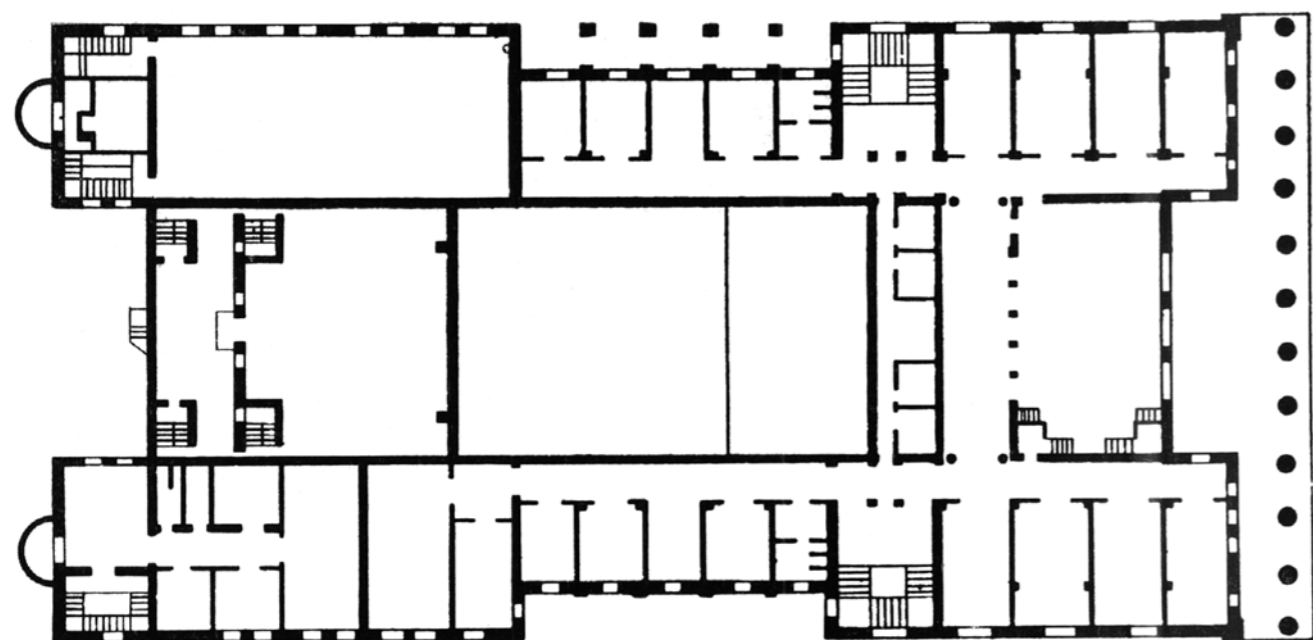

Қарағанды. Тауқеншілер мәдениет сарайы, 1950 ж. (архитекторлары Н.Бреннер, Я.Янош).

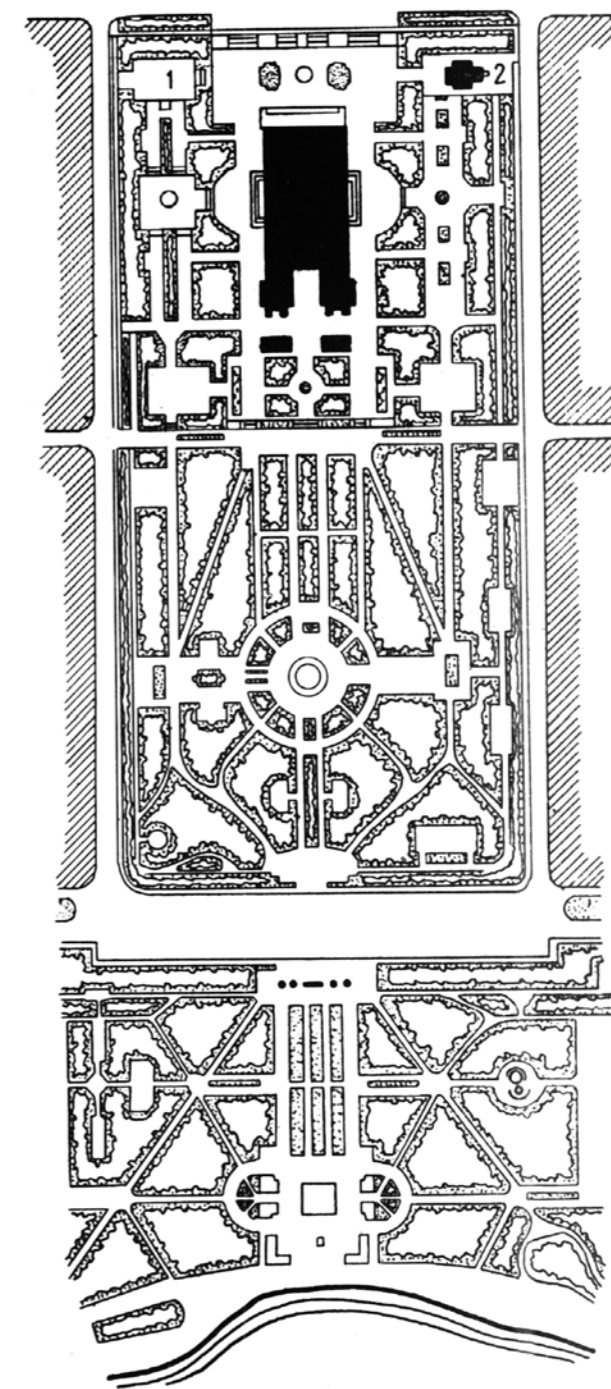
Бас кіру есігінің жалпы көрінісі мен үзінді бөлігі (50-жылдар фотосуреті)

Қарағанда. Дворец культуры горняков, 1950 г. (архитекторы Н.Бреннер, Я.Янош).

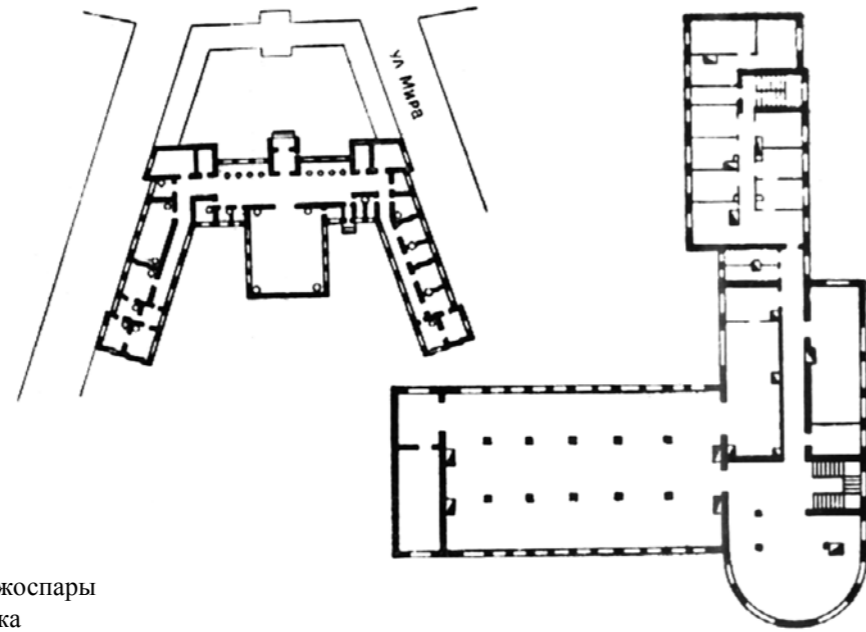
Общий вид и фрагмент главного входа (фото 50-х годов)

Балкаш. Metallургтар мәдениет сарайы, 1948–1952 жж. (арх. Л.Мелеги).
 3-қабат жоспары және Metallургтар мәдениет сарайының жоспары
 1 – би алаңы; 2 – жазғы кафесі
 г. Балкаш. Дворец культуры металлургов, 1948–1952 гг. (арх. Л.Мелеги).
 План 3-го этажа и план участка Дворца культуры металлургов
 1 – танцплощадка; 2 – летнее кафе

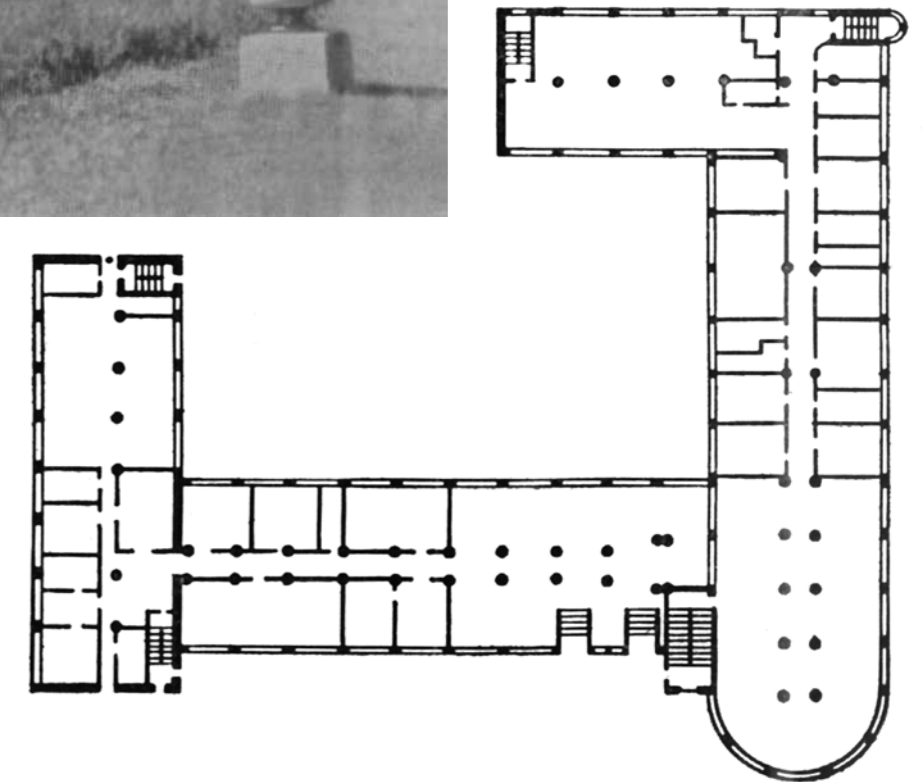
Қызылорда. Ауылшаруашылық банкі
(қазір Пионерлер сарайы),
1925–1930 жж. 1-қабаттың жоспары
Қзыл-Орда. Сельхозбанк
(ныне Дворец пионеров),
1925–1930 гг. План 1-го этажа

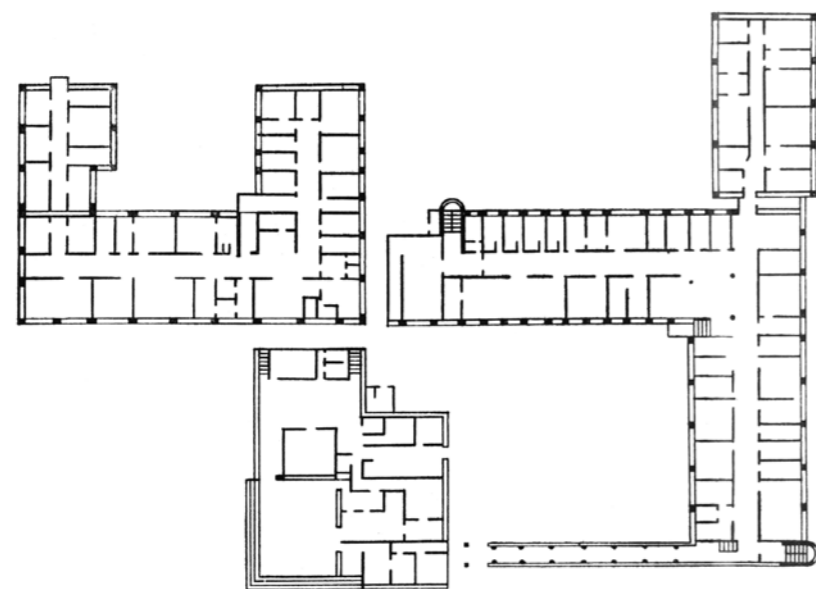
Павлодар. Мембанк, 1934 ж. 2-қабаттың жоспары
Павлодар. Госбанк, 1934 г. План 2-го этажа

Темиртау. Metallurgтар мәдениет сарайы, 1950–1953 жж. (арх. В.Калмыков)
Темиртау. Дворец культуры металлургов, 1950–1953 гг. (арх. В.Калмыков)

Алматы. Байланыс үйі, 1931–1934 жж. (арх. Г.Герасимов). 1-қабаттың жалпы көрінісі мен жоспары
Алма-Ата. Дом связи, 1931–1934 гг. (арх. Г.Герасимов). Общий вид и план 1-го этажа

ҚазКСР Үкімет үйі (қазір Қазақ мемуниверситеті), 1930–1934 жж. (архитекторлары М.Гинзбург, Ф.Милинис).
 1-қабаттың жалпы көрінісі мен жоспары
 Дом правительства КазССР (ныне Казахский госуниверситет), 1930–1934 гг. (архитекторы М.Гинзбург, Ф.Милинис).
 Общий вид и план 1-го этажа

Алматы. Қазақстан жазушылар үйі, 1938 ж. (арх. А.Леппик)
 Алма-Ата. Дом писателей Казахстана, 1938 г. (арх. А.Леппик)

Алматы. Ауылшаруашылық институтының ғимараты, 1950–1954 жж. (арх. В.Бирюков)
Алма-Ата. Здание сельскохозяйственного института, 1950–1954 гг. (арх. В.Бирюков)

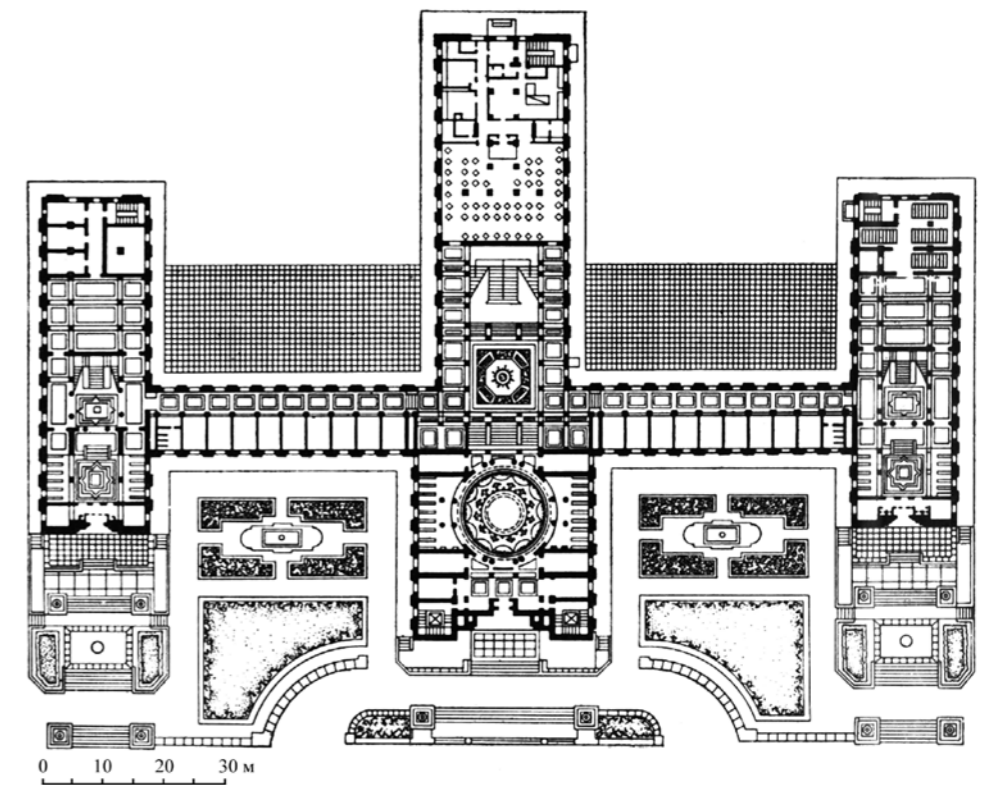
Алматы. Үкімет үйі, 1958 ж. (архитекторлары Б.Рубаненко, Г.Симонов)
Алма-Ата. Дом правительства, 1958 г. (архитекторы Б.Рубаненко, Г.Симонов)

Алматы. «Казгорстройпроект» жобалау институтының ғимараты, 1961 ж.
 (архитекторлары А.Недовизин, В.Ищенко, Н.Рапинский; инж. В.Решетов)
 Алма-Ата. Здание проектного института «Казгорстройпроект», 1961 г.
 (архитекторы А.Недовизин, В.Ищенко, Н.Рапинский; инж. В.Решетов)

Алматы. ҚазКСР Ғылым академиясының ғимараты. 1-қабаттың жалпы көрінісі мен жоспары
 Алма-Ата. Здание Академии наук КазКазССР. Общий вид и план 1-го этажа

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ә.Х. Марғұлан. Көне заманның архитектурасы. – «Қазақстан архитектурасы» кітабында, Алматы, 1959.
2. Т.К. Басенов. VII–XII ғасырлардағы Қазақстан архитектурасы. – «Қазақстан архитектурасы» кітабында, Алматы, 1959.
3. Б.П. Денике. Орта Азияның архитектура өрнегі. М.–Л., 1939.
4. М. Меңдіқұлов. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстан архитектурасының сипаттамасына. – «Қазақстан архитектурасы» кітабында, Алматы, 1959.
5. «Россия» жинағы, Түркістан өлкесі, XIX т, СПк, 1913, 772-б.
6. А. Княжица. Бірінші орыс революциясының кезеңіндегі Ақмола облысындағы жұмысшы және шаруа қозғалысы. «Акмолинская правда», 1955, 20-желтоқсан.
7. Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1967, 308, 309-б.
8. Т.Я. Бараг. Қарағанды. М., 1950.
9. Я.П. Левченко. Шаһарларды жоспарлау. 1947, 102-б.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Маргулан А.Х. Архитектура древнего периода. – В кн.: «Архитектура Казахстана», Алма-Ата, 1959.
2. Басенов Т.К. Архитектура Казахстана VII–XII веков. – В кн.: «Архитектура Казахстана», Алма-Ата, 1959.
3. Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.–Л., 1939.
4. Мендикулов М. К характеристике архитектуры Казахстана XIX – начала XX веков. – В кн.: «Архитектура Казахстана». Алма-Ата, 1959.
5. Сборник «Россия», Туркестанский край, т. XIX, СПб, 1913, с. 772.
6. Княжица А. Рабочее и крестьянское движение в Акмолинской области в годы первой русской революции. «Акмолинская правда», 1955, 20 декабря.
7. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1967, с. 308, 393.
8. Бараг Т.Я. Караганда. М., 1950.
9. Левченко Я.П. Планировка городов. 1947, с. 102.

МАЗМҰНЫ

Қырғыз даласының қысқаша тарихи очеркі	5
Қазбалар туралы мәліметтер	9
Қыш сүйексауыттар туралы мәліметтер	12
Балбал тастар туралы мәліметтер	14
Тасжазулар	16
Жартастар туралы мәліметтер	19
Қорымдар, қырғыз әулиелері, аңыздар және Сырдария өңірінің ескерткіштері	21
Кеңестік Қазақстан архитектурасы	99
Мәдени мұрасына шолу	101
Қазақстанның социалистік архитектурасының қалыптасуы	110
Суреттер	154

СОДЕРЖАНИЕ

Краткий исторический очерк киргизского края	51
Сведения о раскопках	54
Сведения о глиняных погребальных урнах	57
Сведения о каменных бабах	59
Камни с надписями	61
Сведения о пещерах	64
Развалины, киргизские святыни, предания и пр. памятники Сыр-Дарьинской области	66
Архитектура Советского Казахстана	127
Обзор культурного наследия	129
Становление социалистической архитектуры Казахстана	138
Иллюстрации	155

«ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫНЫҢ ТАРИХЫ» сериясы

А. Кастанье, Б. Глаудинов

Қазақстан архитектурасы
(қазақ және орыс тілдерінде)

7 том

Серия «ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХСТАНА»

А. Кастанье, Б. Глаудинов

Архитектура Казахстана
(на казахском и русском языках)

7 том

Қазақ тіліне аударғандар: Ақсұңқар Ақынбабақызы, Абай Даткин

«Өнер» баспасының қызметкерлері:

Баспаның бас директоры

Өндіріс бастығы

Арнайы редакторы

Редактор (орыс тілінде)

Суретшісі

Компьютерде қалыптаған

Техникалық редакторы

Әшірбек Көпіш

Қарлығаш Оспанова

Жеткениек Меңдіғалиұлы

Абай Даткин

Мәди Қамашбаев

Гүлмира Өтенова

Салтанат Тұтқабекова

ИБ №1067

Басуға 24.10.2012 берілді. Пішімі 84×108 ¹/₁₆, Шартты баспа табағы 20.

Офсеттік басылым. Гарнитурасы «Times New Roman».

Таралымы 2000 дана.

Тапсырыс № 7379.

«Өнер» баспасының мекенжайы:

050009, Алматы қ., Абай даңғылы, 143; Баспалар үйі, 2-қабат.

Тел: 8 (727) 395-52-06; 395-52-08; 395-52-00.

E-mail: oner2006@mail.ru, oner@mail.kz

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы

«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қ., М.Мақатаев к., 41.

ISBN 978-601-209-192-2

9 786012 091922